

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 3

Majanduslik globaliseerumine	Janno Reiljan, Ele Reiljan
ENSV KGB loomine	Jaak Pihlau
ENSV KGB likvideerimine	Vjatšeslav Šironin
Analüütiline ja kontinentaalne filosoofia	Ralph Humphries
Analüütiline filosoofia ja kognitiivsed normid	Pascal Engel
Meie esimene luuletaja	Gustav Suits
Ungari taktilis-rõhulisest värsist	Sander Liivak
Puude vanuse mõõtmine	Alar Läänelaid
Orientalia Tartuensia	Martin Hallik
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas	Märt Läänemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalialia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoiemetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiit Jõgi – tiitjogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 3 (144)

Majanduslik globaliseerumine
ja sellega seotud probleemid

Janno Reiljan, Ele Reiljan 435

Lehekülgi Eesti lähiajaloo: Kuidas loodi ENSV MN
juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee

Jaak Pihlau 459

Eesti KGB likvideerimine

Vjatšeslav Šironin 478
Tõlkinud Jaan Isotamm

Analüütiline ja kontinentaalne: Jaotus filosoofias

Ralph Humphries 490
Tõlkinud Riita Märka

Analüütiline filosoofia ja kognitiivsed normid

Pascal Engel 520
Tõlkinud Tiiu Hallap

Meie esimene luuletaja

Gustav Suits 542

Ungari taktilis-rõhulisest värsist

Sander Liivak 548

Tee puiestiku kolmemõõtmelisest ruumist neljandasse

Alar Läänelaid 559

Orientalia Tartuensia: Idamaade ajalugu ja orientaalkeeled Tartu ülikoolis 1919–1940	<i>Martin Hallik</i>	572
<i>Arvustus: Hellar Grabbi ühemehe kirjanduslugu. Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust.</i> Tallinn: Virgela, 1997. 302 lk; Hellar Grabbi. <i>Tulgu uus taevast: Mõtteid viiekümnest kirjanikust.</i> Tallinn: Virgela, 1999. 278 lk.	<i>Sirje Olesk</i>	584
Parteist, aga mitte veel valitsusest. <i>Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990.</i> Koostanud Olev Liivik, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann, Peep Pillak. Toimetanud Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2000. 132 lk.	<i>Vello Helk</i>	588
Editorial note. Summaries		592
Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi. II	<i>Märt Läänemets</i>	599

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 458, 489, 541, 558, 583: Aleksander Vardi (1901–1983) illustratsioonid Julius Oengo (1901–1941) luulekogule *Tahkuna*.

MAJANDUSLIK GLOBALISEERUMINE JA SELLEGA SEOTUD PROBLEEMID

Janno Reiljan, Ele Reiljan

SISSEJUHATUS

Globaliseerumisest räägitakse ja kirjutatakse viimastel aastatel väga palju. Selgust ja süsteemsust on nendes käsitlustes aga võrdlemisi vähe. Mõnes mõttes on see paratamatu, sest uut mõistet püüavad oma paradigmasse paigutada väga erinevate ainevaldkondade esindajad. Nii saab globaliseerumismõiste spetsiifilise sisu, mis vastab konkreetse valdkonna ja selle teoreetilise interpretatsiooni iseärasustele. Kõiki valdkondi haaravast üldisest globaliseerumiskäsitusest on veel vara rääkida.

Käesolevas artiklis püütakse süstematiseerida globaliseerumise mõistet majanduse vaatenurgast lähtudes. Vaadeldakse järgmisi majandusliku globaliseerumise aspekte nende vastastikusel toimes ja seotuses:

- majandusliku globaliseerumise olemus ja üldine taust;
- rahvusvahelise kaubanduse areng erinevates riikide gruppides globaalse majanduskoostöö baasvormina;
- välisinvesteeringute maht ja dünaamika arengumaade haaramisel majanduse globaliseerumisse;
- arenguabi roll mahajääjate integreerimisel maailmamajandusse;

- tööstus- ja arengumaade majandusliku arengu erinevuste suurus;
- tööstus- ja arengumaade majandusliku arengu erinevuste suurenemise põhjused;
- arenguerinevuste vähendamise eeltingimused.

Eesmärgiks on tuua esile globaliseeruva maailma majanduskorra täiustamise peamised teed, et suurendada rahvusvahelise kaubanduse, krediitide ja (välis)investeeringute mõju majanduskasvule ja heaolu tõusule. Käsitletakse mõningaid majandusarengu tasakaalustamisega seotud põhiprobleeme ja pakutakse välja lahendusi. Seejuures tuuakse esile Eesti kui väikese avatud siirdemaa maailmamajandusse integreerumisega seotud probleemid.

1. MAJANDUSLIKU GLOBALISEERUMISE OLEMUS JA TAUST

“Globaliseerumine” on küllaltki noor moesõna. Kahe aastakümne eest võeti see esmakordselt kasutusele turundusalases kirjanduses, kui hakati rääkima Coca-Cola ja BMW marginimede globaliseerumisest. Hiljem tähistati sellega üha enam ja enam tihenevat majanduslikku läbipõimumist. Viimastel aastatel võtab see sõna kõigi nende mured kokku, kes näevad üha kasvavas ülemaailmses vastastikus majanduslikus sõltuvuses enam puudusi kui eelseid (Weizsäcker 1999: 47). Weizsäcker käsitleb globaliseerumist rikaste tööstusriikide seisukohalt. Peaks aga tähele panema ka vaeste arengu- ja siirdemaade seisukohti. Globaliseeruv maailmas peaksid mõlemad seisukohad kokku sulama ja maailmamajanduse areng täiesti uue kvaliteedi omandama.

Globaliseerumist võib mõista kui kontaktide ja protsesside laienemist, süvenemist ja tihenemist üle riikide ja regioonide, samuti üle religioonide ja kultuuride piiride. Nendes kontaktides ja protsessides puutuvad kokku ja peavad koostööd arendama väga erineva iseloomuga inimesed, ettevõtted, organisatsioonid ja institutsioonid. Eri riike, religioone ja kultuure hõlmavate kontaktide ning protsesside latusaks ja viljakaks arenguks vajatakse ülemaailmseid kontaktide ja protsesside toimimise norme ja reeg-

leid. Globaliseerumisega seoses tekivad probleemid seetõttu, et nende normide ja reeglite areng on kaugele maha jäänud globaliseerumisprotsesside tegelikust arengust. Seetõttu arenevad globaliseerumisprotsessid vastuoluliselt ja äratavad ka vastuolulisi ootusi (vt Modelski, Thompson 1999). Oletatakse, et globaliseerumise teed võivad olla mitte üksnes et erinevad, vaid lausa vastandlikud (vt Kapstein 1998).

Kaks suurt ohvriterohket maailmasõda said oma alguse tööstuslikult arenenud rikaste suurriikide püüetest majanduslikku või muu maailmas enda kasuks (ümber) jagada. Teine maailmasõda tegi selgeks, et sõjalised vahendid selleks enam ei sobi: kolmas maailmasõda seaks juba küsimärgi alla inimkonna eksistentsi. Teise maailmasõja järel ehitati üles praegune maailma majanduskord, mis on suutnud siia maani teatud määral reguleerida ja tasakaalustada majandussuhteid suurte tööstusriikide vahel. Aegajalt puhkevatest "kaubandussõdadest" hoolimata on üldine rahu maailmas tagatud.

Ometi ei ole pinged ega (lokaalsed) konfliktid maailmast kadunud. Ning üha sagedamini saavad need alguse arengu- või siirdemaadest. Paljud neist pingetest, kuni sõjaliste konfliktideni välja, ammutavad oma sisemise energia riikide majandusliku arengu ebaühtlusest, riikide polariseerumisest rikkuse-vaesuse teljel. Siin peitub kaasaegse maailmamajanduse stabiliseerimiseks kiiret lahendamist vajav probleemikompleks. Kaupade, teenuste ja kapitali liikumisvabadus, nagu ka kõigile tootjatele tagatud konkurentsitingimuste võrdsus kujutavad endast baasi riikide ja regioonide normaalseks majanduslikuks arenguks vastavalt kõigi majandusprotsessis osalejate loomingulisusele ja tegelikele pingutustele. Nii nagu turumajandus vajab totalitaarsest käsumajandusest enam reguleerimist, nii peab ka globaalse majanduse harmoonilise toimimise tagamiseks kasutama rohkem regulatsioone, kui on tarvis riigipiiridega eraldatud rahvuslike majanduste ohjamiseks.

Käesolev uurimus keskendub majanduse globaliseerumise vormidele ja nende omavahelistele seostele. Samal ajal tuleb tunnistada, et majanduslikku globaliseerumist ei saa ega tohi käsitleda lahus sellesse protsessi tõmmatud rahvaste heaolu muu-

tustest ja muudest ühiskondlikest probleemidest. Majanduslikku globaliseerumist on seni vaadeldud kitsalt liberaliseerimise, dereguleerimise ja integratsiooni aspektist. Majandusliku globaliseerumise vorme ja protsesse tuleb aga hinnata ka sotsiaalse õigluse vaatenurgast ning analüüsida globaliseerumise ning õigluse vahelisi seoseid. Globaliseerumine on küll parandanud majanduslikku efektiivsust, kuid näidanud end võimetuna pakkuda õiglasemat globaalset majanduslikku korda. Põhiküsimuseks on saamas tasakaalu saavutamine riikide sotsiaalpoliitiliste imperatiivide ja avatud liberaalse majandusliku korra normatiivsete kohustuste vahel. Globaliseerumise majandusliku analüüsi kõrval on vajalik ka selle normatiivne ja eetiline analüüs. Esmapilgul majanduslikult efektiivsed lahendused ei pruugi alati olla poliitiliselt teostatavad või sotsiaalselt soovitud. (Devetak, Higgott 1999.)

Majanduslikus globaliseerumises esitavad autorid kaks dialektiliselt seotud poolt:

- liikuda rahvuslike majandusruumide suurema avatuse poole;
- tagada kõigi maade tootjatele konkurentsitingimuste võrdsus.

Selles probleemistikus peitub võti paljude rahvusvaheliste konfliktide ja pingete majandusliku baasi likvideerimiseks. Nii viimase sajandi ajaloo kui ka millenniumivahetuse tänapäevast leiame rikkalikult näiteid kriisidest ja konfliktidest, mille põhjustajaks on õiglaselt tasakaalustamata majandushuvid. Majandusliku globaliseerumise väidetava eestvõitleja WTO uue läbirääkimisringi avamine on avatuse ja õigluse vastuolude arvestamata jätmise tõttu sisuliselt blokeerunud.

2. RAHVUSVAHELINE KAUBANDUS MAJANDUSE GLOBALISEERUMISE ALUSENA

Kaupade ja teenuste vahetus riikide vahel on rahvusvahelise majanduskoostöö lihtsaimaks ja levinuimaks vormiks. Hoolimata kapitalide rahvusvahelise liikumise mahtude ja osatähtsuse kiirest kasvust viimastel aastakümnetel jääb kaubandus ka tulevikus majandusliku globaliseerumise baasiks. Kaubanduse vahendusel leiavad ettevõtted maailmast soodsaima turu tootmisprotsessis

vajaliku tooraine ja pooltoodete, ent ka tehnika ja tehnoloogia hankimiseks. Kaubanduse kaudu püüavad ettevõtted leida maailmast parima turu oma toodete ja teenuste müümiseks. Seega ühendab rahvusvaheline kaubandus eri riikidesse paigutatud ja eri kapitaliomanikele kuuluvad tootmisettevõtted maailmaühiskonna ühtseks terviklikuks majanduslikuks tootmisbaasiks. Majanduse globaliseerumist iseloomustab seega eelkõige rahvusvahelise kaubanduse kvantitatiivne ja kvalitatiivne areng. Kvantitatiivne pool rahvusvahelises kaubanduses iseloomustab mahtude kasvu ja eri osade suhteid. Kvalitatiivsest aspektist iseloomustab maailma-kaubandust turulepääsu vabaduse, kaubandustingimuste võrdsuse (õigluse) ja läbipaistvuse aste.

Viimastel aastakümnetel on rahvusvaheline kaubavahetus kasvanud suhteliselt kiiresti. Riikide ja nende gruppide integreerumist maailmamajandusse iseloomustab eelkõige ekspordi mahuline kasv ja selle konkurentsivõime muutus, mida iseloomustab riigi või riikide grupi osatähtsuse muutus maailma ekspordis. Maailma ekspordi dünaamikat ja struktuuri iseloomustavad andmed arenenud, arengu- ja siirdemaade lõikes on esitatud tabelis 1. 1980. a oli kogu maailma ekspordi üldmaht 2028 miljardit dollarit, ent 1999. aastaks oli see kasvanud juba 5458 miljardi dollarini (kasv 2,7 korda). Seejuures on eriti kiiresti kasvanud arenenud tööstusriikide eksport — 1999. a kaubavahetuse maht 3752 miljardit dollarit on 2,9 korda suurem kui 1980. a näitaja 1280 miljardit dollarit. Arenenud riikide osatähtsus maailma ekspordis kasvas vaadeldud ajavahemikul 63 protsendilt 69 protsendile. Samal ajal ei ole arengumaade eksport suutnud ikka veel saavutada arenenud tööstusriikidele omast kasvutempot ning vaadeldava perioodi jooksul suurenes arenevate riikide eksport 591 miljardilt dollarilt 1494 miljardi dollarini (2,5 korda). Erakordselt aeglane on aga olnud üleminekumajandusega riikide ekspordi kasvutempo — 1980. a 157 miljardilt dollarilt on 1999. aastaks jõutud vaid 212 miljardi dollarini ja seega on kasv ainult 1,4-kordne. Võrreldes 1980. aastaga on vähenenud ka arengumaade ja üleminekumajandusega riikide osatähtsus kogu maailma ekspordis — vastavalt 29%-lt 27%-le ja 8%-lt 4%-le. (World Merchandise Exports... 2000.) Ei oluliselt kasvanud välisinvesteeringud ega välislaenu,

samuti arenguabi pole suutnud arengumaade ekspordi konkurent-sivõimet maailmaturul suurendada. Nad tõrjutakse globaliseerumisprotsessis üha enam tagaplaanile. Siirderiikide osatähtsuse vähenemise üheks põhjuseks oli kahtlemata neid tabanud majanduslangus, kuid arvestama peab ka nende omavahelise kaubavahe-tuse mahu ülehindamisega 1980. a turukursist kallimaks hinnatud "ülekanerubla" kasutamise tõttu statistilistes arvestustes.

Tabel 1**Ekspordi kogumahu muutumine maailmas aastail 1980–1998**

	Ekspordi maht		Osakaal		Kasv (korda)
	(miljardit USD)		ekspordis (%)		
	1980	1999	1980	1999	
Maailm	2028	5458	100	100	2,7
Arenenud riigid	1280	3752	63	69	2,9
Arengumaad	591	1494	29	27	2,5
Siirdemaad	157	212	8	4	1,4

Allikas: World Merchandise Exports. . . 2000.

Analoogiline areng on toimunud ka impordi osas (vt tabel 2). 1980. a oli maailma impordi kogumaht 2067 miljardit dollarit, ent 1999. a oli see 5723 miljardit (kasv 2,8 korda). Kuigi impordiski on suurim osakaal arenenud tööstusriikidel (1980. a 68% ja 1999. a 71%), on kiiresti kasvanud ka arengumaade import, mis oli 1980. a 503 miljardit dollarit ning kasvas 1999. aastaks 2,9 korda ehk 1461 miljardi dollarini (osakaal kogu impordist vastavalt 24% ja 25%). Arenenud riikide import kasvas samal perioodil 1410 miljardilt dollarilt 4051 miljardini. Ent ka impordi kasv on kõige aeglasem olnud üleminekumajandusega riikides, kus 1980. a 154 miljardilt dollarilt jõuti 1999. aastaks vaid 211 miljardini (kasv seega 1,4 korda). (World Merchandise Imports. . . 2000.)

Loomulikult ei tohi neid andmeid ilma kriitikata vaadelda, sest arvestused on ligikaudsed. Impordi mahu hinnang ületas ekspordi mahu hinnangut 1980. a 39 miljardi dollari ja 1999. a koguni 265 miljardi dollari võrra. Import kajastub statistikas ekspordist paremini. Viga ei ületa seega 5 protsenti näitajate tasemest

ega mõjuta seega oluliselt kaubavahetuse dünaamika ja struktuuri analüüsi tulemusi. Nii võib ka nende mõneti ebatäpsete andmete põhjal teha oletusi kaubandusbilansside saldode muutumise tendentside kohta vaatlusaluse 20 aasta jooksul: arenenud riikide kaubandusbilansi defitsiit on suhteliselt vähenenud, arengumaade kaubandusbilansi ülejääk on taandunud tasakaaluks ja siirdemaade kaubandusbilansi saldo on jäänud tasakaalu. See kinnitab veel kord, et arengumaade konkurentsipositsioon maailmamajanduses on viimastel aastakümnetel halvenenud.

Tabel 2

Impordi kogumahu muutumine maailmas aastail 1980–1998

	Ekspordi maht (miljardit USD)		Osakaal ekspordis (%)		Kasv (korda)
	1980	1999	1980	1999	
Maailm	2067	5723	100	100	2,8
Arenenud riigid	1410	4051	68	71	2,9
Arengumaad	503	1461	24	25	2,9
Siirdemaad	154	211	8	4	1,4

Allikas: World Merchandise Imports... 2000.

Arengumaade mahajäämuse põhjusi ja probleeme maailmakaubanduses iseloomustab kõige paremini nende kaubavahetuse struktuur kaubagruppide lõikes (vt tabel 3). Arenguedu on saavutanud need riigid, mille ekspordis on suur osakaal tööstustoodetel. Selliseid arengumaid võib leida eelkõige Aasiast. Kütuste, toorainete ja põllumajandussaadustega ei ole maailmakaubanduses seni edu saavutatud. Keegi ei eita aga nende toodete vajalikkust ei praegu ega tulevikus. Seega tuleb probleemi olemust otsida maailma majanduskorrast, mis diskrimineerib tootjaid toodangu liigilisuse alusel.

Kaubandus on viimastel aastakümnetel olnud maailmamajanduse kasvumootoriks. Ka 1990. aastatel ületas maailmakaubanduse kasvutempo pidevalt tootmise kasvutempot. Tootmise kasvutempo on perioodil 1991–1998 kõikunud vahemikus 1,8 kuni 4,3 protsenti aastas. Samal ajal on kaubanduse (kaubad ja tee-

nused) kasvutempo aastati püsinud vahemikus 3,3 kuni 9,9%. Huvitav on asjaolu, et arengumaades on tööstuse kasvutempo olnud pidevalt keskmisest kõrgem (vahemikus 3,3–6,8%) ja arenenud tööstusriikides keskmisest madalam (vahemikus 1,2–3,2%). Ka arengumaade kaubanduse aastased juurdekasvutempod ületavad arenenud riikide omasid, kõikudes ekspordi puhul vahemikus 2,2–13,1% (arenenud riikidel vastavalt 3,2–10,3%) ja impordi puhul 7,2–11,5% (arenenud riikidel 1,7–9,7%) (*IMF Annual*... 1999: 14).

Tabel 3

Arengumaade eksport kaubagruppide lõikes (%) 1997. a

	Kütus	Metallid ja mineraalid	Põllumajandussaadused	Tööstustooted	Kokku
Kesk-Ida	73	2	4	21	100
Aafrika	44	8	19	29	100
Ladina-Ameerika	19	11	36	34	100
Aasia*	5	2	10	83	100
Maailm	9	2	11	78	100

*Välja arvatud Jaapan, Austraalia ja Uus-Meremaa.

Allikas: World Merchandise Exports... 2000.

Arenenud tööstusriikide reaalse SKP keskmine kasvutempo aastatel 1981–1990 oli 3,1% ja aastatel 1991–2000 oodatakse seda olevat 2,3%. Arengumaades on reaalse SKP kasvutempo samadel perioodidel olnud vastavalt 4,2% ja 5,4% (*World Economic*... 1999: 140, 145). Madal arengu lähtetase ja toodetud tulude üha intensiivistuv väljavedu ei võimalda aga arengumaadel kiiremast kasvutempost hoolimata arengutaseme vahet arenenud tööstusriikidega vähendada. Majanduse globaliseerumisest saavad kaubanduse vahendusel kasu eelkõige kõrgelt arenenud tööstusriigid, nõrgemad riigid kaotavad kaubavahetuses oma positsioone. See ei aita rahvusvaheline kaubandus praegusel kujul kaasa maailma arengutaseme ühtlustamisele ja tasakaalustamisele.

3. VÄLISMAISTE OTSEINVESTEERINGUTE MAHT JA MÕJU ARENGUMAASE MAJANDUSELE

Kuigi riikidevahelised kaubandussidemed on majanduse globaliseerumise aluseks, tuleks neid siiski vaadelda ainult maailma majandusliku kokkukasvamise eeldusena. Kaubandus puudutab väärtusloomeprotsessis ainult pindmist kihti. Suur samm edasi on eri riikidest pärit kapitali läbipõimumine, eriti kui see toimub tootmisprotsessis.

Arengumaade majandusarengu huvidele näivad enam vastavat välismaised otseinvesteeringud nendesse riikidesse. Siin võtavad kapitali paigutajad endale vastutuse investeeringu tõhususe eest. Arengumaadesse tehtavate otseste välisinvesteeringute maht on viimastel aastatel kümnekordistunud, jõudes 1986. a 14 miljardilt dollarilt 166 miljardi dollarini 1998. a. Suurenenud on ka arengumaade tähtsus otseste välisinvesteeringute sihtriikidena — 1998. a moodustasid otseinvesteeringud arengumaadesse 26% kogu maailma välisinvesteeringute mahust (1986. a oli nende osatähtsus 17%). Samal ajal on oluliselt suurenenud ka arengumaade otsesed välisinvesteeringud. 1986. a investeerisid arengumaade ettevõtted välismaale vaid 2 miljardit dollarit (2,3% maailma kogumahust), ent 1998. a ulatusid otseinvesteeringud juba 52 miljardi dollarini (8,1% maailma investeeringute kogumahust). Seega on arengumaade otseste välisinvesteeringute kasvutempo olnud mitu korda kiirem kui arengumaadesse tehtavate välisinvesteeringute oma (*World Investment...* 1992: 14; *World Investment...* 1999: 477, 483). Siiski on arengumaade osatähtsus kogu maailma otsestes välisinvesteeringutes viimasel paaril aastal küllaltki palju langenud — 1996. a moodustasid arengumaadesse tehtud investeeringud koguni 37,7% ja arengumaade endi investeeringud 15,5% maailma otseste välisinvesteeringute kogumahust. Selle tagasilöögi põhjusi tuleb arvatavasti otsida paljusid arengumaid tabanud finantskriisidest. Kokkuvõttes võib seetõttu väita, et lühiajalistest kõikumistest hoolimata on välisinvesteeringute roll arengumaade majanduses olnud viimase kümne aasta jooksul võrdlemisi stabiilne ja olulist panuse suurenemist ei ole põhjust oodata ka järgmistel aastatel.

Otseinvesteeringud on erineva iseloomuga. Välisinvesteeringud võib investorite motiividest lähtuvalt jagada kuni nelja suurde gruppi (Brewer 1993: 4; Chudnovsky, Lopez 1997: 2; Oxelheim 1993: 180):

- turgu otsivad välisinvesteeringud, mis keskenduvad sihtturu (ja ka naaberturgude) teenindamisele;
- efektiivsuse suurendamisele orienteeritud välisinvesteeringud, mis otsivad madalate tootmiskulude tasemega sihtriiki, eesmärgiga teenindada ekspordi kaudu välisinvestori koduturgu ja teisi turge;
- tooraine kasutamisele orienteeritud välisinvesteeringud, mis tehakse riikidesse, kus on sobivaid tooraineid;
- sihtriigi strateegiliste varade (näiteks jaotuskanalid, parem turu tundmine jms) kasutamisele suunatud investeeringud.

Kuigi mõned välisinvestorid lähtuvad investeerimisotsuse tegemisel mitmest eesmärgist, on suurem osa välisinvesteeringutest ajendatud peamiselt vaid ühest motiivist.

Arenenud tööstusriikidesse tehtavad investeeringud on suunatud eelkõige sihtriigi turu teenindamisele. Arengumaadesse tehtavate investeeringute eesmärgiks on aga efektiivsuse suurendamine või toorainete kasutamine (Brothers, Werner 1996: 4; Narula 1994: 3). Sihtriigi spetsiifiliste varade või teadmiste kasutamisele suunatud välisinvesteeringud on maailma otseste välisinvesteeringute liikumise selgitamisel teisejärgulised (Hunya 1998: 2). Selliste investeeringute osakaal on aga küllaltki suur üleminekumajandusega riikides, kuna see on peamiseks motiiviks ettevõtete erastamisega kaasnevate otseste välisinvesteeringute puhul.

Arengumaades oleksid oodatud eelkõige kaasaegseid tehnoloogiaid ja välismaist oskusteavet kohalike ressursidega ühendavad ekspordile suunatud investeeringud — sel juhul kaetaks ressursikulud ja teenitaks investeeringutele intressid välisturgudel. Paraku on arengumaadesse tehtavad välisinvesteeringud sageli suunatud kohaliku turu hõivamisele, mitte maailmaturu teenindamisele. Kohaliku turu piiratuse tõttu kujuneb teenitud kasumi reinvesteeringimine ebaotstarbekaks ja edaspidi muutub sel-

line otseinvesteering arengumaalt kapitali väljaviimise allikaks. Eriti võib seda karta monopoolsetesse infrastruktuuriettevõtetesse (telekommunikatsioon, energiavarustus), aga ka pangandusse tehtavate investeeringute puhul.

Uuringud näitavad, et ka Eestisse tulnud välisinvesteeringud on põhiliselt suunatud kohaliku turu hõivamisele. Seejuures on Eesti eeliseks paljude teiste siirderiikidega võrreldes madalam majandusliku ja poliitilise riski tase ja kiirem turumajandusele ülemineku protsess. Kohalike tootmisvõimaluste kasutamisele ning ekspordile suunatud otseseid välisinvesteeringuid ei ole Eestisse eriti palju tehtud, kuna suurem osa naaberriikidest on samuti madalate tootmiskuludega siirderiigid (autorite arvutused küsitluse "Välisinvestor" andmete alusel). Eestisse tehtud välisinvesteeringud ei ole oodatud määral suurendanud ettevõtete konkurentsi võimet maailmaturul — kohaliku kapitali nappuse tõttu ei ole siinsed ettevõtted võimelised konkureerima kapitalimahuka tootmise alal, tööjõumahukas tootmine on siin aga tunduvalt kallim kui paljudes arengumaades. See kõik näitab, et arengu- ja siirdemaad ei ole veel kujunenud atraktiivseks globaalseid turgusid teenindava tootmise asukohaks.

4. VÄLISMAISE LAENUKAPITALI MAHT JA MÕJU ARENGUMAADE MAJANDUSELE

Maailmamajanduse sulandumisel ühtseks tervikuks on tähtis osa krediitkapitali riikidevahelisel liikumisel. Pikki aastaid võideldi rahvusvahelistes majandusinstituutides (Rahvusvaheline Valuutafond, Maailmapank) kapitali rahvusvahelise liikumise vabaduse eest. Viimaste aastate finantskriisid Aasias ja ka teistes maailma osades on esile kutsunud kriitikat lühiajalise kapitali ("kuuma raha") kontrollimatu liikumise võimsa majandust destabilliseeriva mõju pärast. Ent kriitiliselt tuleks läbi vaadata ka arengumajanduste senise finantseerimise moodused pikaajaliste krediitidega.

Maailma sotsiaalmajanduslikus lõhestatuses on oma osa vigadel, mis tehti varasematel aastatel arengumaade rahvusvahelisel krediteerimisel. Majanduskasvu lihtsustatud teooriatele tugine-

des arvati ekslikult, et arengupeatuse peamiseks põhjuseks on kapitali defitsiit nendes maades. Väliskrediitide suuremahuline sissevool ei stimuleerinud arengumaades sisemise säästmise loomulikku arengut ja võimaldas investeerida väheefektiivsetesse (majanduslikku ja ühiskondlikku konteksti mittesobivatesse) projektidesse. Tulemuseks oli arengumaade välisvõlgnevuse väga kiire, majanduskasvu oluliselt ületav kasv. Nende maade võlakoores kasvas 1980. a 609,5 miljardilt USD-lt 2316,6 miljardi USD-ni 1997. a (ligikaudu neljakordseks), samal ajal suurenes rahvuslik koguprodukt (GNP) 2900,9 miljardilt USD-lt 6635,4 miljardi USD-ni (veidi üle kahe korra). 1980. aastate alguseks oli aga juba jõutud arengumaade võlakriisini, mis on sisuliselt seni lahendamata. Kunagisest majanduskasvu toetajast on arengumaadele antud väliskrediitidest ammu saanud nende arengu pidur.

Arengumaadel tuleb välisvõlgade teenindamisele kulutada järjest enam vahendeid — 1997. a 305,2 miljardit USD, s.t ligikaudu 5% rahvuslikust koguproduktist (GNP). Väliskrediitide ebaefektiivset kasutamist on põhjustanud asjaolu, et peaaegu 80% pikaajalistest laenudest on seotud vastuvõtva riigi garantiiga (Global. . . 1999). See tähendab, et finantseeritava projekti majandusliku efektiivsuse eest ei vastutanud otseselt oma vahenditega krediidi andjad ega ka selle kohapealsed rakendajad.

Sisemiste säästude võimalusi ületava arengutempo saavutamiseks on ka Eesti aktiivselt kasutanud rahvusvahelistelt kapitaliturgudelt saadavaid vahendeid. Eesti brutovälisvõlg moodustas 1999. a lõpul 58% SKPst ja on sel tasemel olnud juba mitu aastat. Väliskohustusi tasakaalustavad umbes kolmandiku ulatuses aga Eesti keskpanga ja valitsuse reservid välispankades. 50 protsendini brutovälisvõlast ulatuvad Eesti ettevõtlussektori nõuded välismaa suhtes. Seetõttu on Eesti netovälisvõlg suhteliselt tagasihoidlik: 1999. a lõpul ulatus see 11 protsendini SKPst. Keskpanga puutumatu valuutakomitee reservide ja valitsuse välispankades asuva stabilisatsioonireservi elimineerimise järel selgub, et Eesti ettevõtlussektori netovälisvõlg moodustab siiski ligi veerandi Eesti SKPst (Eesti maksebilansi. . . 2000). 1991. a ilma välisvõlgadeta iseseisvunud riigi kohta on seda suhteliselt palju, mida

tõestab 1997. a laenuboomile järgnenud tagasilöök majanduslikus arengus 1998./1999. aastal.

Eesti välisvõlgnevus erineb arengumaadele iseloomulikust selle poolest, et riiklikult garanteeritud krediitide osa moodustab ainult ca 10% nii bruto- kui ka netovälisvõlast. Seetõttu võib loota, et väliskrediitide tõhusus on nii andjate kui ka võtjate poolt tõhusa kontrolli all ja arengumaadele iseloomuliku võlakriisi tekkimise tõenäosus on väike. Välisurgude piiratus (paljudes valdkondades suletus) ja konkurentsi tugevnemine siseturul on aga siiski paljude transformatsiooniprotsessis tehtud investeeringute otstarbekuse ja efektiivsuse küsimärgi alla seadnud. Sellest kriisist väljatuleku võimalused selguvad mitmes majandusharus alles järgmistel aastatel.

5. AMETLIKU ARENGUABI MAHT JA ROLL

Paljudes arengumaades on majanduslikud probleemid nii rasked ja pakilised, et omal jõul need riigid toime ei tule. Sageli ei ole küsimus mitte majanduse arengusuutlikkuse tagamises, vaid otseselt nälja ja esmaste eluvajaduste puuduse leevendamises. Sellistel juhtudel peaks tööstusriikide arenguabi toeks tulema, et kogu maailma destabiliseerivaid kriise või ohtlikku arengut nende suunas ära hoida. Tööstusriikide arenguabi maht saavutas maksimumtaseme 1991. a, ulatudes 70 miljardi USD-ni ja 0,5 protsendini tööstusriikide SKPst (Kapstein 1999). Ühinenud Rahvaste Arenguprogrammi andmetel osutasid tööstusriigid 1997. a ametlikku arenguabi ca 48 miljardi USD suuruses summas (arengumaad tunnistasid samadel andmetel abi saamist ca 34 miljardi USD ulatuses). Viimastel aastatel on arenguabi maht stabiliseerunud ca 50 miljardi USD juures, kuid selle suhe doonormaaade rahvusliku koguprodukti (GNP) vähenes 0,33 protsendilt 1986./1987. a 0,22 protsendini 1997. a. Ainult vähem kui veerand arenguabist osutatakse multilateraalsete programmide raames (*UNDP Human. . . 1999: 192–196*), mida võiks hinnata bilateraalset abist tasakaalustatumaks ja neutraalsemaks. See tähendab, et doonorriigid on kaotanud usu arenguabi majanduslikku otstarbekusse ja tõhususse ning tõmbuvad tasahilju tagasi. Majandusliku abi

reaalväärtus ja mõjusus vähenevad ilmselt ka järgmistel aastatel. Arenguabi vähenemine oleks iseenesest õigustatud, kui erinevused tööstusriikide ja arengumaade arengutasemes ilmutaksid vähenemise tendentsi. Seda ei ole aga saavutatud, arengutendents on vastupidine. Arenguabi taaselustamine ja suurendamine eeldaks aga, et oleks tagatud selle kasutamise sihipärasus ja tõhusus (Kapstein 1999).

Transformatsiooniprotsessi alguses oli välisabi küllaltki tähtis ka Eestile. 1993. a moodustasid tasuta ülekanded välismaalt 6,64% Eesti sisemajanduse koguproduktist (SKP), 1999. a oli Eestile osutatava välisabi osatähtsus kahanenud 2,72 protsendini SKPst, s.t kaks korda (Eesti maksebilansi. . . 2000; Eesti Statistikaamet. . . 2000). Seejuures tuleb arvestada, et Eesti on ise hakanud järjest enam vahendeid eraldama osalemiseks arengumaadele mõeldud multilateraalsetes humanitaarabi programmides. Erinevalt paljudest arengumaadest pole välisabi Eestis kujunenud igapäevast tarbimistaset oluliselt kujundavaks teguriks. Välisabi on Eestis suunatud peamiselt perspektiivse arengu sõlmprobleemide lahendamisele. Et aga valmistada ette kiiret integreerumist Euroopa Liiduga, on ELi abi Eestile järgneval aastakümnel lausa eluliselt vajalik. Eesti kui väga väikese riigi eelarve ei suudaks integratsiooniprotsessi ettevalmistamise koormust kanda.

6. TÖÖSTUS- JA ARENGUMAADE ARENGUTASEMETE ERINEVUSED

Tehnika ja tehnoloogia kiire areng ning haridustaseme tõus on loonud võimaluse tootmistegurite tootlikkuse tõusuks, samuti tooraine ja energia efektiivsemaks kasutamiseks. Kadunud on ka enamik riikidevahelisi tõkkeid kapitali, tehnoloogia ja oskustea-be liikumise teelt. See annaks alust oodata erinevuste pidevat vähenemist maailma regioonide ja riikide arengutasemes. Tege-likkuses näeme aga hoopiski vastupidist protsessi. 35 aasta jook-sul (1960–1995) suurenesid rikaste ja vaeste riikide arengutaseme erinevused veel ca 2,5 korda. 1960. a oli viiendikku maailma rah-vastikust hõlmavate rikkaimate ja vaeseimate riikide rahva kesk-

miste sissetulekute suhe 30:1, 1990. a juba 60:1 ja 1995. a koguni 74:1 (*UNDP Human...* 1999: 104–105). UNCTADi hinnangul on selge, et globaliseerumine pole kaasa toonud elatustaseme tõusu enamikul maakera elanikest (Anthony Whitley ettekanne Parlamentidevahelise Liidu 102. aastakonverentsil Berliinis 1999. a).

Hoolimata kapitali ja tehnoloogia ülekannetest tööstusriikidest madalamalt arenenud majandusega maadesse ei ole viimaste arengus murrangut positiivses suunas ei näha ega oodata. Otsesele vaesusele ja arengupeatusele lisaks vaevlevad paljud arengumaad ka üle jõu käiva välisvõla koorma all, mis ei anna lootustki heaolu oluliseks tõusuks järgnevatel aastakümnetel. Selline olukord põhjustab nii arengu- kui ka tööstusriikides sise- ja välispoliitilisi pingeid, sealhulgas rahvastiku rännet vaesematest riikidest rikkamatesse. Aktiivsema ja kvalifitseerituma tööjõu äravool õõnestab mahajäänud riikide arengulootusi veelgi. Ent pingeid tekib ka tööstusriikide tööjõuturul ja sotsiaalkindlustussüsteemis. Globaliseeruv ja kokkukasvavas maailmas muutub riikide ja regioonide suurte arenguerinevuste püsimine üha teravamaks ühiseks probleemiks ja nende vähendamine ühiseid jõupingutusi nõudvaks ülesandeks.

Erinevused riikide arengutasemes suurenevad viimaste aastakümnete jooksul järjekindlalt hoolimata Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO), Maailmapanga grupi (IBRD, IDA, IFC), Rahvusvahelise Valuutafondi (IMF) ja teiste rahvusvaheliste institutsioonide jõupingutustest. See asjaolu tõestab, et põhjused peituvad maailma majandussüsteemi alustes. Ilma maailma majanduskorraldust radikaalselt reformimata ei ole võimalik ületada maailma lõhestatust heaolutasemelt väga erinevateks riikideks ja regioonideks ning kõrvaldada sellest tulenevaid pingeid ning väärarenguid. Seni rakendatud meetmed vaesuse ja arengupeatuse probleemide lahendamiseks ei ole andnud loodetud tulemusi, kuna need on killustatud, vastuolulised, ebapiisavad ja väheefektiivsed.

7. ARENGUERINEVUSTE ALGPÕHJUSED

Maailmas valitsevate riikide ja regioonide arenguerinevuste vähendamise võimalusi otsides tuleb vastata järgmistele küsimustele:

— Miks on suuremahuliste otseste välisinvesteeringute, väliskrediitide ja abiülekannete mõju arengumaade majandusele ja ühiskonnale olnud nii tagasihoidlik?

— Miks ei ole arengumaade osatähtsus rahvaarvu kiirest suurenemisest ja kapitaliga varustatuse paranemisest hoolimata maailma tootmises ja kaubanduses kasvanud?

— Miks on erinevused arengumaade ja tööstusriikide heaolu tasemes vähenemise asemel hoopiski suurenenud?

Neile küsimustele vastuseid otsides võib kahtlemata leida põhjusi arengumaade ühiskonna ja majanduse sisemistest tingimustest:

— rahvastiku struktuur ja kvalifikatsioon,

— ühiskondlike institutsioonide struktuur ja arengutase,

— majandus- ja sotsiaalpoliitika iseloom,

— tehnilise infrastruktuuri olemasolu ja arengutase jms.

Arengu- ja siirdemaade ühiskonna ja majanduse sisemise ülesehituse ja funktsioneerimisvõime parandamisega tuleb kahtlemata tegelda. Seejuures ei saa aga lihtsalt kopeerida arenenud riikide institutsionaalseid lahendusi: õigussüsteemi, majandus- ja sotsiaalpoliitikat jms. Arenguedu saavutamiseks peavad kaasaegne tehnika ja tehnoloogia, rahasüsteem ja tarbijakaitse, sotsiaalse turvalisuse tagamine ja keskkonnakaitse toetuma ühiskonna väärtushinnangutele ja kultuuritraditsioonidele.

Kaalukas osa arengumaade mahajäämuse põhjustest peitub aga maailma majanduskorralduse puudustes. Kõlavad deklaratsioonid räägivad maailma majanduskorralduse iseloomustamisest avatusest, liberalismist ja võrdõiguslikkusest. Tegelikult toimub aga ainult protektsionismi tasakaalustamine rikaste tööstusriikide vahel ja vaeste arengumaade väliskaubanduslik diskrimineerimine. Majandusliku jõu positsioonilt toimuvate majanduslääbi-

rääkimiste tulemusena on arengumaad sunnitud avama oma turu tunduvalt suuremal määral, kui tööstusriigid seda teevad. Tööstusriigid sulevad kaubandusbarjääridega turud just nende kaupade osas, mille tootmisel arengumaad on konkurentsivõimelised. See tähendab, et arengumaadelt võetakse võimalus ennast oma tööga elatada ja arenguks vahendeid akumuleerida. UNCTADi andmetel kaotavad arengumaad tööstusriikide kaubandusbarjääride tõttu aastas 700 miljardit USD sissetulekuid (Anthony Whitley ettekanne Parlamentidevahelise Liidu 102. aastakonverentsil Berliinis 1999. a), s.t ligi viisteist korda enam ametlikult osutatava arenguabi summast. Kesk- ja Ida-Euroopa siirdemaade puhul on hinnatud, et tööstusriikide kaubandusbarjäärid puudutavad poolt nende riikide ekspordipotentsiaalset. Kaubanduspoliitilisest protektsionismist tulenev turgude piiratus on järelikult väliskrediitide rakendamise madala efektiivsuse ja otseinvesteeringute ühekülgsuse suunitluse oluliseks põhjuseks.

Euroopa Liit on saavutanud suurt edu ühtse liberaalse regulatsiooniga majandusruumi kujundamisel liikmesriikide omavahelistes suhetes. Samal ajal on ELi näol tegemist kaubanduspoliitilise protektsionismi kantsiga suhetes ühendusest väljajäävate riikidega. Hoolikalt oma konkurentsivõimetuid majandusharusid (s.t inimeste töökohti ja sissetulekuid) kaitstes surutakse arengumaadele peale ebasümmeetrilised, tasakaalustamata kaubandustingimused. ELi ja Eesti vahelises vabakaubanduslepingus fikseeriti "ühepoolne avatus". Eesti põllumajandussaaduste ja toiduainete turg on täiesti avatud ELi subsideeritud toodangule, ilma õiguseta kiiresti ja efektiivselt tasakaalustavaid meetmeid rakendada. Eesti vastavatele kaupadele on aga tee ELi turgudele suletud. ELi poolt Eestile vabakaubanduslepingus pakutavad nn sooduskvoodid on ainult propagandistliku tähendusega, sest kõrged tootjasubsiidiumid ei võimalda kasumlikku ekspordi. Selline olukord tähendab Eesti jaoks eluliselt tähtsate ja olemuslikult konkurentsivõimeliste tegevusalade laostumist koos kõigi sellest tulenevate sotsiaalmajanduslike tagajärgedega ja regionaalpoliitiliste vääraarengutega.

Maailma Kaubandusorganisatsioon (WTO) deklareerib oma eesmärgina tagada õiglase ja moonutatamata konkurentsi toimi-

mine, ta soovivat fikseerida konkreetset kaubandusreeglid liberaalse ja avatud kaubandussüsteemi toimimiseks. Tegelikult kujutab WTO endast proteksionismi reguleerivat (suurriikide vahel proteksionistlikke tingimusi tasakaalustavat) organisatsiooni. Uute liikmete vastuvõtmisel ei püütagi tagada mõlema poole ettevõtetele võrdsed konkurentsitingimusi, vaid kindlustada WTO "vanade" liikmete ettevõtetele võimalikult soodsad tingimused uue liikme turgudele tungimiseks. Tulemuseks on kaubanduspoliitiline diskrimineerimine, mis moonutab konkurentsitingimusi ja pärsib arengumaade majandusarengut. Ebavõrdsetes konkurentsitingimustes ei ole arengumaadel omapoolsete majanduslike jõupingutustega mingit lootust mahajäämust arengu ja heaolu tasemes oluliselt vähendada.

Põllumajandussaaduste ja toiduainete osas pakub WTO Eestile kolm-neli korda madalamaid tollilagesid, kui on Eesti peamistel väliskaubanduspartneritel. Selle tulemusena avatakse Eesti siseturg välispartneritele tunduvalt suuremal määral, kui seda teevad oma turuga meie lepingupartnerid. Selle lepinguga seadustatakse Eesti tootjatele ebavõrdsed kaubandustingimused maailmaturul. Sellega võetakse paljudelt eestlastelt võimalus ennast oma tööga elatada, muudetakse väärtusetuks paljude põlvkondade jooksul tehtud investeeringud tootmisse ja elutingimustesse.

Eestile suruti samuti peale kohustus piirata põllumajandustoetusi 5%-ga üldtoetuste osas ja 5%-ga spetsiaalsete toetuste osas. Kokku fikseeriti seega lubatavate riiklike toetuste laeks maksimaalselt 10% tootmiskuludest. Nii madalat põllumajandustoetuste lage pole sisuliselt ühelgi tööstusriigil. EL toetab põllumajandust enam kui 40%-ga tootmiskuludest. Pärast sellise lepingu sõlmimist pole Eesti põllumajandustoodetel mingit lootust konkureerida ELi põllumajandussaaduste ja toiduainetega ei Eesti siseturul ega isegi mitte ELi turul tollibarjäärade kadumise tingimustes. Eestis laostub potentsiaalselt konkurentsivõimeline (ekspordivõimeline) majandusvaldkond, mis pärsib oluliselt majanduslikku, regionaalset ja sotsiaalset arengut.

8. KONKURENTSITINGIMUSTE VÕRDSUSE SAAVUTAMISE PROBLEEMID

Arengu- ja siirdemaadel tekib võimalus oma arengut sihipäraselt kujundada, loomulikele konkurentsitingimustele vastav positsioon maailmamajanduses sisse võtta ja majandusliku mahajäämuse vähendamiseks sisulist tööd teha ainult võrdsete majanduspoliitiliste konkurentsitingimuste valitsemisel riikidevahelistes majandussuhetes. Väliskaubandusliku diskrimineerimise lõpetamine, multinatsionaalsete hiidettevõtete suhete tasakaalustamine majanduslikult nõrkade riikidega, huvisid tasakaalustavate ühiste arenguprogrammide koostamine keskkonnakaitstes, energia- ja veemajanduses ning muude maailmamajanduse sõlmprobleemide lahendamisel on hädavajalikuks eeltingimuseks senisest harmoonilisemalt ja stabiilsemalt funktsioneeriva globaalse ühiskonna kujunemisel.

Loomulikult ei ole tööstusriikidel võimalik päevapealt oma turgude kaitsmisest loobuda, sest see tähendaks paljude ettevõtete pankrotti ja miljonite töökohtade kadumist. Sellised abinõud on sotsiaalmajanduslikult vastuvõetamatud ja demokraatliku poliitika tingimustes ebareaalsed. Tuleks aga välja töötada turgude avamise järkjärguline programm, kus nähtaks ette tööstusriikides tekkivate sotsiaalsete probleemide lahendamise mehhanismid ja arengumaadele proteksionismiga tekitatavate kahjude kompenseerimine.

Võrdsete konkurentsitingimuste nõue on aga mitmetähenduslik ka arengumaadele, kus hinnaalane konkurentsivõime saavutatakse tsiviliseeritud ühiskondadele vastuvõetamatute võtetega. Arengumaade ettevõtetes on tootlikkuse tase madal. Madala efektiivsuse tõttu on töötajate palgatase arengumaades samuti madal. Kuid sageli on reaalpalga tase arengu- ja siirdemaades arenenud riikide tasemest oluliselt madalam ka tootlikkuse mahajäämuse arvestades. Lisaks palgatasemele sõltub arengumaade toodangu konkurentsivõime maailmaturul olulisel määral sotsiaalsetest, keskkonnavalastest ja muudest koormistest, mis ettevõtetel lasuvad (May 1998: 62). "Sotsiaalse ja palgadumpingu" vältimise või "ökodumpingu" vastu suunatud keskkonnakaitse standardite

ühtlustamise nõude vähegi rangem rakendamine muudaks arengu- ja transformatsioonimaadest pärineva toodangu maailmaturul paratamatult konkurentsivõimetuks.

Palga-, sotsiaal- ja muude kulude erinevustest tuleneva konkurentsitingimuste ebavõrdsuse probleemi lahendamise eelduseks oleks oskus leida sotsiaalse, keskkonna- ja tarbijakaitse põhiprintsiipide täitmise hindamiseks kompromisskriteeriumid, mis konkurentsitingimuste absoluuttaseme võrdsustamise nõude asemel võrdsustaksid erinevate riikide ettevõtetele avaldatava konkurentsivõime. Sotsiaalse turvalisuse, tervishoiu, keskkonnakaitse jms tööstusriikide tasemele viimise nõude asemel (seda ei suuda arengumaad kuidagi täita) tuleks kokku leppida vastavate kulutuste osatähtsuse (SKPs) viimises tööstusriikide (keskmisele) tasemele. See tähendaks juba isegi murrangulist pööret arenenud riikide poliitikas arengumaade suhtes, sest seni on tööstusriikide välismajanduspoliitika (eksporditoetused ja impordipiirangud) olnud suunatud oma ettevõtetele keskmisest paremate konkurentsitingimuste loomisele. Samal ajal tuleb arengu- ja siirdemaadel arvestada, et elu ja tervist ohustavate töötingimuste ning inimväarikust alandava sotsiaalse keskkonna arvel saavutatav toodangu konkurentsivõime ei ole kaasaegses tsiviliseeritud ühiskonnas aktsepteeritav.

KOKKUVÕTE

Majanduse globaliseerumine on viimastel aastakümnetel jõudsalt arenenud, kiiresti on kasvanud kaupade ja kapitali liikumise maht riikide vahel. Globaliseerumisprotsessi on üha tugevamalt haaratud ka arengumaad. Eriti kiire kasvutempoga paistavad silma arengumaadesse suunduvad otseinvesteeringud, kuid oluliselt on suurenenud ka otseinvesteeringute väljavool arengumaadest. Tootmise ja kaubanduse kasvutempot ületab ka arengumaadesse suunatud laenukapitali kasvutempo, kuid selle tulemuseks on eelkõige arengumaade võlakoorma ja võlgade teenindamise kulude kasv. Arengumaade osatähtsus maailmakaubanduses on aga ootustele vastupidiselt hoopiski vähenenud.

Välismajandussuhted on tööstusriikides rahvusliku arengu mootoriks. Samal ajal ei avaldu majanduse globaliseerumise positiivsed tulemused arengumaades. Välisinvesteeringud ja -krediidid ei ole kaasa toonud oodatud pööret paremusele. Arenguabi ei ole efektiivne ja selle osatähtsus doonorriikide SKPs väheneb. Tööstusriikide ja arengumaade arengutaseme erinevus on viimastel aastakümnetel oluliselt kasvanud. Põhjuseks on tööstusriikide turgude suletus arengumaade konkurentsivõimelistele toodetele ja riiklikest subsiidiumidest tulenev ebaaus kaubandus välisturgudel, aga teiselt poolt ka tsiviliseeritud ühiskonnale vastuvõetamatu "palga-, sotsiaal- ja ökodumpingu" abil saavutatav kulueelis arengumaades.

Maailma praegune, peamiselt 1940./1950. aastatel kujundatud majanduskorraldus ei vasta globaliseeruva ja ühtekasvava maailma vajadustele. Maailma majanduskorraldus vajab kiiret ja radikaalset muutmist turgude suurema avatuse ja erineva arengutasemega riikide tootjate konkurentsitingimuste võrdsustamise suunas. See on mitmetahuline komplitseeritud ülesanne, mille lahendamise peamiseks eelduseks on riikidevaheliste suhete iseloomu muutumine — iga riigi piiriga lõppeva egoistliku omakasupüüdlikkuse asendumine globaalset ühtekuuluvust esiplaanile seadva tasakaalustatud lahenduste otsimise vaimuga. Sellest ei sõltu mitte ainult miljardite inimeste heaolu arengu- ja siirdemaades, vaid ka stabiilsus ja rahu kogu maailmas. Stabiilsus ja rahu on aga hüved, millel on suhteliselt suurem väärtus arenenud tööstusriikide kodanikele.

Kirjandus

- Brewer, Thomas L. 1993. Government policies, market imperfections, and foreign direct investment. — *Journal of International Business Studies*, Vol. 24, No. 1, pp. 101–120. [<http://www.ebscohost.com>]
- Brouthers, Lance Elliot, Steve Werner 1996. The aggregate impact of firms' FDI strategies on the trade balances of host countries. — *Journal of International Business Studies*, Vol. 27, No. 2, pp. 359–373. [<http://www.ebscohost.com>]

- Chudnovsky, Daniel, Andres Lopez 1997. Market or policy driven? The foreign direct investment boom in Argentina. — *Oxford Development Studies*, Vol. 25, No. 2, pp. 173–188. [http://www.ebscohost.com]
- Devetak, Richard, Richard Higgott 1999. Justice unbound: Globalization, states and the transformation of the social bond. — *International Affairs*, Vol. 75, No. 3, pp. 483–498
- Eesti maksebilansi lühiversioon. 2000. http://www.ee/epbe/sdds/iip_short_eek.html.et 15.06
- Eesti Statistikaamet. Rahvamajanduslik arvepidamine. 2000. http://www.stat.ee/wwwstat/est_stat/statistika-fr.html 15.06
- Global Development Finance 1999. 1999. http://www.worldbank.org/prospects/gdf99/vollhtm
- Hunya, Gabor 1998. Integration of CEEC manufacturing into European corporate structures by direct investments. — *Materials of the Workshop "Impact of Foreign Direct Investment on Efficiency and Growth in CEEC Manufacturing"*. Vienna. 17 pp.
- IMF Annual Report 1999. 1999. Washington. 260 pp.
- Kapstein, Ethan B. 1998. A global third way: Social justice and the world economy. — *World Policy Journal*, Vol. 15, No. 4, pp. 23–35
- Kapstein, Ethan B. 1999. Reviving aid or Does charity begin at home? — *World Policy Journal*, Vol. 16, No. 3, pp. 35–44
- May, Bernhard 1998. Die Errichtung der Welthandelsorganisation und das Aufbrechen neuer Streitfragen im Welthandel. — *Jahrbuch für internationale Politik 1995–1996*. München: Oldenbourg, S. 57–64
- Modelski, Georg, William R. Thompson 1999. The long and the short of global politics in the twenty-first century: An evolutionary approach. — *International Studies Review*, Vol. 1, No. 2, pp. 109–140
- Narula, Raineesh 1994. Locational determinants of inward and outward FDI activity. — *MERIT Research Memorandum*, No. 25. 23 pp.
- Oxelheim, Lars 1993. *The Global Race for Foreign Direct Investment: Prospects for the Future*. London: Springer-Verlag. 274 pp.
- UNDP Human Development Report 1999. 1999. New York, Oxford: Oxford University Press. 262 pp.
- Välisinvestor 1998. 1999. Eesti Välisinvesteeringute Agentuur ja TÜ välismajanduse õppetool
- Weizsäcker, Christian C. v. 1999. *Logik der Globalisierung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 173 S.
- World Economic Outlook. 1992. Washington: IMF, May. 222 pp.

- World Economic Outlook*. 1999. Washington: IMF, October. 252 pp.
- World Investment Report 1992: Transnational Corporations as Engines of Growth*. 1992. New York: United Nations. 356 pp.
- World Investment Report 1999: Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*. 1999. New York: United Nations. 542 pp.
- World Merchandise Exports by Region and Selected Economies 1980, 1985, 1990, and 1995–1998. 2000. <http://www.wto.org/wto/statis/stat.htm> 10. 01
- World Merchandise Imports by Region and Selected Economies 1980, 1985, 1990, and 1995–1998. 2000. <http://www.wto.org/wto/statis/stat.htm> 10. 01

JANNO REILJAN (sünd. 1951) on lõpetanud TRÜ majandusteaduskonna 1975. a, majandusteaduste kandidaat 1980. a Moskvast, majandusdoktor 1991. a Tartus. On 1999. a-st TÜ välismajanduse erakorraline professor ja õppetooli hoidja ning samast aastast Riigikogu liige.

ELE REILJAN (sünd. 1975), lõpetas TÜ majandusteaduskonna 1997. a, MA 1999. a, on praegu TÜ rahvusvahelise ettevõtluse õppetooli teadur ja välismajanduse õppetooli doktorant.

ALEKSANDER VARDI

LEHEKÜLGI
EESTI LÄHIAJALOOST:
KUIDAS LOODI
ENSV MN JUURES ASUV
RIIKLIKU JULGEOLEKU KOMITEE

Jaak Pihlau

1991. a oma tegevuse lõpetanud ENSV KGB kohta on liikvel palju oletusi, kuulujutte ja ebatäpset teavet, sest selle repressiivorgani tegevus oli ülimalt salastatud ja peaaegu kõik tema arhiivid on kas Venemaale viidud või hävitatud. Siiski on ilmunud Jaan Isotamme pikem ülevaade (1994) ja riivamisi on seda teemat puudutanud ka Stalini surmale järgnenud reformide kontekstis Tõnu Tannberg (1999, 2000) ja Valdur Ohmann (*sine anno*).

Siseministeeriumi ja riikliku julgeoleku organid olid N. Liidus tihedalt omavahel seotud ja vähemalt kolm korda liidetud ka ühiseks jõustruktuuriks, mis seejärel uuesti lahutati. Viimati toimus see aastail 1953–1954, mille lõpptulemuseks oligi uue Riikliku Julgeoleku Komitee loomine Eestis alates 1. aprillist 1954. Siseministeeriumi arhiiv on õnneks säilinud, ja see võimaldab üsna täpselt rekonstrueerida tollase julgeoleku struktuuri, isikkoosseisu, varade suuruse ja palju muud. Kõik toimus muidugi ranges kooskõlas vastavate üleliiduliste reformidega, millest on põhjaliku ülevaate andnud Aleksandr Kokurin ja Nikita Petrov (1997; 1997–1998).

MGB JA MVD LIITMINE 1953. NING
LAHUTAMINE 1954. AASTAL

Jossif Stalin suri 5. III 1953 ja samal päeval otsustati NLKP KK pleenumi, NSVL MN ja ÜN Presiidiumi ühisistungil liita MVD (siseministeerium) ja MGB (riikliku julgeoleku ministeerium) ühiseks ministeeriumiks, mille etteotsa sai Lavrenti Beria. Eestis toimus ametlik siseministeeriumi koosseisude kinnitamine äsja ministriks nimetatud polkovnik Krassmani poolt 15. juunil (julgeolek koos jagatud aparaadiga) ja 19. juunil (miilits). Beria reformid jäid aga lühiajaliseks ja iseseisval kujul taastati julgeolekuaparaat uuesti 1954. a, kusjuures ta sai uue ning madalama staatusega nimetuse — MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee. Sama toimus ka Eestis, kusjuures julgeolekukomitee esimeheks määrati senine Arhangelski oblasti UGB ülema asetäitja alampolkovnik Karpov¹, asetäitjateks veidi varem Eestisse saabunud alampolkovnik Sergei Kisseljov² ja polkovnik Gavriil Starinov³.

Varsti pärast ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee moodustamist 1. aprillil 1954 koostati 29. mail üleandmisakt ENSV MVDst inimeste ja varade üleandmiseks vastloodud KGB-

¹Ivan Prokopi p. Karpov sündis 1904. a Peterburi kubermangu Podlesje külas, mis ei asu kaugel Ingerimaast ja Eesti piirist, rahvuseks on ankeedis märgitud venelane. NKVD kooli läks ta 1935. a, tegutsedes operatiivtöötajana ja rajooniosakonna ülemana. 1943–1954 oli Arhangelski oblasti UGB ülema asetäitja. ENSV KGB esimees 1954–1961, seejärel lahkus Eestist.

²Sergei Ivani p. Kisseljov sündis 1920. a Ivanovo oblastis, astus MGB kõrgkooli 1948, mille lõpetamise järel suunati juunis 1950 Eestisse, kus 1952. a määrati Pärnu oblasti ülema asetäitjaks, siis 5. osakonna ülema asetäitjaks ja aprillis 1954 KGB esimehe asetäitjaks kaadri alal. Lahkus Eestist arvatavasti koos Karpoviga.

³Gavriil Grigori p. Starinov sündis 1903. a Moskva kubermangus Klimis. Alustas OGPUd 1927. a, teenis kõrgetel ametikohtadel Omski oblastis, Valgevenes, Turkmeenias ja Moldaavias. Suunati Eestisse 1946. a Tartu osakonna ülemaks, alates 1951. aastast 2. osakonna ülem, siis 4. osakonna ülem ja 1954–1959 KGB esimehe asetäitja kuni pensionileminekuni.

le, mille põhitekst väärrib siinkohal täielikku esitamist (ERAF, f 17/1, n 1, s 250, 105 lk).

AKT

29. mail 1954. a. Tallinna linnas.

Meie, ENSV Siseministri ja ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee Esimehe poolt käskkirjaga nr 086/01 27. märtsist 1954 moodustatud komisjonid koosseisus:

ENSV MVD poolt

*Siseministri aset.
polkovnik Klausen
MVD kaadriosakonna ülem
alampolkovnik Narusson
MVD rahandusosakonna ülem
alampolkovnik Patrušev
MVD majandusosakonna ülem
alampolkovnik Päro
MVD 1. eriosakonna ülem
polkovnik Aavik
MVD sekretariaadi ülem
kapten Kurtin*

ENSV KGB poolt

*ENSV MN juures oleva KGB esimehe
aset. alampolkovnik Kisseljov
KGB kaadriosakonna
ülema asetäitja kapten Jermolin
KGB rahandusosakonna ülem
vanemleitnant Krõm
KGB majandusosakonna ülem
alampolkovnik Semtšenko
KGB arveldus-arhiiviosakonna ülem
alampolkovnik Šornikov
KGB sekretariaadi ülem
major Orlov,*

toimides kooskõlas NSVL Siseministri ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee Esimehe käskkirjaga nr 00237/0021 23. märtsist 1954. a, andsime üle ja võtsime vastu ENSV MVDst ENSV MN juures asuvasse Riikliku Julgeoleku Komiteesse:

1. 1954. a 1. aprilli seisuga MVD ettenähtud ametikohtadest ja isikkoosseisust: 1., 2., 4., 5., 7. osakonna, 2., 6. eriosakonna, 3., 4., 10. erijaoskonna, "C" ja sisevangla jaoskonna, kokku 399 ettenähtud kohta ja 395 inimest isikkoosseisuna.

2. 1954. a 1. aprilli koosseisude paigutamise seisuga linna- ja rajooniosakondade ettenähtud ametikohtadest ning isikkoosseisust 437 ettenähtud kohta ja 424 inimest isikkoosseisu, välja arvatud rajoonide tuletõrjeinspektoriid (41 koosseisulist kohta), linnade ja rajoonide arhiivitõttajad (49 koosseisulist kohta), keda tasustatakse kohaliku eelarve põhjal, ning parandusliku töö inspektoriid (kes kuuluvad MVD Parandusliku Töö Koolooniate Osakonna koosseisu).

3. Jagatavate aparaatide (sekretariaat, kaadriosakond, rahandusosakond, 1. eriosakond, 8. osakond, majandusosakond, "M" jaoskond,

käskkirjade täitmise kontrollinspeksioon) isikkoosseisu vastavalt ENSV MVD käskkirjale nr 0037 1. aprillist 1954. a kokku 128 inimest.

4. Kõigi üleantud 943 töötaja ja 63 MVD reservi ohvitseri isiklikud toimikud.

5. Riikliku Julgeoleku Komitee töötajaid puudutavad MVD Eriinspeksiooni juurdlusmaterjalid ja kirjavahetus kooskõlas 1954. a 6. aprilli aktiga.

6. MVD sekretariaadi salajane ja üldine asjaajamine, mis puudutab endise ENSV MGB tegevust enne MGB ja MVD ühendamist üheks ministeeriumiks 1953. a märtsis, samuti 1953.–1954. aasta salajane ja üldine asjaajamine, mis puudutab ENSV MN juures asuvasse Riikliku Julgeoleku Komiteesse eraldatud osakondi ja jaoskondi kooskõlas 1954. a 12. aprilli aktiga.

7. ENSV MVD 1. eriosakonna operatiivne aruandlus ja arhiivid kooskõlas 1954. a 6. mai aktiga.

8. Administratiiv- ja teenistushooned, elamufond ja muud ruumid kooskõlas lisaga nr 1 kolmel lehel.

MÄRKUS: 1) kõigis administratiivhoonetes, kus ENSV MVD ja Eesti NSV MN juures asuva KGB organid paiknevad koos, kinnistatakse neile pinnad tasuta kasutamiseks pikaajalise rendi õigusega.

Hoonete ülalpidamise ja remondi kulusid kannavad mõlemad organid proportsionaalselt kasutatava pinnaga.

2) valitsuse kõrgsagedusside jaama pind hoones Pikk tn 19 kinnistatakse Riikliku Julgeoleku Komiteele.

3) kohaliku õhukaitse komandopunkti ja varjendit Pikk tn 61 asuvas hoones kasutavad vajaduse korral ENSV MVD ja Riikliku Julgeoleku Komitee ühiselt töötajate varjumiseks ENSV MVD ja KGB kehtestatud korra kohaselt.

4) Endise MGB 1952. a nimistu põhjal alustatud 36-korterilise elumaja Narva maantee nr 36 ehitamine lõpetatakse ja võetakse ENSV MN juures asuva Julgeolekukomitee bilanssi.

Kapitaalehituse plaanis ettenähtud rahalised vahendid 1954. aastaks, ehitusmaterjalide fondid ja seadmed selle maja jaoks antakse üle ENSV MN juures asuvalle KGB-le.

5) Praegu MVD ja KGB ühiselamutes elavate töötajate ümberpaigutamine toimub nende majandusosakondade poolt kooskõlastatult.

6) ENSV MVD majandusosakonnale jäävad ajutiselt üksikud ruumid Riikliku Julgeoleku Komiteele antavates ladudes üldmajanduslike materjalide ja keemia- ning tulirelvade hoidmiseks.

9. Kapitaalmahutused ja projekteerimislimiidid vastavalt lisale nr 2 kahel lehel.

10. Riikliku Julgeoleku Komitee isikkoosseisu kasutuses olev suurtiiki-, tehniline ja keemiarelvastus (арттеххимвооружение) vastavalt lisadele 3, 4, 5 ja 6 12-l lehel.

11. Autotransport vastavalt lisale 7 kolmel lehel.

MÄRKUS: Seoses sellega, et autoremonditöökojad antakse üle Riikliku Julgeoleku Komitee bilanssi, toimub ENSV MVD autotranspordi remont kuni ENSV MVD Autotranspordiosakonna töökodade organiseerimise ja rajamiseni Riikliku Julgeoleku Komitee Autotranspordiosakonna töökodades kehtivate riiklike hindade järgi ja Riikliku Julgeoleku Komiteega võrdsetel alustel.

12. Pioneerilaagri vara vastavalt lisale nr 8 kahel lehel, materiaalne vara vastavalt lisale nr 9 kahel lehel.

13. Kütusefondid vastavalt lisadele nr 10 ja nr 11 kahel lehel.

14. Paberi- ja papifondid vastavalt lisale 12 ühel lehel.

15. Kantselei- ning majandustarbed vastavalt lisale nr 13 10 lehel.

16. ENSV MVD hoonesse paigutatud uue 600-numbrilise automaattelefonijaama (ATJ) kasutamiskorra lahendamiseks loodud komisjon jõudis järgmisele kokkuleppele:

1) ENSV MVD ATJ rahuldab ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee telefoniside vajadusi. KGB hoonesse paigutatavate sisetelefonide arv määratakse KGB vajaduste kohaselt, kuid mitte rohkem kui 300 numbrit, lähtudes olemasolevatest krediitidest selleks eesmärgiks.

KGB ruumidesse paigutatud ENSV MVD ATJ-ga ühendatud telefone vaadeldakse kui ENSV MVD sisemist sidet ja tasumine selle eest toimub Sideministeeriumi kehtiva tariifi alusel.

Telefonide, sideliinide ja signalisatsiooni rikete kontrolli ning rikete kõrvaldamist teostab ENSV MVD ATJ.

2) ENSV MN juures asuva KGB eelarvest rahastatava automaatkeskjaama käikulaskmise hetkest antakse 5 eelarvelist ühikut üle kasutamiseks ENSV MVD uues automaatkeskjaamas.

17. Administratiivhoonete, autotranspordiosakonna transpordivahendite, samuti ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee linna- ja rajoonivolinikele üleantavate hoonete, rajatiste, transpordivahendite, majandusliku ja muu inventari ning materiaalsete väärtuste kohta on koostatud jaotusbilanss ja saadetud vastavalt NSV Liidu MVD Pearaamatupidamisele (nr 15/00236 1954. a 19. mail) ning

NSVL MN juures asuva KGB Pearaamatupidamisele (nr 17/003 1954. a 22. mail).

Jaotusbilansi andmed nende positsioonide kohta on esitatud 1. kvartali raamatupidamisaruandes.

Jaotusbilanss majandusosakonnale kuuluvate muude varalis-materiaalsete väärtuste kohta, mille eraldamine Riikliku Julgeoleku Komiteele on samuti lõpetatud vastavalt NSVL MVD ja NSVL MN juures asuva KGB Pearaamatupidamiste telegraafilistele korraldustele 9. maist 1954 (nr 50/993-27/80), esitatakse pärast eraldatud varade maksumuse täpsustamist 2. kvartali aruandes. Koos sellega saadetakse NSVL MVD ja NSVL MN juures asuva KGB Pearaamatupidamistele täielik täpsustatud jaotusbilanss.

18. Seoses sellega, et vastavalt saavutatud kokkuleppele jääb triikikoda ENSV MVD majandusosakonna haldusse, toimub triikikoja kasutamine ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee tellimuste täitmiseks järgmistel alustel:

a) Triikikoja direktor täidab ENSV MN juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee tellimusi Riikliku Julgeoleku Komitee juhtkonna korraldusel võrdselt ENSV MVD tellimustega,

b) Riikliku Julgeoleku Komitee organite tellimused täidetakse tellija paberi ja materjalidega,

c) Tööde arveldusi teostab triikikoda otseselt ENSV KGB-ga varem kehtinud alustel.

19. Küsimus polikliiniku ja statsionaari jagamisest saadetakse lahendamiseks NSVL Siseministeeriumi ja NSVL MN juures asuva KGB Keskkomisjonile.

20. Kapitaalremondi vahendid punkt 13 kohaselt jagatakse vastavalt lisale 14 18-l lehel.

Käesolev akt on koostatud neljas eksemplaris, millest üks eksemplar on esitatud NSVL MVD-le ja NSVL Ministrite Nõukogu juures asuvale Riikliku Julgeoleku Komiteele ja üks eksemplar jäetakse ENSV MVD-le ning ENSV MN juures asuvale Riikliku Julgeoleku Komiteele.

LISA: 55 lehel

(Allkirjad) [---]

Dokumendi kinnitasid samal päeval ENSV siseminister kindralmajor Lombak ja värskelt polkovnikuks ülendatud KGB esimees Karpov.

Seega selgub eelnevast ülekanadeaktist, et KGBsse viidi üle 964 (normatiivne koosseis) või 947 (tegelik koosseis) töötajat, lisaks veel 63 reservohvitseri. Akti rohkearvulistest lisades on eriti huvipakkuv Tallinnas üleantavate hoonete nimestik (lisad 1 ja 2), mis sisaldab 20 eraldiseisvat nimetust:

- 1) 5-korruseline peahoone Pagari 1 (23000 m³, maksumus 3 100 000 rubla),
 - 2) 3-korruseline administratiivhoone Lai 4 (868 m³),
 - 3) 3-korruseline teenistushoone Suurtüki 4 (2200 m³) koos garaaži ja töökojaga,
 - 4) 3-korruseline teenistushoone Lai 20 (1800 m³),
 - 5) Kose lasteaed (Kuuse 3),
 - 6) Pääsküla tehnilise teenistuse hoone (maksumus 666 000 rubla),
 - 7) Vahtkonnahoone Suurtüki 2,
 - 8) 3-korruseline elamu Lai 46/48 (7017 m³, maksumus 792 472 rubla),
 - 9) 3-korruseline elamu Pikk 57 (4412 m³, maksumus 393 000 rubla),
 - 10) Elamu koos ladudega Suurtüki 3,
 - 11) 3-korruseline ühiselamu Oleviste 3,
 - 12) 2-korruseline elamu Nõmmel Ida 3,
 - 13) Elamu Pääskülas 1-2 (1840 m³, maksumus 203 000 rubla),
 - 14) Elamu Wiedemanni 13 (3540 m³, maksumus 304 400 rubla),
 - 15) Suvila Meremõisas (maha tõmmatud),
 - 16) Rannamõisa-Tiskres kaks kahekorruselist ja üks ühekor-
ruseline elamu,
 - 17) 2-korruseline elamu Rannamõisa kalmistu juures,
 - 18) Teenistushoone Nõmmel Sulevi 9,
 - 19) Teenistushoone Nõmmel Sulevi 9 (ehitata),
 - 20) 2 üldotstarbelist ladu Lai 37 (Laboratooriumi 20-22)
- Oktoobris anti julgeoleku bilanssi üle veel Lembitu tänaval 22 asuv polikliinik koos statsionaariga, samuti 75-kohaline lasteaed

Kosel (MVD-le broneeriti 20 kohta) ja pioneerilaager Rannamõisas*.

Muudest lisadest on ehk huvipakkumamad need, mis puudutavad isikkoosseisu kasutuses olevaid relvi ja transpordivahendeid. Vastavalt lisadele 3–6 anti üle keskaparaadi käsutuses olnud 345 TT-püstolit, peale selle veel väiksel arvil brauninguid, mausereid, valtereid, parabellumeid, püstolkuulipildujaid, karabiine ja automaatrelvi, samuti suurel arvil padruneid. Tunduvalt suurem arv tulirelvi oli aga rajooniosakondade ning hävituspatallonide käsutuses. Näiteks hävituspatallonidel oli karabiine üle 2900, lisaks veel TT-püstoleid 322, püstolkuulipildujaid PPS 225, PPS-e 195 jne.

Lisa 8 kohaselt anti KGB-le üle koos autojaoskonna garaažiga 11 Pobedat, 5 GAZ-67 ja vähemal arvil muud tüüpi sõiduautosid, veoautosid, haagiseid või mootorrattaid. On teada, et jaanuaris 1953 oli siseministri käsutada üks ZIM ja üks Pobeda, asetäitjal BMW, kaadriasetäitjal üks Pobeda, muud juhtkonna liikmed pidid leppima GAZ-67, Moskvitši või vana Mercedesega.

TALLINNA KESKAPARAAT

Niisiis moodustati 1954. a julgeoleku Tallinna keskaparaat kahest osast: a) tervikuna MVDst üleviidud osakonnad ja jaoskonnad 399 koosseisulise töötajaga, kellest nelja koht oli hetkel täitmata, b) jagatud aparaat 128 töötajaga. Viimase kohta on täielik nimekiri arhiivis olemas (ERAF, f 17, n 1, s 59, l 115–121), kuna terviklikult üleviidud osakondade ja jaoskondade kohta leiduvad andmed vaid 1953. a 15. juuni seisuga (ERAF, f 17, n 2, s 27, l 253–295). See sisaldab 414 nime, seega veidi rohkem, kui tegelikult KGBsse 1954. a aprillis üle viidi. Erinevust võib seletada sellega, et vahepeal toimus hulk struktuurimuutusi ja võib-olla

*Väljaspool Tallinna anti KGB-le üle järgmised majad: Valgas Puiestee 5-a, Narvas Vabaduse 24, Rakveres Kingissepa 12, Tartus Riia 85 (kurikuulus Hall Maja, kust peagi koliti Eesti Kirjanduse Seltsile kuulunud hoonesse Aia 19), Pärnu-Jaagupis Pärnu 19, Tõrvas Veski 5, Elvas Tombi 2, Kuressaares Lenini 22, Mustvees Tartu 75 ja Pärnus Riia 44. *Toim.*

ka mõningaid koosseisude kärpimisi (näiteks postitsensuuri eriosakonnas). MVDst viidi KGBsse täies koosseisus üle järgmised allüksused:

1. MVD 2. ehk KGB 1. osakond (välisluure), 2 jaoskonda, 14 inimest, ülem alampolkovnik Jossif (Joosep) Kroon, asetäitja alampolkovnik Mihhail Filimonov. Peatselt vahetati ülem ja tema asetäitja omavahel. Filimonov jätkas välisluure allüksuse juhtimist kuni 1955. a juunini, mil ta asendati Moskvast kohalesaadetud uue mehe Sergei Tšernõhhiga.

2. MVD 1. ehk KGB 2. osakond (vastuluure), 54 inimest, 6 jaoskonda, ülem vanemleitnant Elmar Vertman, asetäitjad major Ivan Kinarov ja alampolkovnik Ilja Ziterov. Noorim osakonnajuhataja E. Vertman (sünd. 1923 Peterburis) oli sellel kohal vaid lühikest aega, kutsuti septembris Moskva välisluurevalitsuse käsutusse, viibis 1955–1958 illegaalina Rootsis ja naasis ENSV KGBsse 1. osakonna ülema asetäitjana ja ülemana. Lühiajaliselt täitis 2. osakonna ülema kohatäitja kohuseid Kinarov, alates augustist 1954 sai uueks ülemaks Moskvast kohalesaadetud N. F. Voronin.

3. KGB 4. osakond (siseriiklik agentuur- ja operatiivtegevus, sealhulgas metsavendadevastane võitlus likvideeritud osakonna 2-N funktsioonides), 78 inimest, 8 jaoskonda, ülem major Oskar Borel, asetäitjad alampolkovnik Vassili Beljajev ja major Igor Andrejev. Borel asendati peatselt Starinoviga, siis Beljajeviga. Borel viidi üle käskkirjade täitmist kontrolliva inspeksiooni ülema asetäitjaks.

4. KGB 5. osakond (agentuur- ja operatiivtegevus majandusobjektidel), 48 inimest, 5 jaoskonda, ülem kapten Eduard Kikas, asetäitjad alampolkovnik Sergei Kisseljov ja alampolkovnik Aleksandr Ruban. Kikas asendati peatselt Rubaniga, kes oli sama osakonda juhtinud juba 1950. aastast peale.

5. KGB 7. osakond (jälitustegevus), 4 inimest, ülem major Ivan Josepson, asetäitja alampolkovnik Ivan Boreiša. Josepson asendati varsti Boreišaga, kes oli seda osakonda juhtinud juba 1950. aastast.

6. KGB 2. eriosakond (tegeles pealtkuulamistehnikaga), 4 inimest, ülem kapten Arnold Ibrus, asetäitja alampolkovnik Ivan Gagarin.

7. KGB 3. eriosakond (tegeles dokumentitöötlusega), 10 inimest, ülem major Vladimir Smirnov, asetäitja vanemleitnant Ervin Erik.

8. KGB 4. erijaoskond (raadioluure), 18 inimest, ülem alampolkovnik German Jermakov, asetäitja vanemleitnant Nikolai Klimov.

9. KGB 6. eriosakond (posti perlustreerimine ja -tsensuur), 110 inimest, ülem vanemleitnant Konstantin Kohver, ülema asetäitja alampolkovnik Vjatšeslav Anfinogov.

10. KGB 10. erijaoskond (aatomitööstuse ettevõtete vastuluure, kuni oktoobrini 1953 jaoskond 5/1), 15 inimest, ülem alampolkovnik Leonid Zelenin, asetäitja kapten Jakov Žukovets.

11. KGB valitsusside osakond (C-osakond), 10 inimest, ülem alampolkovnik Pjotr Sutškov.

12. KGB sisevangla jaoskond, 45 inimest, ülem major Vladimir Andrejev.

Nagu ülaltoodust võib märgata, toimus 1953. a juuni ja 1954. a aprilli vahel nimetatud osakondades ja jaoskondades veel palju muudatusi. Senine uurimisosakond oli jaotatud 2., 4. ja 5. osakonna vahel ja see taastati esialgsel kujul 1954. a, kusjuures ülemaks sai jälle alampolkovnik Donat Pupõšev⁴, asetäitjateks alampolkovnik Vassili Tšetvertkov ja vanemleitnant Aleksandr Ljaptšihin.

5. osakonna 1. jaoskond eraldati 10. oktoobril iseseisvaks 10. jaoskonnaks (ERAF, f 17, n 2, s 30, l 62–63) ja selle tege-

⁴Donat Pupõšev sündis 1917. a Vjatka oblastis, lõpetas NKVD kooli 1941, selle järel töötas ENSV NKVD uurimisosakonnas kurikuulsa Idel Jakobsoni käe all. 1944–1950 uurimisosakonna ülema asetäitja, 1950–1957 ülem (vahepeal lühikest aega 7. osakonna ülema asetäitja). Tuntud koos I. Jakobsoniga ülekuulatavate piinamise ja surmaotsuste langetamise arvu poolest (tol perioodil oli sõjatribunalis ja erinõupidamisel määravaks KGB uurimisosakonna ettepanek). 1957. a vallandati “ebamoraalse käitumise” pärast, kuid määrati veel 1958. a 5. osakonna ülema asetäitjaks. Hilisem teenistuskäik teadmata.

vussfääri Eestis kuulus kolm aatomitööstuse suurettevõtet: kombinat nr 1 Sillamäel, selle katsetehas Narvas (tuntud Krassilka nime all, iseseisvaks ettevõtteks sai alates 1957. aastast) ning Dvigatel Tallinnas.

Tsensusuriga tegelev 11. valitsus eraldati vastavalt NSV Liidu ÜNP seadlusele 8. oktoobrist 1953 MVDst ja moodustati ENSV MN juures asuv Glavlit⁵. Selle keskaparaati läksid MVD/MGBst üle 19 inimest eesotsas ülema Ilmar Kübaraga, kusjuures 12 tsen-sorit tegelesid trükistega ja 4 muuseumidega ning muude väljapanekutega. Täie kohaga rajoonitsensoreid oli 16, kohakaaslusega tsensuuritöötajaid veel 29.

Väga suur postitsensuuriga tegelev 6. eriosakond (varem V-eriosakond) koosnes järgmistest allüksustest (ERAF, f 17, n 1, s 51, l 113–116): juhtkond, 1. jaoskond (rahvusvaheliste postitelegraafisaadetiste kontroll, autorite kindlakstegemine käekirja järgi), 2. jaoskond (kohaliku korrespondentsi perlustreerimine, operatiivosakondade eriülesannete täitmine ja dokumentide valik), PK-punktid rajoonides (Tartu, Narva, Pärnu, Rakvere, Paide, Võru, Valga, Viljandi, Kingissepa, Haapsalu). Keskaparaati kuulus 64 inimest (7 juhtkonnas, 10 1. jaoskonnas, 47 2. jaoskonnas), rajoonitöötajaid oli 46. Postitsensuuri allüksuse suurt tähtsust on rõhutanud ka Kokurin ja Petrov, tuues näitena selle, et kui hiljem 2., 3., 4. ja 6. eriosakonna baasil loodi Operatiivtehniline Valitsus (OTU), siis täitis 6. osakonna ülem ühtlasi OTU ülema kohuseid (Kokurin, Petrov 1998).

⁵Toome siinkohal ära sinna üleläänud töötajate nimed: sekretär Liidia Repson, masinakirjutaja Magda Einamann, trükitsensorid Helmi Ašnina, Liidia Rajasalu, Elsa Neeme, Emilia Jürna, Viktor Grünberg, Endel Pajusalu, Linda Simson, Fanny Valamaa, Aliide Pöder, Jelizaveta Gering, Linda Mäeots, Valentina Kuruševa, muuseumide ja muude väljapanekute tsensorid Aino Veskijärvi, Jelena Matsel, Olga Reinson ja Elvi Tilk. Koosseisulised rajoonitsensoreid olid Tartus Jaan Aud, Silvia Keer ja Kalmer Tennosaar, Pärnus Uno Laanelepp ja Anastassia Agejeva, Harjus Tamara Revenko ja Ilse Reino, Narvas Fjodor Orehov, Kohtla-Järvel Paul Kiviselja, Jõhvis Kalev Nõmm, Viljandis Šeina Baran, Võrus Robert Niso, Haapsalus Vladimir Fuks, Valgas Mihhail Tamm, Rakveres Ferdinand Mohrberg ja Kuressaares Aita Alas.

Osa senise MVD allüksusi jaotati MVD ja KGB vahel, kusjuures mõnel juhul oli üleantavaid kaastöölisi vaid mõni üksik. Jagatavateks allüksusteks olid:

Sekretariaat: KGBsse 13 töötajast 7, nende seas ülem major Jevgeni Orlov, ministri asetäitja-valvesekretär Julius Repson jt.

Kaadriosakond: KGBsse 27 töötajast 12, nende seas 1. jaoskonna ülem kapten Aleksandr Jermolin, selle asetäitja kapten Igor Smirnov, erianspektiooni ülem kapten Karl Sirkel jt.

Vanglaosakond: KGBsse 11 töötajast ainult ülema asetäitja alampolkovnik Aleksandr Tsvetkov (kõik 6 vanglat, välja arvatud Pagari sisevangla, jäid koos ligikaudu 800-liikmelise personaliga täielikult MVD haldusse).

Finantsosakond: KGBsse 26 töötajast 11, sealhulgas 1. jaoskonna ülem vanemleitnant Jossif Krõm, 2. jaoskonna ülema asetäitja intendantuurikapten Nikolai Kuraš jt.

Mobilisatsiooniosakond "M": KGBsse 3 töötajast vaneminspektor vanemleitnant Juri Jurko.

1. eriosakond: KGBsse 28 töötajast 17, sealhulgas ülema asetäitja alampolkovnik Viktor Šornikov, 1. jaoskonna ülema asetäitja kapten Pavel Gritsenko, 2. jaoskonna ülem alampolkovnik Dmitri Gurov, 3. jaoskonna ülem major Ivan Mironenko jt. KGB-s hakkas see kandma UAO (arvestus- ja arhiiviosakonna) nimetust.

8. osakond (šifreerimine): KGBsse 15 töötajast 11, nende seas ülem alampolkovnik Genrihh Andrussov, ülema asetäitja alampolkovnik Ivan Komkov jt.

Käskkirjade täitmise kontrolli inspeksioon: KGBsse kõik 3 seal töötanud — ülem polkovnik Ivan Vorobjov, ülema asetäitja major Oskar Borel, vaneminspektor major Boris Titkin.

Majandusosakonna haldusgrupp: KGBsse 7 töötajast 3, ülema asetäitja alampolkovnik Konstantin Semtšenko, kaadrite vaneminspektor intendantuurivanemleitnant Pjotr Filippov, asjaajamis-ülem Anna Zaguruiko.

Komandantuuri jaoskond: KGBsse 48 töötajast 25, sealhulgas ülema asetäitja kapten Jevgeni Gorenkov, õhukaitseobjektide staabiülem kapten Ivan Pendrikov, komandandi valveabi vanemseersant Arno Paap jt.

Varustusjaoskond: KGBsse 12 töötajast 5, sealhulgas ülem major Ivan Maimussov, relvatehnik tehnikleitnant Ivan Djakov, vaneminspektor intendantuurinooremleitnant Pavel Žizlov jt.

Autotranspordijaoskond: KGBsse 50 töötajast 23, sealhulgas ülem major Nikolai Razorjonov, garaažiülem tehnikleitnant Mihhail Mirohhin jt. 38 autojuhist viidi üle 18.

Ehitus- ja elamujaoskond: KGBsse 5 töötajast 3, sealhulgas ülem insenermajor Ivan Uhho ja ülema asetäitja ning peainsener tehnikvanemleitnant Aleksandr Prokofjev.

Telefonijaam: KGBsse 15 töötajast 4, sealhulgas vanemtehnik nooremseersant Hillar Raag ja tehnik Sergei Isprannikov.

Meditsiiniteenistus: KGBsse 5 töötajast 2 eesotsas ülema asetäitja ja polikliiniku ülema meditsiiniteenistuse majori Timofei Rõkoviga (siia pole arvatud haigla ja polikliiniku personali, kes ilmselt püsisid Tervishoiuministeeriumi halduses).

LINNA- JA RAJONIOSAKONNAD

1954. a moodustati vastavalt tollasele ENSV haldusjaotusele KGBs 4 linna- ja 37 rajooniosakonda (ERAF, f 17, n 1, s 27, l 299–330). Järgnevas on toodud nende töötajate arv ja juhtkond seisuga 15. VI 1953, kusjuures välja on jäetud tuletõrjeinspektorid ja rajoonitsensendid, kes üleviimisele ei kuulunud.

Osakond	Tööt.	Ülem	Ülema aset.
K-Järve	13	Polk. Nikolai Voronin	Al.polk. Mihhail Murõgin
Narva	13	Polk. Boris Nazarov	II j. kapt. Ivan Mjagštšenkov
Pärnu	31	Maj. Joh. Mägi	Al.polk. Pjotr Hramov
Tartu	36	V.ltn. Ernst Simson	Al.polk. Aleksei Popkov
Antsla	10	V.ltn. Karl Tulp	Maj. Aleksandr Burov
Vastseliina	10	Ltn. Lembit Ahermaa	Maj. Vassili Nossatšenko
Viljandi	11	Ltn. Friedrich Tillo	Al.polk. Aleksei Davõdov
Võru	9	Maj. Konstantin Soonda	Al.polk. Aleksandr Žarkov
Jõhvi	12	V.ltn. Vlad. Reinek	Maj. Anatoli Uljanov
Keila	10	V.ltn. Leo Priiman	Al.polk. Anatoli Voltšonok
Kiviõli	11	V.ltn. Vlad. Saks	Al.polk. Vassili Zagrebalo
Kingissepa	11	V.ltn. Garri Villemson	Al.polk. Anatoli Smirnov
Lihula	10	Maj. Karl Känd	Al.polk. Vassili Tšernõšov

ENSV KGB loomine

Loksa	10	V.ltn. Vlad. Kurt	Maj. Dmitri Tepluhhov
Orissaare	9	Ltn. Boris Loho	V.ltn. Vassili Beskov
Põlva	9	V.ltn. Ivan Gurjev	V.ltn. Konstantin Mihhaljov
Rakvere	13	Ltn. Erich Rannik	Al.polk. Vassili Jelizarov
Räpina	9	Kapt. Jossif Veizenen	Kapt. Stepan Ostapenko
Tapa	9	Maj. Vassili Pissarev	Maj. Vsevolod Kalinin
Harju	12	V.ltn. Elmar Metus	Al.polk. Pavel Urin
Haapsalu	12	V.ltn. Aleksander Mumm	Maj. Stepan Grjaznov
Hiumaa	10	V.ltn. Aleksei Panikov	V.ltn. Andrei Naumov
Abja	8	V.ltn. Elmar Kuusik	V.ltn. Nikolai Galkin
Valga	10	V.ltn. Harald Terasmaa	Maj. Mihhail Kolossov
Vändra	8	V.ltn. Aleks. Rajasalu	Kapt. Valentin Lukjanov
V-Maarja	8	Ltn. Heino Randmäe	Maj. Grigori Amossov
Jõgeva	8	V.ltn. Rudolf Kukkor	Maj. Grigori Kuznetsov
Kallaste	8	Maj. Makar Šarapov	Al.polk. Aleksei Svetlakov
K-Nõmme	8	Maj. Edgar Tomusk	Maj. Nikolai Kornejev
Kose	8	Kapt. Voldemar Rosin	Al.polk. Aleksandr Monitš
Märjamaa	8	V.ltn. Paul Haidla	Ltn. Vassili Agarkov
Mustvee	8	V.ltn. Gabriel Pauzer	Maj. Vassili Klovov
Otepää	8	Kapt. Jaan Madal	Kapt. Viktor Aleksandrov
Paide	10	V.ltn. Eero Allvee	Maj. Pjotr Dudin
P-Jaagupi	8	V.ltn. Väino Pehk	Al.polk. Mihhail Zahharov
Põltsamaa	9	Ltn. Arnold Jalakas	Kapt. Fjodor Fomenkov
Rapla	8	V.ltn. Meinhard Ütt	Kapt. Nikifor Jerjomim
S-Jaani	8	V.ltn. Leonhard Rennit	Kapt. Andrei Žmakov
Tõrva	8	Maj. Samuel Vari	V.ltn. Pjotr Nekrassov
Türi	8	Kapt. Artur Raus	Kapt. Aleksandr Verhodanov
Elva	8	V.ltn. Vlad. Pennart	Maj. Jegor Sazonov

Et saada paremat ettekujutust julgeoleku tollaste linna- ja raiooniosakondade struktuurist ning funktsioonidest, olgu siinkohal ära toodud ühe KGB suure linnaosakonna (Tartu) ja ühe keskmise rajooniosakonna (Haapsalu) täielik isikkoosseis.

Tartu linnaosakond

Ülem	vanemleitnant Ernst Simson
Ülema asetäitja	alampolkovnik Aleksei Popkov
Finantsosakonna ülem	vanemleitnant Mihhail Belov
Tõlk	leitnant Amalie Lurich
Tõlk	leitnant Kalju Laas
Sekretär	leitnant Agnessa Butšneva

Asjaajaja	Ludmilla Jeršova
Masinakirjutaja	Margarita Stepanova
Masinakirjutaja	seersant Ludmilla Petrova
1. jaoskonna ülem	alampolkovnik Viktor Nikonov
1. jaoskonna ülema asetäitja	vanemleitnant Leonid Barkov
1. jaoskonna v.operatiivvolinik	vanemleitnant Nikolai Šumin
1. jaoskonna operatiivvolinik	nooremleitnant Karl Palusoo
1. jaoskonna vanemuuriija	vanemleitnant Leonid Nikitin
4. jaoskonna ülem	kaptен Nikolai Lopuhinski
4. jaoskonna ülema asetäitja	leitnant Randar Hiir
4. jaoskonna v.operatiivvolinik	vanemleitnant Anatoli Tšezin
4. jaoskonna operatiivvolinik	vanemleitnant Jüri Seppiis
4. jaoskonna operatiivvolinik	leitnant Oleg Ahhanov
4. jaoskonna vanemuuriija	major Nikolai Kožakin
4. jaoskonna uuriija	kaptен Vassili Orljanski
5. jaoskonna ülem	major Vladimir Melnikov
5. jaoskonna v.operatiivvolinik	kaptен Aleksandr Prihhodko
5. jaoskonna v.operatiivvolinik	leitnant Erich Fuks
5. jaoskonna operatiivvolinik	vanemleitnant Sergei Tšernilovski
5. jaoskonna vanemuuriija	kaptен Sergei Rulev
Komandant	kaptен Vitali Kassevitš
Valvur	vanemseersant Nikolai Zagradski
Valvur	Mihhail Blinov
Valvur	nooremseersant Jefrosinja Kornošova
Autojuht	nooremseersant Aleksei Vassiljev
Autojuht	vanem Ivan Sevastjanov
Teenistuja	Maria Kondrašova
Teenistuja	Anna Hudjakova
Teenistuja	Lidia Dranova
Kojamees	Aleksander Kelli

Numbrid anti jaoskondadele kooskõlas vastavate numbritega KGB üldstruktuuris, seega tegeles 1. (hilisem 2.) jaoskond vastuluurega, 4. jaoskond siseriikliku operatiivtööga ja 5. jaoskond majandusliku vastuluurega. Sellest nimekirjast leiame vähemalt kolme tšekisti nimed, kes hiljem tõusid KGB hierarhias üsna silmapaistvale kohale.

Leonid Barkovist (sünd. 1928. a Peipsiääre valla Väike-Kolkja külas) sai hiljem ENSV KGB uurimisosakonna ülem (1959–1969), kes avaldas ka mitmeid propagandistlikke raamatuid ja kirjutisi (varjunimeks L. Park). Kindrali aukraadis töötas seejä-

rel KGB Leningradi oblastivalitsuse uurimisosakonna ülemana ja üleliidulise KGB uurimisvalitsuse ülema asetäitjana.

Leonid Nikitin (sünd. 1924. a Moskvast) asus GBsse tööle 1945. a, töötas Tatarimaal ja Udmurtias, alates 1949. aastast Eestis. Oli ENSV KGB uurimisosakonna ülem 1979–1985 ja läks siis polkovnikuna pensionile, elab praegu Öismäel.

Karl Palusoo (sünd. 1931. a Tartumaal) suunati 1950. aastate lõpul Tartust Haapsalu osakonda, kust aga vallandati joomise pärast. Oli siis parteitööl (muuhulgas NLKP Haapsalu rajoonikomitee orgosakonna juhataja), ennistati uuesti KGBsse ja läks 1985. a pensionile Harju osakonna ülema ametikohalt. Erualampolkovnikuna töötas hiljem Keskkomitee juures asuva hotelli direktorina.

KGB Tartu osakonnas alustas 1952. a eesti nõukogude kirjaniiku Erni Hiire poeg Randar (1953. a premeeriti teda eduka metsavendade likvideerimisoperatsiooni eest Vastseliinas), kes hiljem edutati välisluureosakonda ning töötas 1960. aastatel KGB variorganisatsiooni VEKSA vastutava sekretärina (Jürjo 1996: 205).

Haapsalu rajooniosakond koosnes 1953. a juunis järgmistest töötajatest:

Ülem	vanemleitnant Aleksander Mumm
Ülema asetäitja	major Stepan Grjaznov
Vanemoperatiivvolinik	vanemleitnant Jevgeni Semjonov
Vanemoperatiivvolinik	vanemleitnant Pavel Zaporoztsev
Operatiivvolinik	leitnant Aleksei Fjodorov
Operatiivvolinik	nooremleitnant Andrei Kobrijev
Operatiivvolinik	nooremleitnant Jüri Palusoo ⁶
Tõlk	nooremleitnant Kalju Roosipuu
Sekretär	nooremleitnant Augusta Belova
Asjaajaja-masinakirjutaja	nooremseersant Mai Bersenjova
Autojuht	Juhan Eek
Teenistuja	Varvara Grabežova

Huvitav on märkida, et Haapsalu osakonna juhtkond vahetus 1953. a jooksul tervelt neli korda. Jaanuaris saadeti Läänemaa peaküüditaja ja osakonna kauaaegne ülem Mihhail Rožkov tööle Tallinna oblasti keskaparaati ja teda asendas senine asetäitja Mih-

⁶Tartu osakonna Karl Palusoo vend.

hail Pertsev. Viimane vallandati märtsis seoses “konspiratsiooni rikkumisega töös agentuuriga, intiimsuhte loomisega agendiga Mägi ja salajastele kaastöölistele mõeldud preemiasummade omastamise pärast” (ERAF, f 17, n 1, s 51, l 71)⁷. Tema asemele määrati ülalmainitud Aleksander Mumm, kes aga augustis omakorda vallandati “süsteematiliste joomingute korraldamise tõttu tööajal” (ERAF, f 17, n 2, s 29, l 15). Uueks rajooniosakonna ülemaks määrati Kiviõlist ületoodud alampolkovnik Vassili Zagrebalo.

Võib jääda mulje, et rajooniosakondade eesotsas oli suhteliselt palju eestlasi, kes peaaegu kõik määrati kohale siseminister Mihhail Krassmani poolt mais-juunis 1953 seoses Beria isikliku initsiatiiviga ja tema arendatava rahvuskaadri edutamispoliitikaga. Pärast Beria arreteerimist reformid peatati ja enamik eesti päritolu rajooniosakondade ülemaid asendati uuesti venelastest kaadritšekistidega.

Nii toimus Keilas, Kiviõlis, Kingissepas, Rakveres, Väike-Maarjas, Märjamaal, Raplas (uuteks ülemateks vastavalt Voltšonok, Kalinin, Smirnov, Jelizarov, Amossov, Agarkov, Zahharov), samuti Võrus (ülemaks senine asetäitja Žarkov). Võru osakonna senine ülem Soonda jäeti EKP Keskkomitees (s.t. Käbini poolt) kinnitamata ja ta saadeti hiljem teenima miilitsasse. Mõnel pool lihtsalt vahetati omavahel ülem ja selle asetäitja (Jõhvi, Valga, Vändra, Otepää, Türi) ja etteotsa tõusis jälle vene rahvusest tšekist. Pärnu osakonna ülem Mägi asendati Batrakiga ja viimase asetäitjaks määrati Eestist Udmurtiasse lahkunud Hramovi asemel Kornejev Kilingi-Nõmmelt. Eestis sündinud Juhan Mägi, kes juba 1941. a oli olnud Viljandi NKVD ülem ja veel 1952–1954 osales Inglise luure vastastes luuremängudes, vallandati peatselt üldse julgeolekust ja suunati “mahajäänud” kolhoosi esimeheks. Ka mõned vene päritolu rajooniosakondade juhid tuli varsti raskete alkoholiprobleemide tõttu julgeolekuorganitest vallandada (Hiiumaa ülem Panikov ja Pärnu-Jaagupist sinna ülema uueks asetäitjaks määratud Duvankov).

⁷ Agent Mägi oli Olga Lumiste.

KOKKUVÕTE

1. ENSV MN juures asuvas Riikliku Julgeoleku Komitees töötas 1. aprilli seisuga 1954. a 964 inimest, neist ligi pooled kesk-aparaadis ja ülejäänud linna- või rajooniosakondades. Siia pole arvestatud Nõukogude Armees ja Balti Laevastiku vastuluureosakondade töötajaid, piirivalvureid ega aktiivses reservis olevaid ohvitseri. Et ka 1990. aastate alguses oli ENSV KGB viimase esimehe Rein Sillari andmeil töötajate arv ligikaudu 1000⁸, siis võib öelda, et pärast 1954. aastat selle ametkonna suurus oluliselt ei muutunud. Kõrgpunktiks oli ilmselt 1953. a algus, kui MGBs-se kuulusid veel miilitsavalitsus ja metsavendadevastase võitluse osakond 2-N (mis seejärel likvideeriti).

2. Siseministeriumi arhiividokumendid annavad tunnistust MVD ja MGB/KGB tihedast omavahelisest kokkupõimumisest ja see seotus ei kadunud täielikult ka pärast 1954. aastat. Mõned julgeoleku jaoks olulised relvaüksused (MVD väeosad, hävituspataljoniid) olid formaalselt kogu aeg olnud MVD alluvuses, samuti ka meditsiini-asutused, lasteaiad, pioneerilaagrid, välismaalaste jälgimisteenistused hotellides, välisviisade osakond, arhiiviteenistus, erisidekanalid, passilauad jne.

3. Beria reformid 1953. a märtsist juunini olid tegelikult palju radikaalsemad, kui paljud uurijad seda endale ette kujutavad, kusjuures piirivalve kõrvaldamist Baltikumi rannavööndilt pole seni keegi lähemalt käsitlenud. Kas see oleks tähendanud Balti riikidele rahvademokraatiamaa staatuse andmist või veel midagi enam, jääb kahjuks vaid oletuste ja spekulatsioonide objektiks.

11. juulil 2000

⁸Näiteks *Päevaleht*, 5. II 1992: Rein Sillar, "Ma jäin Eestisse ja olen siin nagu pantvang" või *Rahva Hää*l novembris 1991 (BNS), mille kohaselt Sillari sõnul töötas ENSV KGBs "jämédalt võetuna" 1000 inimest, neist 500 ohvitseri.

Kirjandus

- Isotamm, Jaan 1994. KGB meie elus. I–XIX. — *Eesti Aeg*, 12. I–18. V
- Jürjo, Indrek 1996. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Tallinn
- Kokurin, Petrov 1997 = Александр Кокурин, Никита Петров. *Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ*. Москва
- Kokurin, Petrov 1997–1998 = Александр Кокурин, Никита Петров. КГБ: структура, функции, кадры. — *Свободная мысль*, 1997, № 6–12; 1998, № 1–3
- Ohmann, Valdur *sine anno*. ENSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954): Magistritöö. [Käsikiri]
- Tannberg, Tõnu 1999. “Lubjanka marssal” Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. II. — *Tuna*, nr 4, lk 56–71
- Tannberg, Tõnu 2000. “Lubjanka marssal” Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. III. — *Tuna*, nr 1, lk 43–52

JAAK PIHLAU (sünd. 1937. a) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi automaatika ja telemehaanika erialal, tehnikakandidaat 1970. a. Tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega. *Akadeemias* väidelnud teemal “Rahvuskomitee ja Tiefsi valitsus: KGB arhiividokumentid Eesti Vabariigi taastamiskatses 1944. a” (1999, nr 7, lk 1518–1528) ning avaldanud artikli “Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse 1944. a septembris” (2000, nr 8, lk 1618–1636).

EESTI KGB LIKVIDEERIMINE

Vjatsšeslav Šironin

Tõlkinud Jaan Isotamm

On jõudnud kätte kord jutustada mõnedest selle perioodi sündmustest, mis toimusid veel ühes Baltikumis riigis — Eestis. Seal tuli mul viibida korduvalt läbirääkimistel seoses ENSV KGB tegevuse lõpetamisega (Eesti pool nimetas seda “likvideerimiseks”). Seal tutvusin ma vahetult mõnede Eesti Rahvarinde juhtidega.

Kohalik ajakirjandus ei nimetanud Edgar Elmarovitš Savisaart teisiti kui Rahvarinde “isaks”. Hariduselt ajaloolane, filosoofiateaduste kandidaat. Kaua aega töötas ta ENSV Plaanikomitee perspektiivplaneerimise osakonna ülemana, hiljem sai RR liidriks ja Ülemnõukogu liikmeks. See oli tark ja kainelt mõtleval poliitik. Rahvarindel oli ka “ema” — Marju Johannesovna Lauristin, kes sel ajal valiti [Ülemnõukogu] juhataja asetäitjaks. Ma teadsin ka seda, et ta koos oma mõttekaaslastega rajas Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei (mis oli orienteeritud Skandinaaviale) ning oli Tartu ülikooli ajakirjanduse kateedri juhataja. Lauristin oli vabariigis tuntud revolutsionääri tütar, tema isa oli esimene Eesti Ministrite Nõukogu esimees (1940. a). Just Marju Lauristinile kuulus loosung “Parem on olla vaene, kuid vaba”. Lauristinil olid laialdased sidemed välismaaga, ta käis seal tihti, valdab inglise keelt. Tema kuulus vabariikliku KGB tegevuse lõpetamise Eesti komisjoni koosseisu, kuid mina kohtusin temaga vaid ühel

See katkend on tõlgitud KGB kindralmajori Vjatsšeslav Šironini gaamatu *Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки* (Moskva: Paleja, 1996) peatükist ““Abielulahuutus” Baltikumiga ja Aleksandr Jakovlevi roll” (lk 239–248).

korral, mida ma tegin avameelselt öeldes taktikalistel kaalutlustel. Muidugi ei kahelnudki ma selles, et ta asub kõigis küsimustes leppimatule positsioonile. Näiteks olin ma teadlik sellest, et Lauristin isegi nõudis oma isa ausammaste hävitamist, mis olid püstitatud Toompeale ja temanimelise mehaanikatehase territooriumile. Ükskord ütles ta seda tehist külastades: "Ma ei tulnud siia raudse kommunisti tütreana, vaid kui Rahvarinde juht!"

Ja need sõnad ütles ta oma isa mälestussamba ees. Mida oligi siis temalt oodata NSVL KGB suhtes? Sel ajal ju kallati riikliku julgeoleku teenistusi poriga üle igalt poolt ning KGB hooneid Moskvast ja teiste liiduvabariikide pealinnades blokeerisid hulgigaanide jõugud. Minu ootused täitusid täielikult. Kohe esimesel Eesti-Vene komisjoni koosolekul luges Lauristin ette avalduse, millest järeldus, et NSVL KGB on kohustatud kogu oma Eesti territooriumil asuva "kinnis- ja vallasvara" andma tasuta üle vabariigile. Relvad samuti. Arhiivid ka. Ning vabariikliku KGB töötajad deporteeritakse NSV Liitu. Meenub, et oma avaldust alustas Marju Lauristin sõnadega "härra kindral", mida ma ära kasutasin. Kõigepealt palusin teha läbirääkimistes vaheaeg ja tegin ettepaneku kooskõlastada küsimused, mis kuuluvad arutamisele esimeses järjekorras. Ning vahetult Lauristini poole pöördudes selgitasin, et Venemaa ajaloos pole iialgi olnud pöördumist "härra kindral", vaid varem öeldi alati "teie ekstsellents". Ilmselt ei tahtnud Lauristin just nõnda kõnetada KGB kindralit ning võib-olla seetõttu ei võtnud ta enam mitte ühestki riikidevahelise komisjoni koosolekust osa. Ja ma ütlen otsekoheselt, et nii oligi parem.

Olid ju läbirääkimised ilma selletagi väga keerulised. Mulle meenuvad eriti pingelised vaidlused Eesti riigiministri Raivo Vellovitš Varega ja Tallinna linnapea Hardo Aasmäega*, kes juhtisid Eesti poolt. Ja siiski jõuti kompromissini ning komisjoni töö lõppes vastavate riikidevaheliste dokumentide allkirjutamisega. Et nende dokumentide sisu oleks arusaadav, esitan oma ettekande nende läbirääkimiste tulemuste kohta:

Vastavalt NSVL Presidendi 1991. a 23. septembri korraldusele "Meetmetest seoses liidulis-vabariiklike riikliku julgeoleku komi-

*Široninil on nende eesnimed millegipärast Raiovo ja Kardo, samuti ei austata Aasmäed isanime pidi nimetamisega nagu ülejäänuid. *Tlk.*

teede tegevuse lõpetamisega Läti Vabariigis, Leedu Vabariigis ja Eesti Vabariigis" loodi NSVL KGBs ekspertide grupid, mis koos huvitatud pooltega töötasid välja praktilised meetmed varem vabariikide riikliku julgeoleku komiteede käsutuses olnud põhifondide, muude materiaalsete väärtuste, relvade, tehniliste erivahendite ja arhiivimaterjalide jaotamiseks ning üleandmiseks.

KGB komisjon on läbirääkimistel Eesti Vabariigi Valitsusega saavutanud mitu mõlemale poolele vastuvõetavat kokkulepet osa Eesti KGB töötajate ja teenistujate rakendamiseks tööle Eesti vabariigi õiguskaitse- ja muudes riigiorganites ning materiaaltehniliste vahendite jaotamiseks ja üleandmiseks, mis kajastus poolte täievoliliste esindajate allkirjastatud Protokollides.

Vastavalt saavutatud kokkulepetele on Eesti poolele üle antud mitmesuguseid materiaaltehnilisi vahendeid ja relvi üldsummas 2 783 765 rubla eest ning Nõukogude poolele 907 156 rubla eest.

Võttes arvesse asjaolu, et Eesti pool avaldas valmisolekut osa töötajate tööle rakendamiseks ja nende sotsiaalsete õiguste tagamiseks, et ta osutas abi meie riigi julgeoleku kindlustamiseks suure tähtsusega eriaparatuuri viimisel NSVLi, samuti avaldas huvitust edasises koostöös NSVL KGBga vabariigi õiguskaitseorganitele üleantavate tehniliste erivahendite tehnilise teenindamise osas — peame otstarbekaks Teie juhitud riiklikule komisjonile kinnitamiseks esitatavates Protokollides osutatud seadmete ja tehnika üleandmise tingimuste arutamisel näha ette üleandmise varianti ilma nende seadmete ja tehnika ülejäänud maksumuse nõudmiseta.

Läbirääkimiste tulemusi kommenteeriti ulatuslikult Balti riikide massiteabevahendites ja [N. Liidu] keskajakirjanduses. Näiteks avaldas Независимая газета Eestist saabunud informatsiooni pealkirja all: "Peaministri järjekordne õnnestumine. Moskva annab Eestile üle dokumendid KGB agentuurvõrgu kohta". Artiklis öeldi: "Nagu NG juba teatas, kirjutasid Eesti peaminister Edgar Savisaar ja NSVL KGB esimees Vadim Bakatin alla KGB Eesti osakonna tegevuse reguleerimise vaheprotokollile "Eesti NSV KGB tegevuse lõpetamisega seotud praktiliste meetmete realiseerimisest". Selle dokumendi kohaselt peab kogu vajalik tegevus olema lõpetatud 1991. a 1. detsembriks, mis saabki tegelikult KGB tegevuse lõpetamise tähtajaks vabariigi territooriumil (selle

asutuse tegevuse peatamise protokollile Eestis kirjutasid Savi-saar ja Bakatin alla 4. septembril). 1. detsembriks peab olema kogu KGB Eesti osakonna kinnis- ja vallasvara, tehnika ning relvad inventariseeritud ja 10 päeva jooksul üle antud Eesti omandisse. 25. novembriks peavad Eesti Vabariigile olema samuti üle antud MVD materjale sisaldavad arhiivid ning niinimetatud filtratsiooni- ja trofeedokumendid (peetakse silmas Saksa ja Eesti arhiive, mis said üleliidulise KGB omandiks pärast 1940. aastat).

NSVL KGB kohustus sooritama ühe aasta jooksul otsinguid, et leida ja anda Eesti Vabariigile üle Eesti kodanikke ja elanikke puudutavad muud juurdlusmaterjalid, mis praegu asuvad KGB käsutuses väljaspool vabariigi piire.

NSVL KGB kohustus samuti garanteerima kõigi Eesti NSV KGB praeguste ja endiste ametlike töötajate, kes asuvad elama Nõukogude Liitu seoses selle asutuse tegevuse lõpetamisega, tööle rakendamist ja ülalpidamist. NSVL KGB garanteerib ka pensionide väljamaksmist NSVL KGB kõigile endistele töötajatele, kes jäävad elama vabariiki. Eesti valitsus omalt poolt võttis endale kohustuse garanteerida nende isikute sotsiaalseid, poliitilisi ja kodanikuõigusi vastavalt rahvusvahelise õiguse normidele, Eesti seadustele ja samuti allakirjutatud kahepoolsete lepingute vormile ning sisule, ühtlasi aidata kaasa nende isikute tööle rakendamisele vabariigis.”

Ütlen kohe, et see artikkel *Независимая газета*'s oli kunstlikult sensatsioonilise iseloomuga ja moonutas teatud määral asja sisu. Nagu allpool selgub, polnud agentuurvõrgu kohta käivate dokumentide üleandmine sugugi nii lihtne. Siiski tõin teadlikult ära niihästi Protokollid kui ka selle artikli täieliku teksti näitamaks, et protokollis lepitati kokku vastastikustes kahepoolsetes kohustustes. Vene pool on neid kohustusi täitnud täies ulatuses. Ent Leedus, Lätis ja Eestis hakati saavutatud kokkuleppeid jämedalt rikkuma kohe pärast ametlike dokumentide allakirjutamist. Algas endiste riikliku julgeoleku organite töötajate ning nendega koostööd teinud kodanike moraalne tagakiusamine ning nende õiguste kitsendamine. Näiteks võttis Leedu Vabariigi Ülemnõukogu juba 1991. a septembris vastu määruse, mis keelas endistel KGB töötajatel ja nende salajastel abilistel viie aasta jooksul asuda juhtivate ametikohtadele riigiasutustes. Parlamendis levitati saadikute

hulgas erilisi ankeete, milles nõuti KGB organitega tehtud koostöö ülestunnistamist. Läti Vabariigis tungis grupp parlamendisaadikuid endise Läti KGB hoonesse ning konfiskeeris agentuuri operatiiv-statistilise kartoteegi ja samuti operatiiv-informatiivse kartoteegi isikute kohta, kelle kohta olid avatud operatiivse arvestuse toimikud. Eesti valitsus kavatses deporteerida vabariigi piiridest endised KGB töötajad kui isikud, "kes otse või kaudselt sooritasid tegusid, mis kahjustasid Eesti Vabariigi huve".

Läbirääkimisprotsessi käigus püüdis meie komisjon veenda Leedu, Läti ja Eesti ametlikke esindajaid selles, et on hädavajalik korraldada Venemaa ning Balti vabariikide uute eriteenistuste koostöö, mis soodustaks heanaaberlikke suhteid meie riikide vahel. Sellega seoses pöördusin ma abi saamiseks ka ajakirjanduse poole ja andsin mitu intervjuud. Üks intervjuudest serveeriti pealkirja all "“Valedollarid imuvad Nõukogude Liitu Baltikumi kaudu” — nõnda väidab riikliku julgeoleku kindral Vjatšeslav Šironin". Selles intervjuus räägiti näiteks järgmist:

“Millised muudatused toimusid KGBs pärast augustiputši?”

“Endist KGBd pole enam olemas. 1. Peavalitsuse asemele on loodud täiesti sõltumatu Luure Keskteenistus, mida juhtis akadeemik Jevgeni Primakov. KGB koosseisust eraldati samuti valitsusside ja ihukaitsjad. Endisest 2. Peavalitsusest sai Vastuluureteenistus. Meie esmaseks ülesandeks on loomulikult võitlemine välismaiste eriteenistuste tegevusega Liidu territooriumil.”

“Räägitakse, et Eesti on praegu salaagentide jaoks muinasjutumaa: oma vastuluuret meil ju pole!”

“Me teame, et Balti riikides asuvad alaliselt mitmesuguste riikide luureohvitserid. Me teame samuti neist paljude aukraade ja eluloolisi andmeid. Kui ma olin Tallinnas, siis pörkasin juhuslikult hotellis ühe seesugusega kokku. Selge on, et nad ei tegutse Eesti vastu, vaid Eesti kaudu. Sealjuures on isegi, ütleme, NATO eri riikide luuretel kõigil omad huvid. Ameeriklastel ühed, sakslastel teised, inglastel kolmandad.”

“Kuidas te suhtute sellesse, et KGB kooli läbi teinud isikud lähevad tööle Balti riikide julgeolekuteenistustesse? Leedu Vabariigi julgeolekudepartemangus teenib vähemalt kümme endist gebisti, Lätis sama palju.”

“Teil peab olema oma vastuluure, see on loomulik. Loomulik on ka see, et professionaalid teevad oma tööd. Ilmselt on vajalikud mingid kokkulepped, mis välistaksid poliitilise või ideoloogilise kära selle ümber. Vaja on seadusega piiritleda erinevate eriteenistuste tegevussfäärid. Muidu võib juhtuda, et ühe ja sama “teemaga” hakkavad tegelema politseiamet, juurdlusbüroo, piirivalve ja relvajõudude staap. Kõige sagedamini on säärane oht olemas väikeriikides. Näiteks häirib meid väga see, et Liitu tuuakse Baltikumi kaudu partiide kaupa võltsitud dollareid. Või siis see, et teie riikide kaudu kulgevad suured narkootikumilastid. Või selle tõenäosus, et Tallinnas võib maanduda röövitud lennuk koos pantvangidega. Neid probleeme peavad arutama kahe riigi julgeolekuteenistuste esindajad.

Rahvusvahelise kuritegevusega seotud grupid oskavad operatiivselt ümber orienteeruda ja silmapilkselt kasutada ära tekkivaid nõrku kohti. Eriti siis, kui nad avastavad, et mingi riigi piir on “auklik” või et sellel riigil pole ametkonda, mis oleks suuteline kurjategijaid ohjeldama.”

“Paljusid inimesi Eestis huvitab see, millal antakse tagasi siit pooleteise aasta eest ära viidud KGB agenditoimikud?”

“Me täidame kõik kohustused arhiivide tagastamise osas, seda ma luban teile.”

“Tuleb välja, et siis saame teada ka KGB agentide nimed Eestis?”

“Vabandage, see on diletantlik küsimus! Agentide nimekirjad pole arhiivimaterjal. Need on töödokumendid. 9. oktoobri protokollis räägiti agentuur-operatiivse tegevuse kohta käivate materjalide üleandmisest. Põhimõtteliselt oleme valmis seda tegema, ent ma ei tahaks arutada ajakirjanduses, kuidas täpselt me seda teeme. Selge, et on vaja erilepingut, mis määratleks agentuurtegevuse materjalide hoidmise korra. Kasvõi nii: dokumente hoitakse kindlalt isoleeritud ruumis kahe salalukuga ukse taga, kusjuures esimese ukse šifrit teab Eesti Vabariik, teise oma meie. Ning vastavalt kokkulepetele võib selle hoidla sisu avaldada alles 30 või 50 aasta pärast.”

Nagu ilmneb neist minu vastustest, polnud küsimus agentide võrgu kohta käivate dokumentide üleandmisest sugugi lihtne ning

eespool äratoodud *Независимая газета* artikli autor tegi ilmselt ennatlikke järeldusi. Sellega seoses pean ma vajalikuks öeldule lisada ja mis on veelgi tähtsam, avalikkusele teatavaks teha, et meie komisjoni algatusel võttis Vene Föderatsiooni Ülemnõukogu vastu määruse "Arhiividokumentidele juurdepääsu ja nende kasutamise ajutisest korrast" (nr 3088-1 19. juunist 1992). Määrus sätestas täpselt selle küsimuse ning seal öeldi näiteks:

— Arhiividokumendid, samuti teatmikud nende kohta antakse kasutada kõigile kodanikele, ettevõtetele, asutustele ja organisatsioonidele, sealhulgas võrdsetel alustel teiste riikide kodanikele ja organisatsioonidele.

— Juurdepääsu arhiividokumentidele või osale neis sisalduvast informatsioonist kehtestatakse ainult andmete osas, mis kujutavad endast riiklikku või mõnda muud seaduse kaitse all olevat saladust, piirangud 30 aastaks nende dokumentide koostamisest alates, kui seadus ei määra teisiti. Nimetatud ajavahemiku lühendamist või suurendamist lubab VF Ülemnõukogu Presiidium.

— Juurdepääs arhiividokumentidele, mis sisaldavad andmeid kodanike isikliku elu kohta, lubatakse 75 aasta pärast nende dokumentide koostamisest alates. Enne selle ajavahemiku möödumist võib juurdepääsu neile dokumentidele lubada kodanik ise ning pärast tema surma tema pärijad.

— Vene Föderatsiooni valitsus kinnitab Venemaa Arhiivikomitee ettepanekul litsentside väljaandmise korra arhiividokumentide kasutamiseks kommertseesmärkidel.

— Määrata, et arhiividokumentide kasutajad vastutavad nende kasutamise eest.

Mulle näib, et ühelt poolt leevendas see määrus suurel määral salastatuse režiimi, mis ümbritses Riikliku Julgeoleku arhiive, ning teiselt poolt seadis tõkked nende pahatahtlikule kasutamisele, kaitstes kindlalt Venemaa kodanike õigusi. Minu arvates oli see kõige õigem samm GB organite töö üldisel demokratiseerimisel.

*

Tšekist Šironini raamatul poleks mõtet pikemalt peatuda, kui see teos ei oleks iseäralik kahes mõttes. Esiteks selle poolest, et kuigi Venemaal ilmub erinevalt Eestist N. Liidu salateenistuste kohta sadu raamatuid — memuaare, uurimusi, dokumentide kogumikke —, on peaaegu kõik endist KGBd puudutavad üllitised pühendatud selle organisatsiooni ühele osale: välisluurega tegelevale Esimesele peavalitsusele. PGU spioonid ja nende ülemused on avaldanud kümneid ja kümneid kõiteid, mille sisu muidugi ei vasta tõele, kuid järjestikku lugedes annavad siiski mingi pil-di sellest, millega “vaprad luurajad” sõbralikes välisriikides tegelesid ja missugused nad ise olid. Seevastu, ehkki on hästi teada, et 9/10 KGBst tegeles oma riigi elanike järele luuramisega ja nende terroriseerimisega, puuduvad praeguses kagebistikas peaaegu täielikult seda tegevust valgustavad publikatsioonid. Peale Šironini raamatu *Vastuluure kupli all* tulevad meelde veel VII ja V peavalitsuses teeninud polkovnik Semenihhini pseudonüümi Jevg. Grig. all ilmunud memuaarteos *Jah, ma töötasin seal* (sellest on *Luubis* pikemalt kirjutanud Virkko Lepassalu) ja III peavalitsuse kindralmajor Geraskini *Seitsme luku taga*. Muidugi on ka välisluure tšekistide raamatuis peatükke nende stažeerimisest siseluures, ent mõdaminnes ja põgusalt kirjeldatuna.

Vjatšeslav Šironin on sündinud 1939. a ning värvati KGBsse tööle pärast Moskva ülikooli ajakirjandusteaduskonna lõpetamist 1964. a. Tema töökohaks sai II peavalitsus (vastuluure), mille ülistamisele on pühendatud ka tema raamat. Kui Moskvast võib-olla oligi selleks mingit alust, siis jätab ta ometi vastamata küsimusele, miks isegi KGB igas rajooniosakonnas oli olemas 2. jaoskond, mille tegevus oli pühendatud lakkamatule võitlusele välisluuretega. Milline see võitlus oli, võime Eesti kohta lugeda nüüdseks avaldatud ENSV KGB 2. osakonna aruannetest Moskvale. Ent Šironini raamat polegi memuaarteos, vaid peamiselt püüd KGB seisukohast seletada N. Liidu kokkuvarisemist. Nagu võibki arvata, olid selles süüdi needsamad välisluurete, eelkõige Ameerika CIA agendid, kes olid tunginud isegi Poliitbüroosse.

Teiseks selle raamatu eriliseks aspektiks on tema ulatumine meie kaasaega, millest jutustabki siin avaldatud katkend. Need probleemid, mille lahendamist teenekas tšekist solvatud süütuse toonis kirjeldab, muutusid taas aktuaalseks möödunud aasta lõpul, kui Savisaare-Bakatini 1991. a 4. septembri üldsõnalist lepingut täiendanud salajase Vare-Šironini 18. detsembri lisaprotokolli teksti kasutati Eesti kohtus juriidilise tõendina. Eesti ametiisikud tegid näo, nagu poleks nad sellest kuulnudki, ehkki ajakirjanduses oli sel teemal juttu juba 1992. aastal. Ka mulle

tundus esmapilgul, et mis on meil tegemist endise N. Liidu ühe asutuse ja ühe endise liiduvabariigi vahelise lepinguga. Aga asja muudab pikantseks see, et praegu eksisteeriva Teise vabariigi sünnihetkeks pole seadusega kuulutatud mitte uue põhiseaduse kehtimahakkamine 3. juulil 1992 ega ka mitte uue Riigikogu kokkuastumine 5. oktoobril s.a, vaid 20. august 1991, päev, mil 1990. aastal valitud ENSV Ülemnõukogu sobingus Eesti Komitee oportunistliku ladvikuga kuulutas ühepoolset välja Eesti iseseisvuse. Et kellelgi kahtlust ei tekiks selle akti legitimsuses, on 20. august seadusega määratud ka riiklikuks pühaks võrdselt 24. veebruariga. Seega oli niihästi 1991. a septembris kui ka detsembris praegune vabariik juba olemas ja kõik tema seaduslike esindajate teod ning nende poolt allakirjutatud dokumendid on kehtivad. On olemas üks vana põhimõte: *pacta sunt servanda*, mis paistab kehtivat ka antud juhul. Või on praegune Eesti Vabariik sarnane vene matarjoškaga, nõnda et tema sees on nii mitu vabariiki, kui palju on parajasti võimul olevaid erakondi? Ning faktiliselt on neis lepingutes sätestatu kehtinud kogu aeg, hoolimata lugematuist KGB paljastamise, uurimise ja likvideerimise komisjonidest igasugusel tasemel ning õigustühhistest propagandistlikest avaldustest. Tšekistid pole küll pääsenud riigiameteisse ja neid pole valitud rahvaesindustesse, ent muidu on nad igati lugupeetud ühiskonnaliikmed ja avaliku elu tegelased. Viimase ülemtšekisti Sillari poole pöördub ajakirjandus igal sobival ja sobimatul juhul, nagu oleks tegemist mingi absoluutset tõde kuulutava oraakliga. Ja ka muus suhtes ei pea paika Šironini väited, nagu poleks Eesti pool algusest peale lepingust kinni pidanud. Tuletame meelde neid 17 "asendamatu spetsialisti", kes siseminister Pareki lahkelt loal võeti tööle Eesti Vabariigi kaitsepolitseisse. Võib-olla töötavad nad seal praegugi, ainult et kapo koosseisud ja tema töötajate minevik on vahepeal kuulutatud riigisaladuseks. Tuletame meelde, kuidas mõni aeg tagasi ühe Eesti riigiasutuse ruumidest leiti täies töökorras ja mehitatud KGB sidepunkt otseühendusega Moskvasse. Tuletame meelde ka Eesti kaitseväes teenivaid KGB piirivalvevägede või KGB raadioluure ohvitseri jne. Ei maksagi rääkida KGB agentuurist, mis aktiveeriti täies koosseisus 1987. aastast alates, kaasa arvatud arhiiviagendid (aktiivsest tegevusest kõrvaldatud ja konserveeritud agendid, kelle toimikud olid antud KGB arhiivi). Eriti pärast 1959. aastat värvatud agentidest pole õnnestunud mitte ühtegi tuvastada, varasemaid saab välja noppida siia jäetud arhiivimaterjalidest.

Omakorda on kaheldav Šironini uhkustamine, nagu oleks Vene pool kõik lepingutingimused täitnud. Üle on antud ainult 1940./1941. aastal vangistatud ja mõrvatud Eesti riigitegelaste uurimistoimikuid ja mõnekümne sõja puhuks värvatud reservagendi toimikud (mis on senijani

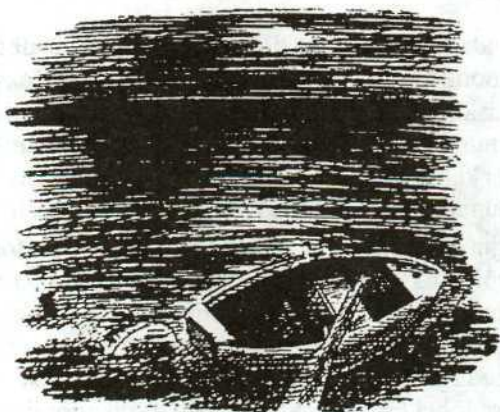
avalikustamata). Kõik muu püsib kindlalt Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse valduses ja paistab, et jääbki sinna. Kahtlemata rahuldab see mõlemat poolt. Venemaal on vahendid Eesti uusnomenklatuuris üsnagi kõrgele positsioonile tõusnud agentide mõjutamiseks, agendid jälle võivad kindlad olla, et neid nende eluajal ei paljastata. Siit tuleb otsida ka tuhandete väljasõidutoimikute kaotsimineku põhjust üleandmise käigus, sest igasse toimikusse kuulus KGB õiend vastava isiku seotuse (või mitteseotuse) kohta antud organisatsiooniga. Keegi pidi neid sorteerides kõvasti vaeva nägema. Siinkohal meenub mulle mõni aeg tagasi kuulnud jutt sellest, et Tartus olevat üritatud kedagi (kelle nime mulle ei öeldud) värvata KGB agendiks veel 1991. a kevadel. Värvatava hämmastuse peale seletanud polkovnik Talur rahulikult: "Varsti hakatakse meid üle võtma ja siis on vajalik, et ülevõtjate hulgas oleksid meie inimesed."

Igatahes näib mulle, et ükskõik millise Saalomoni otsuse äsjamoodustatud Riigikogu erikomisjon ka langetaks, ei jõuta Eestis kunagi niigi kaugele nagu Leedus, kus 16. juulil 1998 kuulutas president Valdas Adamkus välja seaduse "Hinnangu andmisest NSVL Riikliku Julgeoleku Komiteele (NKVD, NKGB, MGB, KGB) ja selle organisatsiooni koosseisuliste liikmete praegusele tegevusele", mille art. 1 põhjal see paljunimeline asutus on kuritegelik organisatsioon, mis on NSVL poolt okupeeritud Leedu Vabariigis teostanud sõjakuritegusid, genotsiidi, repressiooniate, terrorit ja poliitilist tagakiusamist. Parem on teha nägu, nagu poleks KGBd (ja ka NLKPD) kunagi olemas olnud, ja pugeda absolutiseeritud sõnakõlksu "okupatsioon" viigilehe varju. Selle müüdi järgi olid kõik Eesti elanikud alates tšekistidest ja kommunistidest koleda Vene okupatsiooni ohvrid ja võitlesid kõik peale paari-kolme kollaborandi üksmeelselt selle okupatsiooni vastu. Ning KGB probleemi lõpetab tegelikult alles aeg. Juba praegu kinnitab üks mu sõber, et täielikult usaldatavad selles suhtes on 30-aastased ja nooremad oma muudest viigadest hoolimata, sest sovetiaja lõpus enam koolilapsi ei värvatud. Ent neil puudub ka igasugune huvi selle probleemi vastu, mis neid otseselt ju ei puudutanud.

Ja lõpetuseks veel üks mõttekäik (millele Šironin isegi ei vihja). Tuletades meelde, et Teise maailmasõja eel ja ajal ei otsustatud Eesti saatust karvavõrragi Tallinnas, vaid kord Moskvas ja Berliinis, kord Teheranis ning Jaltas, võiks oletada, et ka Balti riikide iseseisvumises lepitati kokku Reykjavíkis või Maltal ja Gorbatšov poleks olnud tema ise, kui poleks välja tinginud eelisseisundit "omadele", olid need siis kommunistid, tšekistid või tsviilgarnison (mida meil juba ammu on hakatud tituleerima "vene kogukonnaks Eestis"). Seega olid ka kõik "laulvad revolutsioo-

nid", "Balti ketid" ja Eesti Kongressi valimised misantstseenideks mujal paika pandud režii järgi toimunud lavastuses. Ning lõppkokkuvõttes läks meil isegi hästi. Meenutame vähetuntud tööka, et paljukannatanud Tšetšeenias andis vaba voli isehakanud struktuuridele koos sealviibivate Nõukogude Armeed üksuste igakülgse toetusega samal 1991. aastal Gorbatšov oma võitluses Jeltsiniga, sest sealne valitud Ülemnõukogu toetas viimast. Kui Eestis oleks läinud teisiti, siis oleks võim peagi Eesti Komitee saatute ja eluvõõraste tegelaste käest üle läinud näiteks Pullapääle kogunenud kriminaalkurjategijatele ja Afganistanis kogemusi omandanud sõjarditele. Võib vaid õudusega ette kujutada, kes nende hulgast oleks pandud Eesti Dudajeviks. Ning siis oleksid pead lendama hakanud (minusuguste omad esmajärjekorras, sest ka dudajevlased õiendasid kõigepealt veriselt arved igasuguse opositsiooniga).

Jaani Isotamm

ALEKSANDER VARDI

ANALÜÜTILINE JA KONTINENTAALNE: JAOTUS FILOSOOFIAS

Ralph Humphries

Tõlkinud Riita Märka

Kahekümnenda sajandi Lääne filosoofia jaguneb ebaühtlaselt kaheks traditsiooniks — analüütiliseks ja kontinentaalseks —, ning teede ristumiskohas kõrgub kaks suurkuju — filosoofid Gottlob Frege ja Edmund Husserl. See jaotus ei ole siiski taandatav lihtsaks valikuks kahe suure kaasaegse vahel, kes mõlemad olid ühtviisi pühendunud kindlate aluste rajamisele filosoofia hüvanguks.

Minu kirjutise esimene (ja pikem) osa uurib kahe traditsiooni eristamise võimalikkust üldistuse abil. Millised faktorid moodustavad jaotuse analüütilise ja kontinentaalse filosoofia vahel peale geograafiliste ja ajalooliste juhuste? Kuidas me võiksime tõlgendada seda jaotust kui funktsiooni filosoofilisest tegevusest mõlemal pool lõhet? Kuivõrd mõlemale traditsioonile on omane sisemine õpetuslik heterogeensus, on fookus stilistilisel kontrastil see, mis võimaldab minimaalseltki paikapidavaid üldistavaid märkusi. Seetõttu on minu esimeseks väiteks, et need kaks traditsiooni erinevad üksteisest *filosoofilise stiili* poolest.

Kirjutise teine osa seab küsimuse alla jaotuse staatuse ning käsitleb üht taaslepitamise võimalust, mille üle arutleb Reed Way Dasenbrock sissejuhatavas essees kogumikule *Redrawing*

Analytic and Continental: The Division in Philosophy. — *The Monist*, vol. 82, no. 2, 1999, pp. 253–277.

Copyright © 1999, THE MONIST, La Salle, Illinois 61301.

the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory. Pole raske nõustuda tema väitega, et kiiresti on saabumas aeg, mil pole enam nii kasulik vastandada neid kahte traditsiooni tervikuna. Mõlema traditsiooni sisemised lahknevused on lihtsalt liialt ilmsed ja taustad liialt keerukad. Tõepoolest, juba on kuulda olnud provokatiivset kõnet *post*-analüütilise filosoofia teisitõtlejate hulgast, ja seda arengut võib tagasi viia vähemalt Quine'i artikli "Empirismi kaks dogmat" juurde, mis esmakordselt ilmus 1951. a, kui mitte Frege endani.¹

Kuigi analüütilise ja kontinentaalse vastasseisu tähenduse ümberhindamiseks võib leiduda hea põhjendus, läheb samal ajal siiski vaja mõningast ettevaatlikkust doktriinialaste analoogiate kindlakstegemises mõlemal pool piiri; vastasel juhul on tulemuseks reduktsionism, mis asendab jaotuse filosoofilise eesmärgi oletatavate kokkusattumustega, mis ei vääri lähemat uurimist.

I

On tihti märgitud, et Briti analüütiline filosoofia kasvas välja idealismi kummutamisest ja tagasilükkamisest — täpsemalt, hegelliku (või uushegelliku) idealismi, mida Suurbritannias 19. sajandi teisel poolel kuulutasid sellised filosoofid nagu T. H. Green, F. H. Bradley ja J. Ellis McTaggart. Russelli ja Moore'i varased kirjutised ning Russelli hilisemad tagasivaated oma intellektuaalsele arengule toovad selle ajendava vastasseisu hästi esile (vt nt Moore 1994; Russell 1961a). Siiski võib seda algust ka positiivsemalt iseloomustada: analüütiline filosoofia, mille esialgsed filosoofilised seisukohad esitati Russelli ja Moore'i poolt, sai tugevalt mõjutusi Gottlob Frege loogika-alastest uurimustest, kes oli

¹Vt *Post...* 1985; Quine 1953. Frege printsiip, mida on seletatud *Aritmeetika alustes* (Frege 1950) ja mille järgi on tähendusüksusteks pigem laused kui sõnad, annab põhituuma holismile, aga mida ei saa täielikult kooskõlla viia atomismiga, mis on implitsiitne *analüütilises* meetodis. Peale selle leidub väga huvitavat materjali Frege hilisemates töödes, kus osutatakse tõsiste takistuste keelelise analüüsi projekti loogika puhul. See materjal vajab veel põhjalikku läbitöötamist.

idealismi elupõline vastane. Sajandivahetuse paiku rajasid Frege *uuedused* teed mässule valitseva idealistliku õpetuse vastu.

Teisest küljest, see, mida (Briti saarte vaatepunktist) tuntakse “mandri” filosoofiana, on säilitanud oma sidemed idealismiga Frege kaasaegse ja kohatise vaidluspartneri Edmund Husserli kaudu, kelle hilised ja kõige mõjukamad teosed loovad fenomenoloogilise esimese filosoofia, mis on nähtavalt idealistlik — või vähemalt kaldub idealismi viisil, mis on teatud mõttes vastandlik neile motiividele, mis panid aluse uuele Briti filosoofilisele liikumisele.²

Vastavalt sellele mõttekäigule (mis iseloomustab angloameerika seisukohta selle kolkalikumast küljest), on mandrifilosoofia säilitanud püsivad sidemed Euroopa filosoofia selle osaga, mis on paljuski küsitava väärtusega — just nii nagu vananev Husserl,

²Vt nt Ayer 1982: 215: “See, mis eristas Husserlit Moore’ist, oli veendumus, mis sai Husserlile südamelähedaseks pärast tema *Loogiliste uurimuste* ilmumist, et igat liiki entiteedid pole mitte ainult teadvusele vastuvõtlikud, vaid selle poolt moodustatud. Nii 1913 ilmunud *Puhta fenomenoloogia ideed*, 1931 ilmunud *Kartesiaanlikud meditatsioonid* kui paljud teised tööd, millest osa on ilmunud postuumselt, sisaldavad kasvavat suunda idealismile. Solipsismi ei ole küll omaks võetud, kuid tekib küsimus, kuidas on seda võimalik vältida”. Vt ka Passmore 1966: 196–197: “Aga terve hulk kriitikuid, kellest paljud olid tema varasemate tööde tulised austajad, on kurnud, et oma hilisemates töödes on Husserl tagasi idealismi juurde pöördunud, hüljates täiesti rõhuasetuse objektiivsusele, mis oli nii märgatav joon tema *Loogilistes uurimustes*. Sellistes raamatutes nagu *Méditations Cartesiennes* (1932) on Husserl end kaitsnud tihti korratud süüdistuse vastu, mille kohaselt tema filosoofia viib välja solipsismini; tema lähtekoht, nagu ta ütleb, on teadvus üldises mõttes, mitte mõne konkreetse indiviidi teadvus. Kuid ta on enam kui valmis tunnustama oma truudust saksa objektiivse idealismi traditsioonile — tema töö, ütleb ta, asetab idealismi esimest korda teaduslikule alusele”.

Kõige selle juures ripub sõna “idealism” kohal küsimärk. Palju segadust on kahtlemata tekitanud idealismi doktriinide tahtlik valesti tõlgendamine nende keerukuse juures ning mõte, et ilma kogu selle idealismita on võimalik kuidagi läbi ajada. Joseph Margolis on teinud mõned katsed iseloomustamiseks tunnetusliku läbipaistvuse müüti, mis saadab seda manöövrit. Vt Margolis 1991. Siin pole siiski ruumi seda teemat käsitleda.

kes, jätnud seljataha *Loogiliste uurimuste* tulutoova maa-ala, ei näita oma *Kartesiaanlikes meditatsioonides* üles vastumeelsust viia oma filosoofiline sugupuu otse Descartes'ini. Enda tunnistamine niivõrd mõjuvõimsa eelkäija järeltulijaks on rohkem või vähem vältimatu — Descartes on lõppude lõpuks kaasaegse filosoofia isa — tema *väljavalimine* on aga täiesti regressiivne, kuna kartesiaanlik tee viib subjektiivse idealismini. Descartes võib olla tähtis tegelane filosoofia ajaloos, kuid tema huvipakkuvus seisneb rohkem tema vigade parandamises kui tema meetodi või doktriinide taaselustamises. Seetõttu otsisid kanalitagused mässajad — algselt Frege mõju all ja loogika vallas — *otsustavat* väljamurret eelmiste generatsioonide rumalusest.

Tõepoolest, selle suhtes negatiivselt meelesstatute jaoks tundub mandrifilosoofia kindlaks jäävat filosoofilise püüdluse kõige kasutumale või ebaproduktiivsemale traditsioonile — sellisele, mis ei oska õieti piiri panna distsiplineerimatule keelekasutusele, mida toetab paljude ülikuulsate metafüüsikutest eelkäijate halb näide. Sellise keelekasutuse enam kui silmatorkamatuid avaldusvorme, mis koonduvad ülipõhjalikesse ja kogukatesse süsteemidesse, saab harva proovile panna või adekvaatselt tõestada, nagu Kant ise tavatses kurta metafüüsika üle, mille liialduste vastu ta otsustavalt oma esimeses *Kriitikas* võitles.³ Siin, metafüüsilise mõtlemise allilmas, ei ole selge, kuidas saavad *filosoofilised* väited eristuda fiktsionaalsetest.

“Vaimu hävitavas” mikstuuris, mida tuntakse mandrifilosoofia nime all, eriti selle viimasel ajal esile tõusnud prantsuskeelses variandis, on võrdselt toksilistes annustes kokku segatud idealismi, skeptitsismi ja tumedust.⁴ Selle surmava segu näiteks on Jacques Derrida kurikuulus poleemikat tekitanud väide tema teo-

³Oma sissejuhatuses rmt-le *Loogiline positivism* kirjutab A. J. Ayer metafüüsika kriitika kohta, et “loogiliste positivistide originaalsus seisneb nende muutmises metafüüsika võimatuse sõltuvaks mitte sellest, mida saab teada, vaid selle loomusest, mida saab öelda. Nende süüdisus metafüüsikule seisnes selles, et too rikub reegleid, mida iga lausung peab järgima, kui selle kasutus peab olema otseses mõttes tähenduslik” (Ayer 1959: 11).

⁴“Vaimu hävitav” on Passmore'i väljend; Passmore 1966: 477.

ses *Grammatoloogias*: "Tekstist väljaspool ei asu midagi" ("*il n'y a pas de hors-texte*"). Tekstilises hegemoonias liidab Derrida globaalse skeptitsismi teadmispretensioonide suhtes ja eksiteele viiva kallaku idealismi poole. Ta esitab selle haiglase septsuse võimatult hämaras stiilis, mis on avatud mitmetähenduslikkusele ja salapärale ning naeruväärstab selliseid filosoofia püsiväärtusi nagu selgus ja täpsus.

Derrida-vastane kaasus — ja kogu kontinentaalse traditsiooni selle haru vastane, mida ta öeldavasti esindab — on põhijoonetes visandatud *The Times*'is 9. mail 1992 ilmunud kaebekirjas. Kiri, millele on alla kirjutanud paljud väljapaistvad analüütilised filosoofid, moodustas ühe osa kooskõlastatud ja laialdaselt reklaamitud kampaaniast, mille eesmärgiks oli veenda Cambridge'i õppejõude (ja teisi akadeemilise kogukonna liikmeid), et Derrida ei ole sobiv kandidaat selle ülikooli audoktori tiitlile. Heitkem hetkeks pilk Derrida-vastasele kaasusele, nagu seda tehti *The Times*'is ilmunud kirjas.⁵

Kirja autorid alustavad sellest, et seavad kahtluse alla Derrida seose filosoofiaga. Kuigi Derrida peab end selle vennaskonna liikmeks ja "tema kirjutised kannavad tõesti mõningaid märke selle distsipliini kirjutamistavade, [---] on nad mõju avaldanud pea ainult filosoofiast väljaspool asuvatele valdkondadele." Siin leidub otsene vihje selle kohta, et filosoofia olemuse üle on kollektiivselt kokku lepitud: see langeb kokku "juhtivate filosoofiaosakondade tegevusega üle kogu maailma" (see määratlus vajaks suuremat täpsustamist), mis omakorda määrab ära "selguse ja ranguse heakskiidetud normid". Derrida, kes neile standarditele ei vasta, selle normatiivse mõttekäigu kohaselt niisiis õige filosoof pole. Ja niisamuti, kuivõrd tunnustus talle pole tulnud mitte filosoofidelt (see tähendab, nendelt, keda kaasaegne filosoofia institutsioon filosoofideks tunnistab), ei ole ta ära teeninud ka autasu filosoofia-alase saavutuse eest.

⁵Kirjale on alla kirjutanud üheksateist filosoofi, teiste seas Barry Smith, David Armstrong, Ruth Barcan Marcus, W. V. Quine, René Thom ja Dallas Willard.

Autorid väljendavad oma muret sellisel viisil ja sellises stiilis, mille on valinud Derrida, esitamaks oma äraspidist versiooni filosoofiast. Derrida'd ajalooliselt paigutades leiavad nad tema tööde lähtekohad pärinevat kuuekümnendatest, mil oletatavalt kogu tagasihoidlikkus ja hea toon kõrvale olid heidetud:

Hr Derrida karjäär sai alguse tormakatel kuuekümnendatel ja selle ajajärgu pitserit on tema töödes seniajani tunda. Paljud neist tunduvad mitte väikses osas koosnevat viimistletud naljadest ja sõnamängudest ("loogilised peenistused [*phallusies*]" ja nii edasi) ning meile tundub, et hr Derrida on jõudnud lähedale sellele, et teha karjääri, tuues akadeemilisse sfääri trikid ja pettused, mis sarnanevad dadaistide või konkreetse luule omadega.

Peab siiski eeldama, et mitte kogu tol kurikuulsalt kerglasel kümnendil toodetud filosoofia ei langenud *paratamatult* nakkushaiguse mõju alla, mille sümptomiks oli "viimistletud naljade ja sõnamängude" lööve. Milline historitsismiliik siis toimib Derrida puhul? Kirja autorite pilgu läbi jääb mulje, et Derrida oli ajastu meeleolule eriti vastuvõtlik — kahjuks aga jääb selle ajastu *täpne* iseloom (peale selle, et tegu oli "tormakate päevadega") ainult vihjeliseks.

Sama joont jätkates nad väidavadki, et Derrida on teinud "karjääri, tuues akadeemilisse sfääri trikid ja pettused, mis sarnanevad dadaistide või konkreetse luule omadega". Dadaistid ja konkreetseid luuletajad ei pärinenud aga vabameelsetest kuuekümnendatest, vaid kuulusid varasematesse kunstiliikumistesse, mis tegelesid kunstiteose piiridega, pöörates erilist tähelepanu esteetilise väärtuse ja tähenduse omistamise probleemile. Kirjas peitub seega vihjamisi negatiivne hinnang dadaistide mässule kunstiteosid majutavate ja nende üle otsustavate institutsioonide esteetilise doktriinide vastu — kuna dadaistid, nagu autorid ütlevad, kasutasid kõigest "trikke ja pettusi". Derrida'd seostatakse seega mitte päris selgel viisil modernistliku ettevõtmise — dadaismi — künnisel oleva hetkega, mil sai täpse sõnastuse fundamentaalne esteetiline probleem: Mis on kunstiteos? Ja kes otsustab selle üle, mis on ja mis ei ole kunstiteos?

See küsimus haakub *Times*'i kirja autorite meelest mõnes mõttes nende tõstatatud probleemiga. Nemad küsivad: kas Derrida

kirjutised on filosoofia? Vastus on ühemõtteline: ei, Derrida kirjutised ei ole filosoofia või on kõigest servapidi filosoofilised. Stiil on siin võtmekriteeriumiks. "Ennekõike," kirjutavad need autorid, "on tema tööd kirjutatud stiilis, mis välistab arusaamise." Prantsuse filosoofi stiil ei kergenda mõistmist, nagu ta peaks, vaid on juba iseendast kommunikatsiooniprotsessi takistuseks.

Ehk oleks kriitikale võinud siinkohal punkti panna, kui kommunikatsiooni ebaõnnestumine on niivõrd ilmne. Kuid et oma süüdistust veelgi laiendada, jätkavad autorid väites, et pärast seda, kui on tehtud katset tema kirjutistesse süüvida ja saavutatud (teatud minimaalne) arusaamine, "saab selgeks, [--] et kus ongi esitatud üldse mõni järjekindel väide, on see kas väär või triivialne."

Lühidalt on nende tees siis selline: Derrida ei ole tegelikult filosoof ja tema kirjutised, mis ei ole tegelikult filosoofia, on suurelt jaolt mõistetamatud; kui ta aga esitab äratuntavalt filosoofilisi väiteid, on need kas väärad või asjakohatud.

Kuigi pole selge, kui adekvaatselt see kiri analüütiliste filosoofide kui laia ja heterogeense grupi vaateid esindab, on vaidlus selles mõttes kasulik, et selgitab veidi, mida kujutab endast kahe traditsiooni vaheline vaikiv viigiseis. Derrida'le esitatud vastuväited on teataval määral sarnased nendega, mida on esitatud Heideggerile (kõige selgemini Heideggeri kaasaegse, loogilise positivist Rudolf Carnapi poolt⁶). Kuigi Heideggeri-kriitika ei heida talle ette tõsiduse puudumist, nagu seda on tehtud Derrida puhul, nähakse temas aruka, terve filosoofilise mõtte puudumist. Ent kuigi Heidegger on inglisekeelsetele filosoofidele juba loomuldasa vastumeelne, on ka Derrida negatiivse suhtumise enam kui ära teeninud. Derrida'd peetakse ilmselgelt hegelliku päritolu äärmuslikuks näiteks, ja tähelepanuväärne hulk vastuväiteid sel-

⁶Vt Carnap 1959: 73. "See traktaat [Heideggeri *Mis on metafüüsika?*] on täiesti õigel teel, tsiteerides poolehoiuga Hegeli väidet ("puhas Olemine ja puhas Mitteidagi on seetõttu üks ja sama"). Hegeli metafüüsikal on täpselt seesama loogiline iseloom kui sellel kaasaegsel metafüüsika süsteemil. Ja sama kehtib kõigi metafüüsiliste süsteemide kohta. . ."

list laadi filosoferimisele keskenduvad *stiili* probleemidele: seda laadi filosoofia sisu (kui see üldse on filosoofia või kui tal üldse sisu on) muudab hämaraks stiil, mis ei ole võimeline selgelt väljendama, millest on jutt — see on aga sama hea kui öelda, et parimal juhul räägib see mõnda teist keelt.

See ei tähenda, et stiil on põhiküsimuseks, kui probleemi lähemalt eritleda. Kuid kaebekirjas on see ilmselgelt domineeriv, ja mitte alusetult. Igaüks, kes loeb kahe traditsiooni kanoonilisi tekste, märkab kohemaid erinevust filosoofilises stiilis ja keelekasutuses. Seal, kus näiteks analüütilist traditsiooni iseloomustavad sügavad ja mõnikord lepitamatud filosoofilised erinevused rea selle väljapaistvamate esindajate vahel, on nende erinevusi nähtavale toov keelekasutus stilistiliselt tähelepanuväärselt järjekindel, vähemalt sellel tasandil, kus väiksemad individuaalsed erinevused ära on silutud. Võib-olla on filosoofiline vestlus võimalikuks saanud vaikiva või mõne teistsuguse kokkuleppe tõttu filosoofilise stiili küsimuses — kokkuleppe, mida on kindlustanud mõttevahetuse harjumus.

Hoolimata vältimatutest tehnilistest peensustest ja terminoloogia keerukusest püüab analüütilise filosoofia stiil saavutada lihtsust, selgust ja väljendustihedust. Ja see peab ühtviisi paika niivõrd erinevate doktriinidega filosoofide puhul nagu näiteks David Armstrong ja Nelson Goodman.

Bertrand Russelli mõju on siin oluline, sest pole kahtlust, et oma eeskujuga ta mitte ainult ei *andnud tooni* analüütilises filosoofias, vaid ka tõi selgelt välja oma kirjutamispehmed. Teda tasub pikemalt tsiteerida, arvestades tähtsust, mida minu arvates tuleks stiiliküsimustele omistada. Oma artiklis "Kuidas ma kirjutan" ütleb ta:

On mõned lihtsad maksimid [---] mida minu arvates võiks soovitada midagi esitava proosa autoritele. Esiteks: ärge kunagi kasutage pikka sõna, kui sobib mõni lühem. Teiseks: kui te tahate esitada väite paljude piiravate tingimustega, pange mõned neist teise lausesse. Kolmandaks: ärge laske oma lause algusel tekitada lugejas ootust, mis lõpus ei täitu. Võtame näiteks sellise lause, mis võiks esineda mõnes sotsioloogia-alases töös: "Inimolendid on täielikult vabastatud ebasoovitavatest käitumismustritest ainult siis, kui tea-

tavatel eeltingimustel, mis pole väljendust leidnud, välja arvatud väike protsent tegelikest juhtudest, on tänu mingile soodsate, kas kaasasündinud või keskkonnast põhjustatud asjaolude juhulikule kokkulangevusele õnnestunud ühineda, mille produktiks on indiviidid, kelle puhul paljud faktorid sotsiaalselt kasulikul moel normist kõrvale kalduvad." Vaatame, kas meil õnnestub see lause inglise keelde tõlkida. Pakun välja järgmise variandi: "Kõik inimesed on lurjused, või vähemalt peaaegu kõik. Neil, kes seda pole, peab olema ebatavalisel moel vedanud, nii sünni kui kasvatuses poolest." See on lühem ja arusaadavam ning ütleb täpselt sedasama (Russell 1961b: 65).

Analüütilises filosoofias järgivad paljud stilistilised konsekventsid filosoofilise tegevuse jaoks Russell'i põhimõtteid, kuigi pole päris õige pidada neid ainult Russell'i teeneks.

Üldjoontes on siis "analüütiliseks" nimetatavas filosoofias minimaalselt esteetilisi ja metafoorseid ilustusi, kuigi seal võib esineda (nagu Quine'i õnnestunud näite puhul) kalduvust kasutada tavakeele kõnekujundeid. Siin on lühikesi tuumakaid lauseid, mis otsivad kõige otsemat teed oma sisu väljendamiseks. Teatav "mõttepraktilisus" (kui laenata John Passmore'i väljendust) saadab kaasaegse filosoofia komplementaarsustunnet uurimistööga matemaatika ja loodusteaduste alal, oma konkreetse panusega kognitiivteadusse ning tehisintellekti ja arvutiteaduse tehnoloogiasse.⁷ Nagu matemaatiliste tõestuste puhul, on siingi põhi-voorusteks argumentatsiooni elegantsus ja ökonoomia. Siin on lakoonilisust, teatavat kuiva viisakust, mis mõnikord tundub peaaegu järsk või tahtlik, ent võib äkki muutuda riiakaks, nimelt sellepärast, et lahendus probleemile tundub autori jaoks niivõrd ilmne või niivõrd selgelt väljendatud, et igasugune edasine usutlemine antud teemal tundub ainult ärritavana. Filosoofia on või peaks olema lihtsale tavamõistusele nii lähedal kui võimalik, kui me ainult suudaksime kõrvaldada ähmasuse, mis on kogunenud

⁷ Artiklis "Filosoofia kahekümnendal sajandil" kirjutab Russell, et analüütiline filosoofia "koosneb nendest [filosoofidest], kes soovivad end teadustega, uskudes, et filosoofia jaoks ei eksisteeri erilist liiki tõde ega spetsiaalset selleni jõudmise moodust; neid inimesi võib mugavuse huvides nimetada realistideks" (Russell 1961c: 259).

filosoofilise probleemi ümber seoses selle edasiandmisega ühelt põlvkonnalt teisele. Asjad võivad võtta vale suuna, kui filosoofia muutub *liiga* filosoofiliseks. Nii et siin väljendub selgelt ambivalententsus "filosofeerimise" suhtes. Üleliia agar filosoof ei pruugi suuta end piisavalt kammitseda. Selline isemeelne mõtteviis, mis viib eemale igapäevases kogemuses antud tavamõistuse maailmast, juhib meid eksiteele — kas suureliste väideteni universumi kohta või täpselt vastupidisele — skeptitsismi ja relativismini. Kui kaine filosoofia mõnel juhul tavamõistusest kaugeneb, peab ta teejuht kindel olema: edusammud loodusteadustes, mis on kohati intuitsioonivastased, aitavad filosoofil kohandada oma alusmaterialismi sügavama maailmamõistmisega.

Lühidalt öeldes valitseb analüütilistes ringkondades küllaltki suur rahulolematuse kogu metafüüsilise meelelaadiga. Samal ajal on siiski üldtunnustatud see, et suurt osa filosoofiat saab üksnes tõsiste raskustega metafüüsilistest eeldustest lahutada. Teatavad filosoofilised meetodid ja seisukohad ei saagi teisiti, kui peavad tooma kaasa metafüüsilisi kohustusi. Erinevused ilmnevad määra suhtes: mil määral on filosoofiat võimalik metafüüsikast eraldada? Või: kuidas me saame miinimumini viia või piirata metafüüsilise vajaduse söövitavat mõju, kui see selline on?

Üks lihtne lahendus on paljud metafüüsilised probleemid ümber sõnastada keelelise pöörde funktsioonina: kui keel on kõige alus, on adekvaatne keelekäsitlus kõik, mida filosoofia kindlaks jalgealuseks vajab. Nagu A. J. Ayer on öelnud:

On tõsi, et paljud filosoofia traditsioonilised probleemid on avaldunud tihedas seoses keeleküsimumustega: näiteks eneseidentsuse probleem ja pärisnimede ning teiste singulaartermide analüüs, universaalide probleem ja üldtermide kasutuse seletus, tõe probleem ja kindla kõneviisi lausete väitmise käsitlus (Ayer 1982: 18).

Kuigi Ayer ei väljenda seda sõnaselgelt, võime oletada, et keeleprotsesside ja -vormide mõistmine tähendab selget arusaamist sellest, kuidas konkreetne, keeleväline maailm keele kaudu väljendub. Edasimineku tähendab keelelise mehhanismi analüüsimist ja adekvaatsete teooriate väljatöötamist iga selle osa kohta. See-tõttu on analüütilised keelefilosoofid koondunud keeleanalüüsi

lokaalprobleemide ümber, tehes mõnikord tõhusaid edusamme ja jäädes mõnikord toppama teooriale allumatu keeleaspekti juures.

Frege alustrajava programmi uuendused andsid inspiratsiooni analüütilisele filosoofiale. Sai võimalikuks sellise tulevase keelefilosoofia ettekujutamine, mille puhul filosoofia alusküsimusi saab lahendada (või kõrvale heita) range ja täpse loogilis-keelise teaduse rakendamise teel. Selle pöördelise arengu põhivahendiks võiks olla sümbolloogika, millest oleks kõrvaldatud tavakeele mitmetähenduslikkus ja ebatäpsus. Samal ajal tõi siiski kahtlus suureliste metafüüsiliste väidete suhtes endaga kaasa selge tagasitõmbumise. Selline ambivalent on selle traditsiooni põhiline tunnusjoon: ambitsioonikas formaliseerimise, ranguse ja täpsuse nõue, mida mahendab tagasihoidlikkus filosoofiliste tulemuste suhtes.

Viimasel ajal on analüütilised filosoofid teinud märkimisväärseid katseid oma filosoofilise kava ulatuse ümberhindamiseks, ja nimelt: täienduste iseloomust olenevalt võib viimastega kaasneda teataval määral ebatäpsust või hämarust, mida pole alati võimalik vältida; keelefilosoofia võib olla piiratud selles, mida tal on võimalik saavutada; teadus sammub reipalt edasi ka ilma loogilise raamistiku ja selgituseta, mille filosoofia oleks võinud enda arvates teaduslikule keelekasutusele anda.

Ükski neist piirangutest aga ei vähenda ega takista põhilist lojalsust diskursiivsetele põhiväärtustele (ratsionaalne arutus jne), mis moodustavad peamise filosoofia tegemise viisi. Tõepoolest, osa filosoofiliste tulemuste ümberhindamisest seisneb *täpse* käsitluse andmises (vältimatust) ebamäärasusest, nii et selle ebamäärasuse enda valdkonda võiks siis täpselt piiritleda.

Sõna "triviaalne" sage kasutamine analüütiliste filosoofide poolt peegeldab üksmeelset seisukohta sellest, mida filosoofilise kogukond väärtustab: see hõlmab kõrvaleheitmise strateegiat, mille abil saab eemaldada probleemid, mis ei tekita ehedat filosoofilist huvi. Hoolimata erinevate relativismide esitatud uemast väljakutsest progressivistlikule eetosele on tunda, et filosoofide hulgas on välja kujunenud kollektiivne arusaam sellest, millised probleemid on leidnud lahenduse ja millised mitte.

Osana oma institutsioonilise positsiooni kindlustamisest on analüütiline filosoofia välja töötanud skolastilise aparadi, mille abil on võimalik liigitada või osadeks jagada filosoofilised probleemid ja filosoofilise püüdluse valdkonnad. On laiemaid nimeusi — loogika, keelefilosoofia, vaimufilosoofia, tunnetusteooria, teadus- ja matemaatikafilosoofia, eetika, poliitiline teooria, esteetika jne — ning nendesiseseid jaotusi. Keelefilosoofia näiteks jaguneb semantikaks, osutusteooriateks, tähendusteooriateks, propositsioonide uurimiseks, kõneaktide teooriaks jne. Mis puutub nende valdkondade parameetritesse, siis on siin vähe vaidlustatavat, mis ärataks suuremat filosoofilist huvi. Nad piiritlevad alasid, kus uurimistöö liigub oma eesmärgi poole, milleks on tihti lahendus lokaalprobleemidele. Need lahendused annavad omakorda oma väikese panuse suuremasse plaani, mida ennast võib vabalt mõista tagasihoidlikuna. Mõnikord muutuvad küll suurema plaani piirjooned raskemini eristatavaks, kui filosoofid keskenduvad lokaalprobleemidele, mis hakkavad elama omaette elu.

*

Selline suund üldisele süstemaatilisele aparadile või filosoofiliste probleemide lahterdamisele on võõras kaasaegse mandrifilosoofia jaoks, kus taksonoomia on lähemalt seotud konkreetsete filosoofide ja filosoofiliste liikumiste idiosünkraatilise keele ja sõnavaraga. Martin Heidegger räägib Heideggeri keelt, mis võib olla mõistematatu deleuze'iaanile (eriti kui viimane nõustub Gilles Deleuze'i kanooniliste piirangutega ja heidab Heideggeri kõrvale⁸). Jacques Lacan räägib Lacani keelt, millest ei pruugi aru saada isegi lacaniaanid. Tegelikult võib raskus või segasus (just nende eristamine tekitab tihti vaidlusi) olla sageli selleks faktoriks, mis toob mõne filosoofi kirjutised tähelepanu alla — tingimusel, et need kirjutised omandavad ükskõik milliste võtete või juhuste abil maine, et neisse on peidetud õiget võtit ootavad teadmised. Sellistele kirjutistele on omane nähtus, mida võiks nimetada tugevaks

⁸Deleuze'i kaanon hõlmab stoikuid, Spinozat, Leibnizit, Hume'i, Nietzsche ja Bergsoni.

“tähendusefektiks”. Pole tähtis, et sellised peidetud teadmised võivad endast kujutada näiteks globaalse skeptitsismi tõde.

See ei tähenda, et olukord tuleks vastupidiseks muuta: raskus või võõrapärasus ei ole iseenesest põhjus asja otsekohe kõrvale heita. Teksti, mille puhul ei selgu kohe selle püüdlused või saavutused, tuleb hinnata keerukamate kriteeriumide alusel, mis võivad olla implitsiitsed ta enda metodoloogilises ülesehituses. Derrida näiteks on viidanud sellele, et tema kirjutised nõuavad lugejalt *teistsugust lugemist*, teistsugust lähenemist filosoofilisele tekstile. Lugeja jaoks, kes otsib teatavat naudingut, võib sellise teistsuguse tähelepanu esiletoomine endas olla esialgu (või lakkamatult) vaevarikas. Ja nagu iga tekstilise “initsiatsiooni” või valiku protsessi puhul, ebaõnnestub paljudel selline üleminek, kui seda nii võib nimetada. Kas asi võib olla selles, et need, kes Derrida’ d aeglaselt lugedes näitavad üles lõpmatut kannatlikkust, on tänu sellele panusele tema juurde õpipoisiks antud? Sellise ohu olemasolu on tajutud — ükskõik kui illusoorne see tegelikkuses ka ei ole — ja paljud rutakad lugemised on selgelt väljendanud tahtmatust seda enda peale võtta. Õnneks on need, kes ühel või teisel põhjusel on Derrida-vastaselt meelestatud, hakanud teda viimasel ajal tähelepanelikumalt lugema.

Põlvnemine on mandrifilosoofias väga oluline ning enamiku autorite sõnavara, metodoloogia ja teemavaliku järgi võib kiiresti ära tunda nende seotuse ühe või teise väljapaistva filosoofiga. Neid filosoofe võib siis seostada teatava valdkonnaga: Husserlit fenomenoloogiaga; Althusseri strukturalistliku marksismiga; Derrida’ d (tahtlikult või mitte) dekonstruktivismiga; Lacani psühhoanalüüsiga (mida võib pidada või mitte pidada filosoofiaks); Gadameri hermeneutikaga. Väljatöötatud uurimisvaldkonnas — näiteks Husserli-uuringutes — viib usinate eksegeetide töö aja jooksul keeruka teadusliku ja pedagoogilise aparatuuri kujunemiseni, kuigi selle veenvus väljaspool antud valdkonna piire on kahtlane, sest eksegeetilise aparatuuri täiustamise ja üldise kommunikatsioonivahel tundub olevat pöördvõrdeline suhe. See tulemus, mille puhul erialane või pooleldi erialane sõnavara täieneb ja võtab üle filosoofilise uurimuse valdkonna, on spetsialiseeru-

mise tavaline kõrvalnähtus ega puuduta mingil juhul ainult mandrifilosoofiat.

Mis puutub mandrifilosoofia suhtesse loodusteadustega, siis erineb see tuntavalt analüütilise filosoofia omast: mandrifilosoofid ei seosta ennast kaasaege teadusuurimuse maailmaga ega ürita seda põhjendada, toetada või täiendada. Seda sorti progressivistliku teadusideoloogia jõuline kriitika, millele pani aluse Heidegger, on saanud vaikiva nõusoleku osaliseks, kuigi laialt on levinud erinevused rõhuasetuses.⁹ Mõnikord on sügavalt anti-teadusliku suhtumise taga otseselt humanistlik eelarvamus. Kuid teaduskriitika ületab humanismi ja antihumanismi vahelise jaotuse (see jaotus sai juurde filosoofilist veenvust ja poliitilist hoogu nii Heideggeri vaidlusest Sartre'iga¹⁰ kui Foucault' ulatuslikust humanistliku diskursuse eelduste arendusest ja kriitikast). Teiste sõnadega, seal, kus humanitaarid võivad tunda sentimentaalset või romantilist vastumeelsust teaduse arengu suhtes (tänapäeva teadus ähvardab mürgitada inimese hinge), märkavad antihuma-

⁹Vt Heidegger 1977: 194, kus Heidegger ütleb: "me peame vabastama end mõtlemise tehnilisest tõlgendamisest. [...] Mõtlemise iseloomustamine *theoria*'na ja teadmise määratlemine "teoreetilise" hoiakuna esinevad juba mõtlemise "tehnilises" tõlgenduses. Selline iseloomustus on tagasitoimiva mõjuga katse päästa mõtlemist ja säilitada selle enda autonoomiat mõjutamise ja tegutsemise vastu. Pärast seda on "filosoofial" lasunud pidev kohustus õigustada oma eksistentsi "teaduste" ees. Enda arvates suudab ta seda kõige tõhusamalt, tõstes end teaduste hulka. Selline katse tähendab aga mõtlemise olemuse hülgamist. Filosoofiat kummitab kartus, et ta kaotab prestiižis ja maksvuses, kui ta ei ole teadus. Seda tõlgendatakse ebaõnnestumisena, mis aga oleks võrdne ebateaduslikkusega. Olemine kui mõtlemise element hülgatakse mõtlemise tehnilise tõlgendamise poolt. "Loogika", alates sofistidest ja Platonist, kinnitab seda seletust. Mõtlemise üle mõõdupuu standardi alusel, mis ise selleni ei küündi. Sellist hinnangut võib võrrelda katsega hinnata kala loomust ja võimeid, vaadates, kui kaua ta kuival maal elab. Juba liiga pikaks ajaks on mõtlemine kuivale maale kinni jäänud. Kas võib siis katset viia mõtlemist tagasi oma elementi nimetada "irratsionalismiks"?"

¹⁰"Kiri humanismi üle" sai alguse Heideggeri vastusena Jean Beaufret' kirjale, teemaks Jean-Paul Sartre'i *Eksistentsialism on humanism* (Paris: Nagel, 1946).

nitaarid nii humanitarismi kui sellise arengu kaassüüd. Mõlemad seisukohad on mõnikord nostalgias moonutatud.

Selles mõttes seisab mandrifilosoofia lähemal humanitaarteadustele kui loodusteadustele ja sellest tulenevalt selle sugulasdistsipliinidele — ajaloole, kirjandusteadusele, poliitikale jne — nendega moodustab ta mõnikord liite, mida tuntakse “interdistsiplinaarsete valdkondadena”. Need on paigad, kus teoreetiline mõttevahetus ületab ühe distsiplini piirid.

Me ei tohi siiski unustada, et enne poststrukuralismi teket koos selle fundamentalismivajaduse kriitikaga on termin “teadus” funktsioneerinud ideoloogiliselt seal, kus teoreetikud on üritanud rajada kindlaid aluseid. Strukturaalses lingvistikas, strukturaalses sotsioloogias, marksistlikus teoorias, Northrop Frye kirjanduskriitikas, et tuua vaid mõned näited, on püütud asetada teooria “teaduse kindlale teerajale” — kui kasutada Kanti fraasi, mis kordub tihti Husserli puhul. (Suhteline) kindlus, mida seostatakse rangelt teadusliku uurimistöö tulemustega, on siin olnud jõuliseks ajendiks.¹¹

Seda opositsioonilist (või vähemalt kriitilist) suhtumist napisõnaliselt teaduslikku keelekasutusse tuleb arvestada, kuna mandrifilosoofia ei ole pidanud vajalikuks omaks võtta ranged stilistilisi piiranguid ega säästlikkust, mida me täheldasime normi andvana selle ingliskeelse sugulase puhul. Selline liberalism stiili suhtes — mis varasemate tekstide puhul lihtsalt ühendab mandrifilosoofiat 19. sajandi humanitaarteaduste esseistliku traditsiooniga — on tugevnenud poststrukuralismi tulekuga. Kuna erinevaid retoorikavõtteid nähakse (erineval määral) vältimatuna, ei väldi kontinentaalne filosoofia ühe väljendusviisina retoorikakunsti.¹² Selle keel võib hüljata kaine proosa maailma ja toota (seda, mida võib mõista kui) poeetilist tihedust, mis on pigem sugereeriv või tun-

¹¹Inglise keelde sõnaga *science* ‘teadus’ tõlgitavate võõrsõnade tähendused varieeruvad oluliselt, nagu ka nende ingliskeelne kasutus, ja seda peaks arvesse võtma täpsemas analüüsis, mis siinkohal ei ole võimalik.

¹²Vt nt Paul de Man, metafoorse (ehk kujundliku) ja sõnasõnalise keele eristamisest (Man 1979).

deid tekitav kui otsesõnu deklareeriv. Näiteks Heideggeri hiline proosa mõjub tihti liturgiale omase aeglase rütmi ja kõlavusega. Selline keelekasutus võib kergesti esile kutsuda poolreligioosse entusiasmi momente. Mõned autorid kasutavad äärmiselt stiliseeritud ja idiosünkraatilist keelt, rikkudes nii süntaktilisi kui semantilisi norme. Keeleline eksperimenteerimine ei ole iseeneest paha — kuigi selline kõrgelennuline eksperiment ei õnnestu mitte kõigil autoritel ja õnnestumise kriteeriumide puhul segunevad veidral viisil esteetiline ja tõepärane. Filosoofia, kui järgida *Times*'is ilmunud kirja mõttekäiku, avastaks justkui kirjandusliku modernismi ja leiaks sealt nii inspiratsiooni kui kihutust erinevate filosoofiliste kirjutusviisidega eksperimenteerimiseks.¹³

Kas filosoofiline rangus jääb siin kannataja ossa? See on küsimus, mille üle on palju vaieldud ja mida ma ei saa siinkohal piisava põhjalikkusega käsitleda, hoolimata selle vaieldavast seosest stiiliküsimustega. Derrida kahtlemata kasutab väljendit "rangus" paljudel juhtudel diskursiivse väärtuse kriteeriumina, viidates nii enda kui teiste töödele. Selle sõna kasutamine täidab kindlasti strateegilist rolli. Koguni hiline, idealistlik Husserl peaks oma fenomenoloogilise meetodi absoluutset rangust oma esmase filosoofilise eesmärgi — ümberlukkamatu kindluse — saavutamise vahendiks.

Ranguse omistamise abil püütakse leida keelekasutus, millelt eeldatakse *möödapääsmatut*, halastamatut, gravitatsiooniga sarnanevat jõudu. Kuigi kogemused võivad osutada erinevat tüüpi rangusele sõltuvalt hindamisviisist või juhtudest, kus rangusel lihtsalt ei õnnestu maksvusele pääseda, viitab termin ise tugevalt üheleainsale, olemuslikule, objektiivsele kriteeriumile, ja selle saavutamiseks nähakse märkimisväärset vaeva. Rangus filosoofias on seotud (kuigi pole mitte tingimata samane) ühtsuse kriteeriumiga kirjanduses, isegi kui see ühtsus kasutab fragmenteerimisstrateegiat. Mõni diskursiivne liikumine võib tunduda range

¹³Ma pean rõhutama, et mitte-argumenteeriv või ülimalt idiosünkraatiline stiil ei esine mitte kõikjal mandrifilosoofias. Otse vastupidi. Derrida kõrgstiil näiteks õitses lühikest aega, kuid domineerib nüüd hoopis vähem isegi Derrida enda puhul. Kui oleks aega, võiks siinkohal käsitleda mõiste *critique* keskset tähtsust mandrifilosoofias.

ja veenvana isegi toimivate konventsionaalsete ranguse signaalide puudumisel. Samal ajal võib osutada ebaseaduseks teos, kus on kasutatud kõiki näilikke viiteid rangele meetodile. Pole kahtlust, et selle termini kasutamine Derrida ja teiste filosoofide poolt jao- tuse mõlemalt poolelt tõstatab mitmeid huvitavaid küsimusi, mis vajavad selget sõnastamist ja käsitlemist.

Kohati pole kaasaegses mandrifilosoofias suurt rõhku pandud rangelt argumenteerivale etiketile või järjekindlalt diskursiivsele liikumisele, ning katse puhul lugejat veenda peab kasutama teisi, võib-olla vähem läbipaistvaid vahendeid. Siin on implitsiitne kriitika argumenteerimisstrateegia kohta, mis ka ise tihti peale ei küüni ratsionaalse läbipaistvuse ideaalini. Kas veendumine saavutatakse tõesti kehtivate argumentide abil? Näiteks mõni Nietzsche või Wittgensteini aforism — kuidas saavutab (või ei saavuta) see meie nõusolekut? Ja kui see saavutab meie nõusoleku, miks ei kasuta kumbki neist autoritest oma aforistlikes töedes aforisme argumentatiivsete eeldustena?

Oma artiklis “Eetika kui esimene filosoofia” väidab Emmanuel Lévinas alljärgnevat:

Inimene peab midagi vastu andma oma õiguse eest eksisteerida ilma viitamata mingile abstraktsele ja anonüümsele seadusele või kõrgemale kohtunikule, vaid hirmu tõttu Teise ees (Lévinas 1989: 82).

Lévinasi sellised väited esitatakse leebete imperatiivide vormis. Lõppkokkuvõttes ei ole Lévinasi jaoks olemas veenvaid argumente ei selliste seisukohtade poolt ega vastu, kuna see asetaks argumentatsiooninõude eetikast ettepoole.¹⁴ Iga eetiline seisukoht oleks siis sofistiliselt hävitatav. Selles peitub loomulikult “ratsionaalse” argumentatsiooni vastuolulisus, nagu teab iga advokaat ja igaüks, kes on osalenud suvalises formaalses vaidluses. Kuid kas siis Lévinas on lihtsalt dogmaatik, kes välistab enda mõttekäigu puhul ümberlükkamise võimalikkuse?

Viidates kaudselt mandrifilosoofide keelekasutusviisile, kirjutab loogik Peter Geach:

¹⁴Lévinasi jaoks on eetika seotud olemise kogemusega Teise palge ees, kogemusega, millest ta lakkamatult abi otsib.

Filosoofia tänapäeva Briti (ja paljudes teistes) ülikoolides on äärmiselt argumenteeriv distsipliin. Enim uuritud filosoofid ei ole mõtte-targad, kes esitavad vaidlustamatuid lausungeid, vaid mõtlejad, kes argumenteerivad seda, mida nad mõtlevad. Ma ei väida, et filosoofid peaksid mõttetarku ignoreerima; keegi ei tea ette, mis võib filosoofilises mõttes osutada huvitavaks ja vajalikuks. Kuid kui me uurime mõne mõttetarga õpetussõnu, võime me leida raske olevat nendega nõustuda: eriti võivad nad tunduda omavahel vastuolus olevatena (Geach 1976: 1).

Püsima jääb keerulise, kuid vajaliku retoorikavõtte ja ratsionaalse argumenti vahelise kontrasti problemaatika, mida on jäävalt dramatiseerinud Platoni kujutatud Sokrates, kes leidis nii mõnelgi mõttetargal tarkusest puudu tulevat. Sokrates mõistab hukka kõik sofistilise pettuse ja kavaldamise vahendid. Kuid kas pole siis Sokrates muud kui sofistide eeskõneleja? Ja kas pole kuulus sokraatiline ironia mitte tema kõige võimsam retooriline relv? *Milliste vahendite abil* saab nende küsimuste üle otsustada, kui mitte häälestades end mingiks konkreetseks vastuseks? Pole sugugi kasutu ülesanne üritada kindlaks teha mingi argumentatsiooni ratsionaalset tuuma, kuid mandrifilosoofia pole sellele lähene-nud sellisel viisil nagu tema ingliskeelne sugulane.

Kuigi analüütilise filosoofia jaoks on keel tihti objektiks, ei too ta teravalt esile selle keele enda temaatikat, milles selgitusi antakse. Ta ei ole "eneseteadlik" selles mõttes, mida analüütikud peavad ülimalt vastumeelseks, nagu tähendaks see siis pelka enese naba imetlust. Iseenda seletava keelekasutuse üle mõtlemine või sellesse süvenemine tähendab võimetuna näimist jõudmaks probleemi endani, suletuksjäämist narkissoslikku või refleksiivsesse ringi, mis on just nimelt idealistliku meelelaadi õnnetu tagajärg: hüljata asjade maailm viirastuste ja kujutluste pärast.

"*Différance*"-i alguses (kui valida ainult üks paljudest võimalikest näidetest) juhib Derrida kohe tähelepanu antud töö iseloomule kui kahetähenduslikult suulis-kirjalikule tekstile, kuna ta esitab (või esitas) essee teksti, mida me praegu loeme, konverentsipublikule. Derrida juhib tähelepanu ka refleksiivsusele või poolrefleksiivsusele, mis sisaldub tema teemakäsitluses (tegemist on tuntud modernistliku kujundiga);

Ma kõnelen seepärast kirjatähest. [---]

Esimesest kirjatähest, kui uskuda tähestikku ja enamikku arutlustest, mis on sõندانud sellega tegemist teha.

Ma kõnelen seepärast kirjatähest *a*, sellest esimesest tähest, mida on vajalik olnud siin ja seal sõna *différence* kirjapilti poetada; ning teha seda kirjutamisest kirjutamise käigus, ning samuti kirjutamisest kirjutamise sees, mille erinevad trajektoolid end seetõttu leiavad teatavates täpselt äramääratud punktides ristumas mingi jämeda kirjaveega. . .

Võtkem hetk aega, et seda tsitaati lugeda. Meil ei jää muud üle kui olla rabatud sõnast “seepärast” artikli kõige esimeses lauses. Miks “seepärast”? Millele see *järgneb*? Millisele tagajärjele see viitab, seal, asetsemas essee esimese lause esimeses ja ainukeses osalauses? Sõna “seepärast” on irooniline kujund. “Seepärast” nõuab problemaatilist algust, juba laetud algust või algust keskpaigast. Ta nõuab algust, mis on puuduvate, kättesaamatute või varjatud eelduste tagajärjeks. Ja seda hoolimata *a*-tähega alustamisest alguses.¹⁵

Derrida järgi toimub sõna *différence* moonutamine “kirjutamisest kirjutamise käigus”. Töö, mida ta oma publikule ette loeb, on *kirjutis*. Graafilise ja foonilise vahel on seega sobimatu kõikumine, mida näitlikustab kuuldamatu *a* eestkoste, ilmudes nagu “mingi jäme kirjaviga”. *Kui ettelugemisel ei ole kuulda erinevust, on see kirjapildis siiski olemas.*

“Kirjutamine kirjutamisest,” ütleb Derrida. Ta ei ütle “mõtlemine kirjutamisest” ega “arupidamine kirjutamise üle”. Poolrefleksiivsus tähendab võimetust astuda õieti kirjutatust väljaspoole, et seda iseloomustada. Kirjutamisest kirjutamine on iga kord juba määratud (või õõnestatud) sellele eelneva ja seda etteaimava kirjutamisega: (apokrüüfilise) kirjutamisega, mis on iga kirjutamise võimalikkuse tingimuseks. Alguse “seepärast” piirneb “kirjutamisega kirjutamisest” nagu *palimpsest*: nagu ülekirjutamine ja allakirjutamine, nagu vihje eeldustele ja juhtudele, mida ei saa nähtavale tuua. Ja nii edasi.

¹⁵Eelduste puudumine ei ole tingimata tahtlik obskurantism, nagu seda on tihti tõlgendatud, vaid vihje lõpmatule tagurpidiliikumisele.

Lähenedes sellele katkendile Derrida tuntud essee algusest ja alustades selle tõlgenduse, selle *lugemise* sõnastamist ortodokse dekonstruktivismi vaimus ja rütmis, saab kuristik derrida'liku mandrifilosoofia ja selle analüütilise alternatiivi vahel vaevalt selgemini esile tulla.

*

Kontinentaalfilosoofia ja idealismi konventsionaalses seostamises on kahtlemata omajagu tõtt. Kuigi Hegel esineb ingliskeelses filosoofias harva teisiti kui kritiseerimisobjektina, jääb ta mandrifilosoofias võtmeisikuks.¹⁶ Hegeli erakordse teksti *Vaimu fenomenoloogia* stilistiline keerukus, mõisteline hämarus ja läbitamatu tihedus on kaasa aidanud tema halva maine kujunemisele anglo-ameerika ringkondades.¹⁷ Peab siiski ütleva, et Hegeli maine ei parane, kui tähelepanu alla võtta tema kergemini mõistetavad teosed. Kuigi stiil on siin väiksemaks probleemiks, ei aseta selgesõnalisus tema doktriine paremasse valgusse. Hegeli ajalooline determinism, kui tuua ainult üks näide, saab lühikese armuaja osaliseks: nende jaoks, kellele on südamelähedased valgustusaja põhimõtted, on see ainult osalt inimlikustatud või inimlik teleoloogilise teoloogia jäänuk.

Hoolimata Hegeli kesksusest vaidlevad ometi paljud sõjajärgsed (peamiselt prantsuskeelsed) mandrifilosoofid ägedalt hegelli-

¹⁶Teistsugune rõhuasetus oleks kindlasti leidnud teisi kandidaate sellele tiitlile: näiteks Kanti või Husserli.

¹⁷Siin on oluline kaalutus: *keerulisus*. Millal on tekst (pelgalt) keeruline ja millal tahtlikult obskurantne? See on raske küsimus, ja vastus sellele saab tulla ainult pärast sellele teatava aja pühendamist, mis on riskantne. Isegi siis võime me avastada, et ükski hinnang ei ole püsiv. Sellegipoolest juhtub tihti, et keerulisus (mis on tihti erinevuse või tundmatuse vorm) kutsub esile primitiivse reageeringu, et see tõukab eemale, ja et need, kes lükkavad teksti kõrvale nõudmise pärast, mille see neile esitab, leiavad enda kaitseks küllalt põhjendusi, millel on väga vähe ühist vastutustundliku suhtumisega objekti ja rohkem teadlasliku temperamendi, harjumuse ja säästlikkusega. Tuleb öelda, et need kolm viimast on mõnevõrra raskesti juhitavad.

kule doktriinile *vastu*: näiteks Foucault, Bataille, Lévinas, Blanchot, Derrida, Lyotard. Kuid kriitikaobjektiks ei ole mitte tema idealism kui selline. Hegelile tagab kindla kokkupõrke kriitikaga tema staatus samasusfilosoofia väljapaistvaima esindajana.

Vaidlus Hegeliga ei toimu tingimata lihtsalt lahtiütlemise teel, vaid see osutub palju keerulisemaks, ja seda tänu Hegelilt saadud õppetunnile: Hegelit kritiseerida või temast lahti ütelda tähendab võtta *anti*-hegellik seisukoht, võtta Hegeli tees ja määrata kindlaks selle antitees, mis tähendab vältimatut, sisemist, struktuurilist vastuolu, mida Hegeli süsteem ette näeks ja käsitleks ühe iseenda osana. Ollakse sunnitud kordama sama dialektilist mõttekäiku (või saama sellesse haaratud), mis on oma hegellikus formaliseeringus niivõrd kõikehaarav.

Marksism osutub selles mõttes sümptomaatiliseks. Selle *anti*-hegellus *ainult pöörab ümber* hegelliku doktriini, säilitades niihästi selle ajaloolise determinismi (asendades vaimu materiaga) kui ka põlistades palju selle kontseptuaalsest pagasist — näiteks selle totalitarismi. Marx on lihtsalt nähtavale pööranud vastuolu, mis on hegelluse osaks antiteesina, sellena, mida seal juba peetakse struktuuriliseks mõtteparatamatuseks. Marx on seega tõeline Hegeli õpilane.

Uema mandrifilosoofia probleem on just see *toibumine* tänu dialektikale, mille keerdkäikude alal on Hegel (teatud mõttes) absoluutne meister. Selle toibumise käigus tehtav katse Hegeli eest pageda tähendab naasta Hegeli ja järelikult ka samasusfilosoofia juurde. Samasus taastab erinevuse ja teistsugususe homogeniseerival ja ühtlustaval viisil. Mõnede kontinentaalfilosoofide ebakonventsionaalse stiili elemendid pärinevad sellest *mittedialektilise* kõne nõudest, mis toetab erinevusfilosoofiat. Väärtuseks ei ole enam üht või teist sorti samasus või ühtsus, vaid *taandamatu erinevuse* vabastamine: see tähendab, selle, mis pole kokkusulatav samastava või ühtlustava või homogeniseeriva tegevusega; selle, mis on taandamatult teine. Normatiivne tendents on siin *teisesuse väärtustamise* suunas, millel on tähelepanuväärsed sotsiaalpoliitilised, eetilised ja esteetilised järelmid.

Deleuze on Hegeli kriitika näide erinevusfilosoofia seisukohalt. Deleuze'i versioon erinevusfilosoofiast on immanentistlik ja anti-transsendentaalne. Teoses *Erinevus ja kordamine* mõistetakse Hegelit hukka kui "seda, kes esitab abstraktse mõistete liikumise *Physis*'e ja *Psyche* liikumise asemel. Hegel asendab üksiku ja üldise tõelise seose Idees partikulaari ja üldmõiste abstraktse seosega. Seega jääb ta "esitamise" peegeldatud elementi, lihtsasse üldisusse." (Deleuze 1994: 10.) Ja veidi hiljem Deleuze lisab: "Hegeli ring on [---] ainult samase lõppematu ringlemine eitamise teel." (Deleuze 1994: 50.)

Iseloomustades prantsuskeelseid mandrifilosoofe nii, nagu oleksid nad Hegelile lõputult võlgu ja samal ajal Hegeli vastu pöördunud, ei tohi me unustada, et see on jäme lihtsustamine. Derrida arusaam Hegelist on oluliselt nüansirikkam ja mitmetähenduslikum kui Deleuze'i oma. See on palju vähem kutse relvi haarata. Deleuze ja Derrida võtavad väga erinevad suunad. Deleuze, kes nimetab end *radikaalseks empiirikuks*, ei luba endale sõnamänge ega muid keelelisi "vigurdusi" (kui kasutada väljendit *Times*'i kirjast) ning eitab ägedalt Derrida tekstualismi; ta heidab otsustavalt kõrvale Heideggeri ja mainib harva Husserlit. Deleuze ei propageeri mitte mingis vormis dekonstruktsiooni — mida on tõlgendatud skeptitsismi või relativismina —, vaid tunnistab end, vastupidi, *konstruktivistiks*. Deleuze'i järgi ei tõlgendata mõisteid ainult vastavalt nende ideoloogilisele tähendusele, nende alustrajavatele sõjakavalustele ja rüütatusele, nende nii- või teistsugustele "tsentrimidele". Deleuze'i jaoks on filosoofia ülesanne mõistete *loomine*, mis siis *tegutsevad* maailma sees ja tema suhtes.

Me võime juba näha, miks Deleuze'i konstruktivism on lähemal sellistele liikumistele, doktriinidele ja meetoditele, mis eelnesid poststrukturealismile ning olid algselt koondunud "mandri" filosoofia nime alla: eksistentsialism, fenomenoloogia, hermeneutika ja Freudi versioonid nendest.¹⁸ Sellist konstruktivismi on nähtud vastumürgina dekonstruktiivismi järeleandmatule negativismile, mis ei tundu filosoofile jätvat muud väljapääsu kui

¹⁸Näiteks: Sartre, Merleau-Ponty, Gadamer ja Ricoeur, vastavalt.

globaalne skeptitsism või radikaalne relativism — ning need on mõlemad teoreetilises mõttes umbteed. Siit tulenevalt, seal, kus mõned vaatlejad märkavad Donald Davidsoni ja mandrifilosoofia vastastikust lähenemist, väljendab Davidson selles küsimuses sümpaatiat hermeneutik Hans-Georg Gadameri suhtes, kes esindab üht poolt kontinentaalfilosoofia sisemises jaotuses Saksa vana kaardiväe ja Prantsuse (nii-öelda) *avant garde*'i vahel, mida iseloomustavad mõneti vastakad Heideggeri-tõlgendused (näiteks Gadameri Heidegger *versus* Derrida Heidegger¹⁹).

Pilt muutub veelgi keerulisemaks, kui me võtame arvesse Frankfurdi koolkonna: kuigi Jürgen Habermas ja Gadamer on vihased vaenlased, on Habermasil selgelt rohkem ühist filosoofilist tausta Gadameri kui Derridaga. Teisest küljest seisab varase Frankfurdi koolkonna filosoof Theodor Adorno võib-olla lähemal Derrida'le kui oma Frankfurdi koolkonna järglasele Jürgen Habermasile.

II

Institutsiooniline jaotus kontinentaalse ja analüütilise vahel on tõsiasi, ja seda tõendab analüütilise koolituse saanud filosoofide ülekaal ingliskeelsetes filosoofiaosakondades — ülevõim, mis on püüdnud aja jooksul ühemõtteliselt kindlaks määrata seda, *mida tähendab teha filosoofiat*. Seda kinnitab kahtlemata ka *Times*'i kiri.

Kuid mis moodustab selle jaotuse, kui selle taga on midagi enam kui pelk tumm tõsiasi? Kuidas jõuab meie mõtlemisse fakt kahest vastandlikust traditsioonist? Ja kas saab jaotust *tegelikult* panna midagi tähistama? Sest võib-olla on tegu ainult kahe hõimu — Siniste ja Roheliste — territorialismiga, kus erinevused hõimuliikmete vahel on alatasa võitluses, ähvardades isegi ületada hõimudevahelisi erinevusi. Loomulikult avaldub hõimu suurim (oletatav) ühtsus siis, kui selle vaenlast kõige selgemini (ja tihti

¹⁹Vt *Dialogue...* 1989. Davidson Gadameri kohta vt Davidson 1994.

eksitavalt) iseloomustatakse — sellist poliitilist õppetundi oleme näinud õige mitmes etenduses.

Filosoofiliste stiilide vastandamine avas tee jaotuse iseloomustamiseks teisel viisil kui selle panek lihtsalt ajalooliste juhuste ahela või hõimupoliitika kapriiside arvele. Teiste sõnadega, me oleme teinud vähima võimaliku eelduse, et see jaotus põhineb mingil määral erineval filosoofilisel praktilal mõlemal pool lõhet — et see jaotus tähendab midagi filosoofiliselt — ja et neid erinevusi on võimalik kuidagi käsitleda.

Filosoofiline stiil on keel, mis võimaldab suhteliselt lihtsast kommunikatsioonist. See võimaldab doktriinialaste erinevuste traditsioonilisest hajutatust. Eriti paistab just analüütiline filosoofia silma märkimisväärse stiiliühtlusega, mis kajastab kahtlemata selle kõige põhilisemat üksmeelt. Ometi esineb ka siin, kus stiiliühtsus on hoolikalt läbimõeldud, nähtavat tahumatust, mis muudab paljud hääled üheks kooriks. Mõlema traditsiooni sisene stiiliühtsus ei ole tugev, vaid killustatud. Samuti ei saa stiiliküsimust vaadelda eraldi õpetusalastest küsimustest. Kui me aga kaardistaksime lahknevuse, tõmmates telgjoone näiteks idealismist realismini või relativismist materialismini, muutuks ülesanne keerulisemaks, kuna kahjuks puudub neil terminitel enestel täpne kirjelduslik väärtus. Otse vastupidi, need avanevad läbi loendamatu hulga keerukuste. Seega oli väljapakutud stilistiline vastandamine sissejuhatav lihtsus: sellele järgneb hoopis keerulisem ülesanne, nimelt anda ülevaade jaotusest kui filosoofilise doktriini sarnasuste ja erinevuste, edasiarenduste ja kõrvalekallete funktsioonist.

On siiski juba võimalik ette näha meie ees seisva suurema ülesande raskusi, sest mis juhtub jaotusega, kui me püüame määrata kindlaks selle iseloomu? Protsess on üldjoontes järgmine. Kõigepealt esitatakse üldistus. Kuigi see võtab deklaratiivse vormi, on see pigem hüpotees. See on ettepanek, mis üritab võrrelda kahe niivõrd erineva traditsiooni positsioone teineteise suhtes. Üldine väide võib põhineda vaatlusel, see võib olla ajalooline truism, see võib olla ka midagi vahepealset. Seda võib toetada mõningane tõendusmaterjal. Seda tugevdab kahtlemata konkreetse keelekasutuse jõud (kas argumentatiivne või mõni teistsugune), milles ta

asetseb. Üldväide peab siiski aja jooksul ennast tõestama. Iga tõsisem tähelepanu osutamine seda toetavatele elementidele hakkab eeldatava ühendamisstrateegia asemel eristama väite kategooriaid või elemente ja väärtustama seda ulatuslikku eristamist üldväites sisalduva kohmakuse ees.

Juhtub see, et jäme jaotus analüütiliseks ja kontinentaalseks *jätkab jaotumist* kaheksjagunemise või polütoomia käigus alltraditsioonideks, harunemisteks ja nõnda edasi, kuni ei jää enam kahtlust, et seda kannatlikult lõpplahenduseni jälgides satuksime silmitsi üksildase filosoofiga. Edasine uuring eristaks siis filosoofi *oeuvre*'i periodiseeringu, ja nii ikka edasi.

Kuidas jääb siis lahknevuse *faktuaalsusega*? Oma artikli "Ainult faktid, armuline proua" lõppsõnas tsiteerib Nelson Goodman kaasaelamisega kirjanduskriitik Michael Woodi arvustust Italo Calvino raamatu *Hr Palomar* kohta. Seda tasub täies pikkuses siingi tsiteerida:

Fakt on see, mis ei lähe ära, see, mida me ei saa *mitte* teada, nagu märkis Henry James tõelise kohta. Kui me aga toome mõne fakti lähemale, vaatleme seda, paneme proovile oma lojaalsuse sellele, hakkab see oma mitmetahulisuses virvendama. Ilma et faktuaalsus kahaneks, saab sellest müüt. Hr Palomar vaatab taevast, muru, merd, tüdrukut, kaelkirjakuid ja palju muud. Ta tahab ainult vaadelda, õppida olenditelt ja asjadelt. Aga ta ei saa. Nendes on alguse kohta liiga palju vaadata. [---] Ja maailmas, mida ta vaatab, on nii või teisiti liiga palju teda ennast ja kultuuri: maailm on risustatud meie vajaduste jälgedest, mütoloogiatest (Goodman 1989: 85).

Ajalugu, mis tahab fakte koguda ja korrastada, on kahtlemata keerulise ülesande ees. Tihti on see kujutletava ajaloo liimjas mass, mis kleepub inetul moel reväärile või särgiesisele, ja jättes sinna pleki, ennustab juba ette ajaloorääkija esimest kohmetuspuna. Lugu hargneb lahti. Ajaloolane tabatakse lapselikult jäljendamast, ja ilma iroonia abita, et tõrjuda eemale teadmatust, mis tekib pärast piisavat tagasivaatamist. Ajalugu kokku pannes tundub raske olevat leida keskteed ühelt poolt selgete joonte elegantsuse ja karikatuursuse ning teiselt poolt segadiku vahel — millele võib õigustuseks lisada eufemistliku predikaadi "labürinditaoline".

Filosoofia ajaloo jaoks ei ole selle kesktee leidmine rohkem ega vähem takistuseks kui ükskõik millise teise ajaloo jaoks. "Traditsioon", mida tuntakse kui "analüütilist", võib tõesti olla ebaselge mõiste, mis sulatab kokku terve hulga läbipõimunud traditsioone ja mõjusid. Peaaegu kindlasti see nii ongi. Jäme, kuid mõnikord vajalik lihtsustus viitaks konfliktile, vastasseisule või lihtsalt tahtlikule vastastikusele ignorantsusele analüütilise ja kontinentaalse traditsiooni vahel Lääne filosoofias (vastandatuna Ida omale). Range ja vähem vajalik komplikatsioon viiks indiviidideni, kes on oma unikaalsuses kokkusulatamatud traditsiooni üldistavusega, kuid on (võib-olla) ühendatud filosoofia ajaloo genealoogia võrgu kaudu. Siiski, hoolimata ajaloolase ülesande metodoloogilistest ja taksonoomilistest raskustest, on hädavajalik, et lugu räägitaks sel viisil, et filosoofia praegust olukorda saaks õigesti mõista. Nagu Joseph Margolis õigusega toonitab, vastupidiselt analüütiliste filosoofide hulgas prevaleerivale üldisele historitsismivastasusele, "[on] filosoofia ja filosoofia ajalugu lahutamatud" (Margolis 1997: 291).

Reed Dasenbrock kurdab sissejuhatuses oma toimetatud artiklikogumikule *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory* valesti tõlgendamise üle, mis saab teoks tänu analüütilise ja mandrifilosoofia vahelisele vastasseisule (Dasenbrock 1989). See vastasseis kipub mööda vaatama analüütilise traditsiooni sisest lõhestatusest ja hargnemise keerukusest ning juhtima tähelepanu kõrvale lähenemistelt vastandlike traditsioonide esindajate mõtlemises. Dasenbrock aplodeerib Rortyle tolle töö eest silla ehitamisel üle selle kuristikule. Rorty näitab meile sildu, mida nähtamatutena seal ei olnud, kuid mis tänu tema imelisele läbinägelikkusele äkitselt nähtavale ilmuvad. Dasenbrock toetab nii Rorty väidet ühiste omaduste jagamise kohta kui tema tõlkealast tööd. Rorty eitab kahe näiliselt vastandliku "traditsiooni" olemasolu keelekasutuse abil, mille kirjeldavad väljendid — näiteks fundamentalism ja antifundamentalism, representatsioonism ja antirepresentatsioonism — kehtivad mõlema traditsiooni puhul. Kas me peaksime tunnustust avaldama sellele žestile — sellele poolhegellikule žestile? Kahtlemata on Rorty just eriti, hoolimata temale omase pragmatismi silmanähtavast

ameerikapärasusest, võidelnud provintslikkuse vastu ning toonud värskendavat kosmopolitismi analüütilise filosoofia aruteludesse.

Meid aga ei huvita siinkohal mitte niivõrd geofilosoofiliste piiride uus ja hiljaksjäänud keerulisemaks muutumine, vaid pigem see tuntav *ärrituse* toon, mis iseloomustab Dasenbrocki sissejuhatavat esseed. Hoolimata oma lepitavast rollist ei suuda ta tagasi tõrjuda kannatamatust Ameerika kirjandusteoreetikute ja dekonstruktorite suhtes, kelle mahategevad märkused analüütilise filosoofia kohta reedavad nende teadmatust selle märkimisväärsete saavutuste osas keeleküsimumise detailses ja ülitäpses analüüsis.

Sellise halvakspanu osaliseks saavad peaaegu eranditult need, kes kuuluvad kontinentaalsesse traditsiooni, samal ajal kui heakskiidu pälvivad need, kes tegutsevad nende kahe piiri peal, kuid kelle taust pärineb analüütilisest traditsioonist. Just see märgatav ärritus rõhutab tema toimetatava raamatu ilmselget eesmärki: kritiseerida traditsiooni kahest traditsioonist, tuua välja kooskõlad ja sobivused, mis ühtaegu komplitseerivad praeguse filosoofilise arutelu pilti kui loovad võimaluse ühise keele, raskesti tabatava filosoofia-alase esperanto tekkeks. Seega, ehkki Dasenbrocki arutelu püüab jaotuse toorust ja ägedust ähmastada ja pehmedada, teeb tema ärritatud toon sellesama jaotuse taas võimalikuks. Tekitades segadust tema mõttekäigu mõistlikus ja lepitavas pealispinnas, taastab see ärritus selgelt vaenuliku hinnangu, mis ongi jaotuse aluseks. Lahknevus mitte ainult ei säili, vaid see äratatakse uuesti ellu.

Miks teha millestki nii kahjutust nagu ärritus midagi nii raskekaalulist nagu "jaotuse alus"? Nende filosoofiaõppejõudude reageeringutes, kes on julgenud minna üle piiri ükskõik kummas suunas, jättes lühikeseks ajaks oma kodumaastiku tuttavlikud paigad, avaldub väga tihti see mõju, see hõõrdumine või ärritus. "Kui tobedad on siinse kandi kombel!" hüüavad nad ägestunult. See ärritus annab märku erinevuse lähedalolekust, sellise erinevuse, mis jääb võib-olla nimeta või millele antakse mõni pejoratiivne nimetus, säilitades oma segaduse. Sellise ärrituse-kui-erinevuse sissetoomine eristabki Dasenbrocki Rortyst, kes nii tihti ei märka mingeid erinevusi.

Dasenbrocki kogumik kajastab mitmete Ameerika uurijate uuemaid töid, mis osutavad ühisjoontele mõlema poole väljapaistvate filosoofide vahel. Näiteks Samuel Wheeler on püüdnud välja tuua selle, mida tema näeb oluliste kokkulangevustena Donald Davidsoni ja Jacques Derrida vahel.²⁰ Sellist perspektiivi, kui see loob võimaluse jaotust ületavaks tõlgendamiseks, tuleb kahtlemata tervitada. Ja reaalne situatsioon teatud määral selline ka on. Sellisel perspektiivil on siiski ka omad puudused. Oma soovis rajada mingit ühisalust tallab see jalge alla mitmedki püsivad erinevused Davidsoni ja Derrida vahel. See kaldub kaht filosoofi ühte sulatama kui variatsioone suveräänsest poolhermeneutilisest filosoofiast. Seega, oma tõtakas katses vastastikust lähenemist eritleda satub see perspektiiv ohtu segi ajada nii dekonstruktsioon kui radikaalne interpretatsioon hermeneutikaga.

Kahtlemata on olemas võimas tegur ajendamaks seda võimalikku segiajamist: kummagi traditsiooni võimalik teineteisele teadmata ja väga erinevatest suundadest lähtuv koondumine ühte ja samasse kohta. Vastandlike suundade ristumispunktina saab see koondumiskoht siis erilise privileegi osaliseks. Selle koha äratundmine ja sellele nime andmine tähendab tulevikufilosoofia ettenägemist, mis ei ole enam mõttetult iseendas lõhestunud. Sellise koha ahvatlusest on küllalt, et kallutada nii mõnedki filosoofialabürindis ekslejad ennatliku ühendamise poole.

Kirjandus

- Ayer, Alfred J. (ed.) 1959. *Logical Positivism*. New York: The Free Press
- Ayer, Alfred J. 1982. *Philosophy in the Twentieth Century*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Carnap, Rudolf 1959. The Elimination of Metaphysics Through Logical Analysis of Language. — *Logical Positivism*. Ed. by A. J. Ayer. New York: The Free Press

²⁰Wheeler 1986. Davidsoni tõlgendamisest koos Heideggeriga vt Malpas 1997.

- Davidson, Donald 1994. Dialectic and Dialogue. — *Language, Mind and Epistemology*. Ed. by G. Preyer. The Hague: Kluwer, pp. 429–437
- Dasenbrock, Reed Way 1989. Introduction. — *Redrawing the Lines: Analytic Philosophy, Deconstruction and Literary Theory*. Ed. by R. W. Dasenbrock. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, pp. 3–27
- Deleuze, Gilles 1994. *Difference and Repetition*. Trans. P. Patton. New York: Columbia University Press
- Dialogue and Deconstruction: The Gadamer-Derrida Encounter* 1989. Ed. by D. P. Michelfelder, R. E. Palmer. Albany, NY: State University of New York Press
- Frege, Gottlob 1950. *The Foundations of Arithmetic*. Trans. J. L. Austin. Oxford: Blackwell
- Geach, Peter T. 1976. *Reason and Argument*. Oxford: Blackwell
- Goodman, Nelson 1989. Just the Facts, Ma'am. — *Relativism: Interpretation and Confrontation*. Ed. by M. Krausz. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press
- Heidegger, Martin 1977. Letter on Humanism. — *Basic Writings of Martin Heidegger*. Ed. by D. F. Krell. New York: Harper and Row
- Lévinas, Emmanuel 1989. Ethics as First Philosophy. — *The Lévinas Reader*. Ed. by S. Hand. Oxford: Blackwell
- Malpas, Jeff 1997. The Transcendental Circle. — *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 75, no. 1
- Man, Paul de 1979. Semiology and Rhetoric. — *Allegories of Reading*. New Haven, CT: Yale University Press
- Margolis, Joseph 1991. *The Truth about Relativism*. Oxford: Blackwell
- Margolis, Joseph 1997. The Growing Philosophical Neglect of History and Culture. — *The Philosophical Forum*, vol. 29, no. 1, pp. 285–299
- Moore, George Edward 1994. The Refutation of Idealism. — G. E. Moore. *Selected Writings*. Ed. T. Baldwin. London: Routledge
- Passmore, John 1966. *A Hundred Years of Philosophy*. New York: Basic Books
- Post-Analytic Philosophy* 1985. Ed. J. Rajchman. New York: Columbia University Press
- Quine, W. V. 1953. *From a Logical Point of View*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Russell, Bertrand 1961a. My Mental Development. — *Basic Writings of Bertrand Russell: 1903–1959*. London: Allen and Unwin

- Russell, Bertrand 1961b. How I Write. — *Basic Writings of Bertrand Russell: 1903–1959*. London: Allen and Unwin
- Russell, Bertrand 1961c. Philosophy in the Twentieth Century. — *Basic Writings of Bertrand Russell: 1903–1959*. London: Allen and Unwin
- Wheeler, Samuel 1986. Indeterminacy of French Translation: Derrida and Davidson. — *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by E. LePore. London: Blackwell, pp. 477–495

RALPH HUMPHRIES kaitses 2000. a doktorikraadi Monashi ülikoolis võrdleva kirjandusteaduse ja kultuuriuuringute alal ning on Austraalia kontinentaalfilosoofia seltsi ajakirja *Cypher* toimetaja.

ANALÜÜTILINE FILOSOOFIA JA KOGNITIIVSED NORMID

Pascal Engel

Tõlkinud Tiiu Hallap

1. "ERINEVUS ILMA ERISTUSETA"?

Kas on tänapäeval mõtet kaitsta "analüütilist" filosoofiat "kontinentaalse" filosoofia eest? Paljud inimesed kahtlevad selles — jutumärkide pärast, mis neid nimetusi eelmises lauses ümbritsevad. Sest mis on "analüütiline filosoofia"? Frege, Russelli ja Moore'i ajal, positivistide ajajärgul, isegi hilistel kuuekümnendatel oli ehk võimalik leida niisugust kriteeriumide komplekti, mis lubas "analüütiliste" filosoofide doktriine, mõisteid, meetodeid ja stiili eristada "kontinentaalide" omadest. Praegu pole vahetegemine enam sugugi nii kerge. Seda tajuvad nii "kontinentaalide" leerist pärit oikumeenikud, kes leiavad, et näiteks Habermasil ja Rawlsil, Derridal ja Quine'il, Gadameril ja Davidsonil, või Heideggeril ja Wittgensteinil on pealispindsetest stiilierinevustest hoolimata palju ühiseid teemasid ja doktriine, kui ka hulk autoreid, keda

Analytic Philosophy and Cognitive Norms. — *The Monist*, vol. 82, no. 2, 1999, pp. 218–234.

Copyright ©1999, THE MONIST, La Salle, Illinois 61301.

Avaldame autori nõusolekul.

mõni aastakümme tagasi oleks peetud tüüpilisteks “analüütilisteks filosoofideks”, ent kes enam ei taju seda tüüpilisust. Bernard Williams kirjutab näiteks:

Kontrast “analüütilise” ja “kontinentaalse” filosoofia vahel ei tähenda vastandumist sisu, huvide ega isegi stiili mõttes. Kui võtame mõned iseloomulikud näited filosoofilistest kirjutistest, mille puhul võiks neid termineid rakendada, siis leidub tõesti mõningaid erinevusi — seejuures ka olulisi, kuid need erinevused ei rajane mingitel olulistel põhiprintsiipidel. Võiks isegi öelda, et kõnealused terminid märgivad erinevust ilma eristusega.¹

Selle mõtteviisi kohaselt võis kahekümnendate aastate Cambridge’is, kolmekümnendate Viinis või viiekümnendate Harvardis olla kasulik rõhutada esilekerkiva analüütilise liikumise erinevust briti hegeliiaanidest, saksa irratsionalistidest või ameerika pragmatistidest; kuid on tulutu — ühtlasi on see märk omamoodi dogmatismist — püüda tõmmata teravaid piire seal, kus neid pole. Putnam kirjutab näiteks:

Minu vaatevinklist on “liikumiste” ainsaks legitiimseks funktsiooniks filosoofias võita tähelepanu ja tunnustust ideedele, mida pole veel omaks võetud või mida on eiratud või kõrvaliseks peetud. Analüütiline filosoofia on olnud olemas juba pikka aega ning on kahtlemata üks valitsevaid hoovusi maailma filosoofias. Teha temast “liikumist” on tarbetu, see ainult hoiab alal jooni, mida ma olen tauninud. Niisamuti nagu me võime õppida Kantilt, nimetamata ennast kantiaanideks, ning Jamesilt ja Dewey’lt, nimetamata ennast pragmatistideks, ja Wittgensteinilt, nimetamata ennast wittgensteiniaanideks, niisamuti võime õppida ka Fregelt ja Russellilt ja Carnapilt ja Quine’ilt, nimetamata ennast “analüütilisteks filosoofideks”. Miks ei võiks me olla lihtsalt “filosoofid” ilma adjektiivita? (Putnam 1997: 203.)

Ma ei jaga Williamsi ega Putnami tundeid. Tõsiasi, et kriteeriumid, mille alusel me liigitame tänapäeval filosoofi “analüütiliseks” või “kontinentaalseks”, on sageli hägused, ei tähenda, et kriteeriumid üldse puuduksid või et nad ei märgiks tõelisi erinevusi. Tõsiasi, et tänapäeva maailma filosoofia kontekstis tundub

¹Bernard Williams, eessõna tema raamatu Williams 1985 prantsuskeelsele tõlkele, Williams 1990: V.

viljatu ja ebaoluline püüda korrata neid voluntaristlikke žeste, millega esimesed analüütilised filosoofid üritasid tõmmata tähelepanu oma liikumise eripärale, ei tähenda, et meil poleks tarvis sellele eripärale tähelepanu pöörata mõnes kindlas kontekstis. Kui Williams või Putnam oleksid töötanud püsiõppejõududena Prantsusmaal, Itaalias või Saksamaal, poleks nad tõenäoliselt arvanud, et nende stiil märgib Euroopa kontinendi kontekstis "erinevust ilma eristuseta".² Mis veelgi olulisem: isegi kui analüütiline stiil filosoofias oleks muutunud kõigis maades nii valdavaks, et võiksim e adjektiivid "analüütiline" või "kontinentaalne" ära jätta, peaksime ikkagi selgitama, mis on filosoofia "ilma adjektiivita", mida võime temalt oodata ja miks tasub temaga tegelda. Ja see tähendaks anda mõned adjektiivid, millega iseloomustada seda laadi filosoofilist tegevust, mida meil on plaanis harrastada. Filosoofia pole puhas partikulaar: just nimelt tõelise üksmeele puudumine selles, mida kujutab endast filosoofiline uurimistöö, ajendab meid siduma sõnaga "filosoofia" adjektiive. Põhiprobleemiks on meie adjektiivide määratlemine.

See ei tähenda, et väljakutse, mille on esitanud need, kes kahtlevad analüütilise filosoofia selgepiirilise määratlemise võimalik-

²Kui mainida vaid ühte mulle teadaolevat näidet: loogika õpetamine piirdub Prantsusmaa ülikoolides tänapäeval 1-aastase kursusega bakalaureuse tasemel (kuid mitte võistluseksamitel "Suurtesse Koolidesse"); paljud õpetajad ja üliõpilased ei näe loogikas mingit kasu ning nõuavad tema kõrvaldamist; õppekavas on väga vähe analüütilise filosoofia kursusi; ja võistluseksamid — nagu näiteks "agrégation" — rõhutavad peamiselt ajalooalast kompetentsust ning retoorilisi oskusi. Isegi kraadiõppes on ikkagi võimatu õpetada niisuguseid küsimusi käsitlevat kursust, mida angloameerika filosoofiateaduskonnas peetakse standardseteks keelefilosoofia, vaimufilosoofia, eetika või loogika teemadeks; ning analüütiliste teemadega seotud doktoriväitekirjade arv on naeruväärselt väike. Analüütilisele filosoofiale pole pühendatud ühtegi professionaalset ajakirja. Pealekauba on filosoofia Prantsusmaal populaarne aine — erinevalt Ameerikast või Suurbritanniast — ja leiab sagedi käsitlemist "kõrgelauabaliste intellektuaalide" poolt meedias. Nende arusaam sellest, mis on filosoofia, on täiesti erinev professionaalide sellekohasest ettekujutusest. Kas kõik need tunnused, mis ilmnevad paljudes Euroopa maades, märgivad "erinevust ilma eristuseta"?

kuses, poleks tõsine. Meid ähvardab oht mitut laadi küsimustest kõrvale hiilida. Siiski usun ma, et mõningaid kriteeriume selle kohta, mis analüütiline filosoofia on või kaldub olema, on võimalik anda — ja et neid saab õigustada. Ma väidan, et igasugune uurimine peab vastama teatud kognitiivsetele normidele, et need normid on teatud olulises mõttes objektiivsed, ja et sääraseid norme austavat filosoofilist uurimist iseloomustab enamik neist tunnustest, mida üldiselt seostatakse “analüütilise filosoofiaga”, samas kui teatud teistel filosoofilise praktika vormidel, mille kohta käibib sõna “kontinentaalne”, need tunnused puuduvad.

2. MIS ON “KONTINENTAALFILOSOFIA”?

Kindla arusaama puudumist sellest, mis on analüütiline filosoofia (edaspidi AF), võimendab sageli tõsiasi, et kindel arusaam puudub ka sellest, mis on “kontinentaalne” filosoofia (KF). Kuid me võime püüda viimast kirjeldada. Nii nagu neid silte tänapäeval kasutatakse, võime eristada laias laastus kahte KF tähendust. Üks neist tähendustest on avaram, teine kitsam, ent samas on neil ka palju ühisjooni.

(a) Avaramas mõttes on KF seda laadi filosoofia, millele vastandasid ennast esimesed analüütilised filosoofid Frege, Russell ja Moore (aga ka rida austria filosoofe): saksa postkantiaanlik ja uuskantiaanlik idealism Saksamaal, uushegellus Suurbritannias. Hiljem, kui uuskantiaanluse varjutasid Saksamaal husserllik fenomenoloogia ja eriti mitmesugused eksistentsiaalse fenomenoloogia (näiteks Scheleri või Heideggeri) versioonid, kehtust KF neis versioonides, üheskoos mõnede irratsionalistlike suundadega — näiteks elufilosoofiaga, mille vastu sõdisid Viini positivistid. Prantsusmaal ja Itaalias ei võetud neid doktriine omaks enne kolmekümnendaid, kuid fenomenoloogia ja hegelluse mõju oli sellegipoolest oluline. Siiski pole mandrifilosoofidele (avaras tähenduses) iseloomulikud mitte niivõrd selgepiirilised doktriinid, vaid pigem teatav filosoofiliste probleemide käsitlemise viis. Nende stiil on põhiliselt ajalooline: filosoofilist teesi uuritakse ja arutatakse väga harva omaette või süstemaatiliselt; pigem

vaadeldakse teda Möödaniku Suurte Filosoofide tekstidesse või tekstikogumikesse "sissekirjutatuna".³ Filosoofilist arutlust või filosoofilist mõistet uuritakse harva lahus tema kehastusest mineviku filosoofide kirjutistes. Küsige kontinentaalfilosoofilt, mille kallal ta töötab: vastuseks nimetab ta teile nimesid. Seda meetodit toetab hegellik tundmus, et filosoofia on "möödas" ja et "kõik on öeldud"; ainsana näib üle jäävat veel vaid varasemate doktriinide kordamine ja nende lõputu kommenteerimine. Leidub küll mitmesuguseid viise, kuidas tegelda filosoofia ajalooa selles tähenduses, ja mõned neid viisidest on objektiivsemad kui teised, kuid igal juhul lähtub niisugusest ajaloolisest hoiakust mandrifilosoofide põhiline reaktsioon analüütiliste filosoofide katsetele käsitleda filosoofilisi probleeme: neid katseid peetakse "naivseteks".

(b) Kitsamas mõttes on KF mitmesuguste fenomenoloogiliste ja hermeneutiliste doktriinide radikaliseerumise teatud vorm, mis ammutab inspiratsiooni peamiselt Nietzsche ja Heideggerilt. Üheks tema põhitunnuseks on see, et ta dramatiseerib oma vastasseisu kogu Lääne filosoofiatraditsiooniga, mõistes hukka teadust, mõistust ja metafüüsikat, mida arvatakse põhinevat mitmesugustel illusioonidel, võimu- ja valitsemisihal. Tema diskursus on filosoofilisest tehnilisusest hoolimata ideoloogilise ja kvaasipoliitilise varjundiga. Ta peab ennast omamoodi vabastussõjaks Lääne mõtlemise mitmesuguste vormide vastu, mis on allutanud endale poesia, erinevuse või loovuse jõud, seades need "Kohalolu", "Logose" või "Samasuse" türannia rõhumise alla. Siit tuleneb tema rõhuasetus "erinevuse" kultuurile, vähemustele enamuste asemel ja üldisemalt kultuuri relativismile. Üheks KF (selles kitsas mõttes) jooneks on see, et ta pole seotud mitte ainult filosoofiaga, vaid ka kirjanduskriitikaga, psühhiaatriaga (eriti psühhonaalüütilisega), kunsti ja arhitektuuriga. Mõned tema nimetused on iseloomulikult negatiivsed ("Kriitiline Teooria", "Dekonstrukti-

³Laenan selle termini Joëlle Proustilt. Vt tema toimetatud ajakirja *Philosophie* erinumbri "La philosophie continentale vue par la philosophie analytique" sissejuhatust (Proust 1992: 11).

vism”) või viitavad Vana Ajastu lõppemisele ning Uue Ajastu saabumisele (“Poststrukuralism”, “Postmodernism”).

KF on suurel määral analüütiliste filosoofide väljamõeldis, ja vähesed Euroopa kontinendil töötavad filosoofid tunnistaksid end säärasteks: nad usuvad, et tegelevad filosoofiaga “ilma adjektiivita”. Ainult ingliskeelse maailma analüütilistes osakondades töötavad filosoofid, keda ei tõmba analüütiline filosoofia, on võibolla nõus seda epiteeti omaks võtma. Sellegipoolest tundub päris kindel, et on olemas teatavat kindlat laadi filosoofia, mis väärrib üldist silti “mandrifilosoofia”: seda harrastatakse terves reas paikades (mis tänapäeval ei asu enam tingimata Vanas Maailmas) ja talle on iseloomulikud järgmised tunnused — vastandina teatud teist laadi, “analüütilise filosoofia” silti vääriva filosoofia tunnustele.⁴

AF on filosoofilise argumendi, vastuväidete, kirjelduste, näidete ja vastunäidete traditsioon. Ta jäljendab teaduslikku uurimisstiili, mis esitab hüpoteese ja teooriaid, kontrollib neid andmete valguses ning taotleb laialdast arutelu ja kontrolli teiste omasuguste poolt. Ta usub, et on võimalik progress kriitika läbi — ent seda vaid siis, kui formuleeringud on selged ning püüdlevad kooskõla poole, tavapäraste loogiliste argumenteerimisstandardite austamise kaudu. Ta püüab lahendada konkreetseid probleeme, mõistatusi ja paradokse ning konstrueerida teooriaid vastuseks neile. Ta eelistab pigem töötada üksikasjade ja konkreetsete analüüside kallal kui pakkuda üldisi sünteese. Seepärast suhtub ta põlglikult tarbetutesse abstraktsioonidesse ning on lähedane argimõistusele. Tema stiili võiks iseloomustada kui “valgustatud” või “kriitilist” argimõistust.

KF seevastu on probleemivaba. Seda filosoofiat tehakse, nagu ma eespool ütlesin, filosoofia ajaloo kaudu, ning ta arutab harva mingit konkreetset probleemi või filosoofilist argumenti omaette. Probleeme, kui neid on, käsitletakse kehastununa tekstides ja diskursustes või tekstide ja diskursuste süsteemides. KF vormiks on

⁴Nende erinevuste samalaadsete käsitluste kohta vt Proust 1992 ja Mulligan 1993: 150.

kommentaari või eksegeesi. Seepärast on kontinentaalfilosoofias raske leida mingeid üksikuid teese, mida selgesti sõnastataks ja rea filosoofide omavahelise arutelu tulemusena modifitseeritaks. KF argumenteerimisstiil (kuivõrd seal argumente leidub) põhineb väga sageli analoogial, lähtudes sarnasustest üksikute sõnade ja mõistete vahel, liikudes tsitaadilt tsitaadile, selle asemel et töötada välja konkreetse vaatekoha järeldusi. Sageli on raske kindlaks teha, kus on eeldused ja kus järeldused. Seisukohad on süstemaatiliselt alamääratud, sest neid ei esitata ega arutata kunagi omaette, vaid sulatatakse süstemaatiliselt ja sünkreetiliselt kokku teistega. Selle tulemusena on sageli väga raske kritiseerida mingit KF konkreetset teesi, ja õigupoolest ei mõista mandrifilosoofiaga tegelejad niisugust kriitilist tegevust, mis analüütilises filosoofias on tavapärane. Kriitikas nähakse sageli pahasoovlikkuse või näruse poleemika ilmingut.⁵ Pole siis ime, et KF stiil on sageli hämar, isegi kui ta ei süüvi süstemaatilisse hämarusse. Kui AF stiil võtab eeskujuks sirgjoone, siis KF stiili eeskujuks on ring: ei toimu pidevat edasiliikumist ühelt positsioonilt teisele, vaid tullaakse sageli tagasi juba tuntud, varem kohatud positsioonidele. See on seotud kontinentaalfilosoofiale iseloomuliku kirjutamisviisi hermeneutilise ja ajaloolise stiiliga. Säärane suletustunne toob endaga kaasa kaks lisamuljet: tunde, et pole midagi uut päikese all, et filosoofia on omamoodi igavene naasmine, ja tunde, et ringist välja saab murda ainult mingisuguse üleastumise kaudu, radikaalse nihkega mõnda uude mõtlemisruumi või -ajajärku. Siit ka see melodramaatiline stiil, mis radikaliseeritud kontinentaalfilosoofiat tihti iseloomustab, ja poliitilis-filosoofiline messianism, millele ta voli annab.

3. KAS ANALÜÜTILINE FILOSOOFIA ON "STIIL" KÜSIMUS?

Nagu ma eespool kirjeldasin, on KF ja AF vaheline kontrast oma olemuselt meetodi ja stiili küsimus, mitte doktriinide ega teesi-

⁵Tuntud näide selle kohta on Derrida kuulus poleemika Searle'iga.

de küsimus. Ehkki esimestele analüütilistele filosoofidele olid omased teatud doktriinidekogumid, nagu näiteks platonismi ja realismi mitmesugused vormid Frege, Russelli ja Moore'i puhul, või mitmesugused empirismi ja verifikatsioonismi vormid, ei pea see enam paika tänapäeval, vaatamata sellele, et populaarsed ettekujutused seostavad paljudes ringkondades ikka veel analüütilisi filosoofe "positivistidega". AF hoones on palju tiibu: traditsiooni algusest peale on esitatud, arutatud ja kõrvale heidetud hulgaliselt filosoofilisi teese, ning tänapäeval on analüütiliste filosoofide seas metafüüsilisi realiste, idealiste, kantiaane, marksiste, isegi hegellasi ja fenomenolooge. Sageli öeldakse veel, et varase AF iseloomulikuks teesiks oli atomism, vastandina holismile, ja et holismi laialdane pooldamine paljude nüüdisaja analüütiliste filosoofide seas on temaatikat suurel määral muutnud. Või öeldakse: usu kaotamine sellesse, et keelefilosoofia on enam-vähem filosoofia tuum, on täielikult ümber kujundanud analüütiliste filosoofide arusaama oma tegevusest. Kuid tundub, et näiteks säärane filosoof nagu Jerry Fodor, kes kaitseb nii atomismi kui vaimufilosoofia primaarsust keelefilosoofia ees, ei saa olla ühtaegu "analüütik" esimese sidumuse* alusel ja "mitteanalüütik" teise sidumuse alusel. Näib, et analüütilisi filosoofe ei erista teiste hulgast mitte nende teesid, vaid praktiline tegevus, stiil ja filosoofiliste probleemide käsitlemise laad. Tõsi küll, sama näib kehtivat ka KF kohta: ehki ta kannab endas ilmseid märke oma kantlikest, hegellikest ja fenomenoloogilistest lähetest, oleks väärt arvata, et selles traditsioonis kirjutavad autorid on lihtsalt post-saksa-idealidid. KF hoonel on veelgi rohkem tiibu; ja pole üllatav, et neid on kõige parem eristada nime järgi: marksistid, freudistid, nietzscheaanid, heideggeriaanid, habermasiaanid jt, ning igat masti uus-X-iaanid eelmisest kogumist. Eespool mainitud oikumeenikud isegi arvavad, et mõningaid analüütilisi doktriine, nagu näiteks Quine'i tees tõlkimise määramatusest või Davidsoni seisukohad tõlgendamise suhtes, või teatud vaadetekogumeid, nagu näiteks Wittgenstei-

*Inglise k *commitment*. Tavatähenduses 'enda millegagi sidumine, millekski kohustumine'. Siinne uudissõna on kasutusel lühiduse huvides. *Toim.*

ni omi, jagavad teistsugusel kujul mitmed kontinentaalfilosoofid, näiteks Derrida, Gadamer või Heidegger. See, kas ja kuidas fraas "teistsugusel kujul" on mõistetav, sõltub sellest, kas me saame või ei saa tõlkida asjaomaseid AF teese KF teesideks. Kuid nii ühel kui teisel juhul saab siit tuge arvamus, et AF ja KF on stiili küsimus: sest kui neid teese saab tõlkida, püüab ta näidata, et mõlemad traditsioonid on võimelised edasi andma samast sisu, hoolimata vormi- või stiilierinevustest, ja kui neid teese ei saa niimoodi tõlkida, püüab ta näidata, et tõkked tõlkimise teel on tingitud stiili-, mitte sisuerinevustest.

Siinkohal ilmneb üks huvitav joon viimase aja väitlustes AF ja KF erinevuste üle: tundele, et erinevused on põhiliselt stiiliküsimus, apelleerivad *nii* need "postanalüütilised" oikumeenikud, kes õhutavad meid minimeerima doktriinialaseid erinevusi ja taandama konflikti nende kaht liiki filosoofia vahel "pelkadele" stiilierinevustele, mis pole nii olulised (loeb see, mida sa ütled, mitte viis, kuidas sa ütled), *kui ka* need "rigoristlikud" analüütilised filosoofid, kes tahavad rõhutada stiilierinevuste tähtsust, selleks et esile tuua oma tegevust. Esimesest leerist leiame sääraseid inimesi nagu Putnam, kes osutab, et David Lewist pole ei raskem ega kergem mõista kui Derrida'd (selgus ja ebaselgus, arvab ta, on kokkuleppe asi), või sääraseid nagu Rorty, kes möönab AF ja KF stiilide ühismõõdotust, kuid usub sellegipoolest, et filosoofias on küsimus ideede ringlemises või "vestluses" eri traditsiooni-de vahel. Teisest leerist leiame sääraseid inimesi nagu näiteks prantsuse analüütiline filosoof François Récanati, kes ütleb:

Analüütiliste filosoofide teooria ja praktika vahel on vahe; ja analüütilist filosoofiat iseloomustab just teatav praktika, mitte teatav teooria. Väga hästi võib juhtuda, et analüütiline filosoof, kritiseerides iseenda traditsiooni, deklareerib, et ta ise pooldab filosoofias kontinentaalset laadi; nii näiteks on Hilary Putnam [---] hiljuti arvanud, et filosoofi *vaated* loevad rohkem kui tema argumentide rangus ja et filosoofia on lähemal kunstile kui teadusele. Niisuguse seisukoha tõttu on Putnam kahtlemata *teoreetiliselt* lähemal kontinentaalfilosoofidele, kuid oma praktikas jääb ta täiesti analüütiliseks filosoofiks: praktikas ta ei hülga analüütilise filosoofia ideaale [---] (selgus, täpsus, argumendid jne) — ja see on ainus asi, mis loeb. Kui minna

veelgi kaugemale, siis mulle näib, et on võimalik ilma vasturääkivusest kujutleda analüütilist filosoofi, kes kuulutab end avalikult analüütilise filosoofia ideaalide vaenlaseks: filosoofi, kes ütleb, et ta eelistab loosungeid argumentidele, hägusust täpsusele, läbipaistmatust läbipaistvusele, metafoore mõistetele jne. Ma ei usu, et säärane filosoof lakkaks *ipso facto* olemast analüütiline filosoof: see juhtuks alles siis, kui ta rakendaks oma teooriad praktikasse. (Récanati 1984: 369. Vt ka Récanati 1992.)

Ma ise nõustusin varem seda laadi vahetegemisega teooria ja praktika vahel ning diagnoosiga, mis nägi AF ja KF erinevust stiili, mitte doktriinide erinevusena.⁶ Kuid on midagi silmanähtavalt kahtlast Récanati väites, et analüütiline filosoof, kes teoretiseerides eelistaks ähmasust ja segasust selgusele, metafoore mõistetele, loosungeid argumentidele jne, kuid ei viiks oma teooriaid ellu, jääks analüütiliseks filosoofiks. Sest säärane filosoof oleks varem või hiljem sunnitud kas oma teooriat oma praktika valgelt revideerima, või siis muutma oma praktikat, et viia see kooskõlla oma teooriaga. Mis puutub Putnamisse, siis tema pole säärasesse kitsikusse kunagi sattunud, sest ta pole iialgi säärase asjade üle teoretiseerinud. Ja ta polekski saanud seda teha, sest *juba AF praktika ise sisaldab eneses teatud teoreetilisi sidumusi*. Teiste sõnadega, ehkki analüütiline stiil on tõepoolest ühitatav terve hulga teoreetiliste vaadetega nende teeside loogilises ruumis, mida filosoof saab mõistlikult tunnustada, pole ta ühitatav vaadetega, mis eitavad mõningaid minimaalseid eeldusi, millel antud stiil põhineb. Et seda näha, sooritame väikese mõtteeksperimenti. Oletame, et näiteks Derrida kavatseks kaitsta oma hästituntud vaadet, et filosoofia on teatud liik kirjandust, et metafoor ja mõiste on omavahel nii möödapääsmatult põimunud, et me ei saagi neid kahte eristada, et mõistus ja *logos* toovad kaasa samasuse türannia *différance*'i üle, ja et me ei saa tegelikult filosoofe mõistuspäraselt kritiseerida, vaid ainult "dekonstrueerida" nende vaateid teatava tekstuaalse eksegeesi teel, mis toob ilmsiks lummutavate metafooride-filosoofemidega seotuse "sümptomid" jne; oletame ühtlasi, et ta oleks otsustanud anda neid seisukohti edasi range ja täpse

⁶Vt näiteks Engel 1991, ja minu sissejuhatust teoses Engel 1993.

filosoofilise argumendi abiga, keeldudes tuletamast konkreetsete tekstide väärastunud tõlgendustest liiguldistavaid järeldusi, kasutades kõige tõepärasemaid metafoori ja fiktsionaalse diskursuse teooriaid ning seda eristusaparaati, mis on praegu tarvitusel analüütilises keelefilosoofias jne. Kas saaks ta oma praktikat muutes ikkagi säilitada oma teooriad? Saaks, ent teatava enesepettuse hinnaga.⁷ Mingil hetkel põrkuksid tema eksplitsiitsed teoreetilised sidumused ja tema uudse praktika implitsiitsed sidumused. Ma arvan, et selles mõttes ei ole AF pelgalt stiili küsimus ja et kõnealusteks implitsiitseteks sidumusteks on sidumused filosoofilist diskursust valitsevate iseloomulike kognitiivsete normide suhtes.

4. KOGNITIIVSED NORMID

Ma iseloomustasin analüütilist filosoofiat kui “valgustatud” või “kriitilist” argimõistust. See väljend pärineb C. S. Peirce’ilt (Peirce 1931–58: 5. kd, 497). Siinkohal pole tahtud öelda, et filosoofilised teesid ja teooriad pole paremad argimõistuse uskumustest, vaid et standardid, mille alusel me hindame oma filosoofilisi uskumusi, ei tohiks erineda nendest, mille alusel me hindame oma argimõistuslike uskumusi. Argimõistus kätkeb implitsiitseid norme, mis käivad kaasas säärase mõistete kasutamise ja nagu “uskumus”, “teadmine” ja “otsustus”. Üks filosoofia ülesandeid on neid norme selgesti ja järelemõtlikult hinnata ning anda nende normide valgusel hinnang ka meie argimõistuslikele uskumustele. Säärane hindamine võib viia meie argimõistusliku skeemi revideerimiseni ning rafineeritumate ja teoreetilistemat uskumuste formuleerimiseni. Aga isegi kui jõuame selliste uute uskumusteni, pole nende hindamiseks olemas mingeid teisi norme

⁷Võib-olla pole see lihtsalt mõtteline eksperiment, vaid tegelik võimalus, millest Derrida ise on teadlik ja millega ta püüab toime tulla mingi seda laadi iroonia abiga, mis läbib kõiki tema metafiloofilisi teese.

peale nende, mis implitsiitselt sisalduvad meie tavalises argimõistlike uskumuste kujundamise ja hindamise praktikas.⁸

Millised need normid on? Nagu öeldud, sisalduvad nad suurel määral meie kognitiivsete mõistete (näiteks "uskumus") ebareflektiivses kasutuses. Nad seisnevad, kui kasutada Peacocke'i väljendit, säärase mõistetega seotud "normatiivsetes sidumusetes". Konkreetselt uskumuse mõiste sisaldab vähemalt kahte säärast sidumust.⁹ Esiteks, midagi uskuda tähendab uskuda, et see miski on *tõene*. Just seepärast on näiteks kummaline väita üht-aegu, et *p*, ja et usutakse, et *mitte-p* ("Moore'i paradoks"). Nime-tame seda uskumuse *tõesidumuseks*: uskumus on üldiselt midagi niisugust, mille puhul tekib küsimus tema tõesusest (või nagu sa-geli öeldakse, mis "püüdleb tõe poole"). Teiseks, uskuda midagi tähendab olla valmis vastama küsimusele, kas see, mida usutakse, on *õigustatud*. Mõned uskumused on õigustamatud, mõned on vähem õigustatud kui teised, ja mõned on rohkem õigustatud kui teised — sel juhul võivad nad tulla arvesse teadmisenä. Ükskõik missugune oleks meie arusaam õigustamisest, uskumus on miski, mille puhul kerkib küsimus tema õigustamisest. Nimetame seda uskumuse *õigustussidumuseks*. Tõsi küll, nagu hästi teada, on selle sidumuse tõelise iseloomu kohta mitmesuguseid erinevaid arusaamu, ja seegi, mis on tegelikult õigustamine, on filosoofi-liste vaidluste objektiks. Kuid meie tavapärase õigustusemõiste üks nõue on niisugune, et meie uskumused olgu õigustatud nende kasuks rääkivate *tõendite* valguses ja et inimene, kes ei suuda aru anda kõigist tõenditest oma uskumuse kasuks, teatud mõttes ei suuda seda õigustada või ta pole päris mõistuspärane. Nimetame neid sidumusi *kognitiivseteks normideks*. Ka see on filosoofi-liselt vaieldav, kas nimetatud normid moodustavad autonoomse kogumi ja milline on nende seos teist laadi normidega, sealhulgas praktiliste või eetiliste normidega. Nii näiteks kahtlevad pal-jud inimesed, kas on olemas iseloomulik "uskumise eetika" ses

⁸Selles osas, mis puutub normide hindamisse, pooldan ma "reflek-siivse tasakaalu" nime all tuntud seisukoha mingit vormi.

⁹Peacocke 1992. Peacocke eristab veel teisi uskumuse mõistega seotud sidumusi, kuid need meid praegu ei puuduta.

mõttes, et kognitiivsed normid võiksid mingil moel osalt kattuda praktiliste normidega või neist sõltuda. Siinkohal pole võimalik mainitud küsimust käsitleda, kuid ma eeldan, et kognitiivsete ja praktiliste normide vahel on vähemalt mõningane kattumine: tegu pole mitte lihtsalt kognitiivsete normide kohaloluga meie kognitiivsete mõistete kasutuses, vaid *nad ka väärivad järgimist* või allumist. Nad pole mitte lihtsalt normid, vaid tõelised *voorused*.¹⁰

Kuidas võiksime rakendada neid märkusi oma argimõistuslike kognitiivsete sidumuste kohta rafineeritumat laadi uskumustele, nagu näiteks need, mis esinevad filosoofilistes teooriates ja argumentides? Kas on võimalik neid lihtsalt ühtedelt teistele üle kanda? Ilmselt mitte, kui võrd filosoofia, püüdes anda neile normidele reflektiivset seletust, pakub meile harilikult vastukäivaid analüüse. Filosoofid pole ühel meelel näiteks selles küsimuses, mida kujutab endast tõe mõiste või kas õigustamine on kooskõla või usaldusväärse küsimus. Ja siis on veel skeptiku tuttav kuju, kes kahtleb, kas meie uskumused üldse kunagi saavad olla tõesed või õigustatud. Aga nagu sageli on märgitud, peab isegi skeptik nõustuma, et on olemas eeltoodud, uskumist valitsevate kognitiivsete normide *minimaalne mõistmine* ja ühine tunnistamine; ilma selleta ei saaks ta isegi oma skeptilisi kahtlusi tõstatada. Kas oleks võimalik teist laadi skeptitsism, mis poleks seotud meie tavauskumuste tõesuse ja õigustamisega, vaid nende kognitiivsete normide endiga, mille alusel me tavauskumusi hindame (võiksime rääkida *metaskeptikust*)? Ilmselt on säärased metaskeptikud olemas. Tegelikult, suurem osa sellest, mida nimetasin mandrifilosoofiaks kitsamas mõttes, illustreerib just säärast laadi skeptitsismi. Näiteks terve rida prantsuse nietzscheaanlikke poststrukuraliste (nagu Foucault või Deleuze) mitte üksnes ei eita, et võiks olemas olla midagi säärast nagu meie uskumuste tõesus või õigustamine, pooldades teatud laadi relativismi või perspektivismi, vaid ühtlasi tõrjuvad selgelt tagasi idee, et tõe ja õigustamine võiksid olla normid. (Vt Engel 1994.) See ei tähenda, et nad ei usuks teist

¹⁰See seob mind teatud laadi "vooruse-epistemoloogiaga" E. Sosa mõttes. Vaata Sosa 1991, kuid siinkohal ei saa ma selle poolt argumenteerida. Nende küsimuste arutelu vt Haack 1997 ja 1998.

laadi normidesse, nagu näiteks "loovus", "iha" või "elu"; ühine on selle mõtte eitamine, et on olemas tõelised kognitiivsed normid, mis mingis mõttes valitsevad meie filosoofilist diskursust. Samalaadseid teese esitab veidi teistsuguses vormis Rorty oma "uuspragmatismis", kui ta paneb ette asendada "objektiivsuse" ideaal "solidaarsuse" ideaaliga.

Tuleb muidugi tunnistada, et säärased vaated paiknevad "mandrifilosoofia" nime pälvitud seisukohtadespektri äärmises otsas. Nad võiksid paikneda ka "analüütiliste" vaadete spektri äärmises otsas, kui nõustuda sellega — nagu oli juba jutuks —, et filosoofil võivad olla silmatorkavalt antianalüütilised vaated, ilma et see tal samas takistaks jääda truuks analüütilisele praktikale. Rorty, vähemasti oma teoses *Filosoofia ja looduse peegel*, võiks olla säärane filosoof, või Putnam, samuti Cavell mõnel oma (minu arvates halvemal) hetkel.¹¹ Leidub tõesti autoreid, kes jäävad enam-vähem nende äärmuste vahele, ja võib leiduda isegi kontinentaalfilosoofe, kes on lähemal spektri keskosale, nagu näiteks Ricoeur. Küsimus on suuresti määras. Kuid ma väidan, et *mida enam on filosoof valmis teadlikult tunnistama neid tõe ja õigustuse kognitiivseid norme, mida ta oma praktikas järgib, seda lähemal on ta analüütilise filosoofia teoreetilistele ja praktilistele sidumustele*. Põhjuseks, miks AF erineb KF-ist, on just tavalise ja filosoofilise diskursuse põhiliste kognitiivsete normide eksplitsiitne ja implitsiitne tunnistamine. See hõlmab iseloomulikke teoreetilisi sidumusi, vastupidiselt nende väidetele, kes kinnitavad, et erinevus on ainult stiilis. Kuid arvestades seda, et kõnealused kognitiivsed normid on normid, mis juhivad filosoofilise uurimise üldist praktikat, pole üllatav, et neid on aetud segi puhtpraktiliste või stilistiliste sidumustega.

See annab meile selgema kriteeriumi AF ja KF eristamiseks, kuid ikkagi ei õigusta seda eristust, ega näita, et on mingis mõttes parem järgida neid kognitiivseid norme kui mingisuguseid muid

¹¹Teatud mõttes võiks S. Stichi "Pragmatism" tema raamatus Stich 1990 olla näiteks säärasest tavapärase kontinentaalse relativismidoktriini analüütilisest kaitsmisest, eriti mis puutub kognitiivsetesse normidesse.

norme või üldse hoiduda norme järgimast, ja et on mingis mõttes parem praktiseerida analüütilist kui kontinentaalset filosoofiat. Teiste sõnadega, ma pole vastanud metaskeptiku väidetele.

5. MINIMAALNE TÕDE JA MINIMAALNE ANALÜÜTILINE IDEAAAL

Nagu hästi teada, pole skeptikule lihtne vastata, veelgi vähem metaskeptikule. Ainus mulle teadaolev viis nende väidete ümberlökkamiseks on esiteks näidata, et sidumused, mida nad peavad küsitavaks, pole nii tugevad ja vastuvõetamatud, kui neid öeldakse olevat, ja teiseks näidata, et niisugused väited viivad ennastkummutavate vaadeteni.

Esimese punkti vastu väidab skeptik AF kognitiivsete normide suhtes üldiselt järgmist. Eespool pakutud kognitiivsed normid põhinevad teataval väga tugevatel teoreetilistel sidumustel, mida tänapäeval ükski filosoof ei aktsepteeri: et tõde on uurimise lõppeesmärk, et tõde on teatud laadi vastavus selle viisiga, kuidas asjad on, et teadmiseni — isegi teatud sorti filosoofilise teadmiseni — on võimalik jõuda, ning et on olemas kontekstivabad õigustusstandardid. Tegelikult on need just need sidumused, mis säärase “postanalüütiliste” filosoofide meelest nagu Putnam ja Rorty on vastuvõetamatud ja iganenud. Nad väidavad, et analüütilise traditsiooni pimedus nende varjatud eelduste hapruse suhtes on vastutav stsientismi ja tõeabsolutismi vormide eest, mida ta tavaliselt ilmutab. Erinevate veendumustega kontinentaalfilosoofide tavaline antipaatia “analüütilise ideaali” suhtes filosoofias näib tulenevat kahtlusest, et analüütilised filosoofid hellitavad ikka veel sääraseid naiivseid mõtteid *philosophia perennis*’est või filosoofia lahustumisest teaduseks. On täiesti võimalik, et terve rida analüütilisi filosoofe on tõepoolest ikka veel selliste ideaalide haardes. Kuid paljud teised ei ole — või kui on, siis nad ei arva, et niisuguseid vaateid tõele ja teadmisele võib pooldada lihtsalt ilma argumenteerimata. Tegelikult arutletakse uuemas ja vähem uuemas analüütilises filosoofias palju tõe ja teadmise loomuse üle. Võiks isegi öelda, et need küsimused kuuluvad tä-

napäeva analüütiliste ajakirjade ja ülikoolikursuste põhiteemade hulka. Õigupoolest on kognitiivsete normide üle arutamine leidnud analüütilises filosoofias aset juba tema algusest peale. Frege, Russell ja Moore eitasid kognitiivsete ja eetiliste normide taandamist loodusfaktidele ning pakkusid mitmesuguseid versioone (enamasti platonistlikke) selle kohta, mida võiksime nimetada normide autonoomia teesiks. Viini positivistid püüdsid taandada neid norme keelekonventsioonidele. Wittgenstein ja tavakeelefilosoofid püüdsid samuti kindlaks teha nende normide keelelisi lähteid, kuid kaldusid pigem mõtlema, et nad põhinevad loomulikel "eluvormidel". Kaasaja materialistid ja naturalistid üritavad leida nende allikat psühholoogilistest ja bioloogilistest faktidest. Ning antireduksionistid seisavad sellele vastu, kinnitades jällegi normatiivsuse autonoomiat.¹² Niisiis, analüütilised filosoofid on alati olnud teadlikud konfliktist kognitiivsete normide vahel ning konfliktist nende ja muude normide vahel. Nad on ammu mõistnud, et pole sugugi ilmne kõnelda tõest kui "vastavusest faktidega" või teadmisesest kui õigustatud uskumusest sõltumatu tõeluse kohta. Kuid neil pole kunagi tekkinud kiusatust mõelda, et nende mõistete määratlemise raskusest piisab, sundimaks meid lahti ütleva neist mõistetest endist ja nendega seotud normidest. Miks?

Sest analüütilistele filosoofidele pole omane seda laadi (melodramaatiline) *modus tollens*'i vormis järeldamine, mis on iseloomulik kontinentaalfilosoofidele, kui nad arutlevad niimoodi: "Kui uurimise filosoofilised normid, siis järelikult tõe, teadmise, tõeluse jne kohta. Pole tõe, teadmist jne. Järelikult pole uurimise filosoofilisi norme, pole filosoofiat." Sest see, et me ei suuda anda rahuldavat tõemääratlust vastavuse kaudu välise tõelusega ega teadmise määratlust kui tõe teadmist, ei tähenda, et üldse ei võiks leida rahuldavat tõe või teadmise mõistet, et me peaksime need mõisted hoopis kõrvale heitma ja asuma millegi niisuguse poolele nagu "dekonstruktsioon", "vestlus", "*le différend*" või mingi vorm sellest, mida Rorty tabavalt nimetab "harivaks" dis-

¹²Analüütilise traditsiooni põhinemist neil muutuvatel arusaamadel normidest käsitlevad Skorupski 1993 ja Engel 1997a.

kursuseks. Tõeküsimus, vastupidiselt sellele, mida näivad arvavat paljud mandrifilosoofid (kes suhtuvad põlglikult üksikasjadesse), on küllaltki peen asi. Äärmise lihtsustusena võib öelda, et paljude kaasaegsete diskussioonide järgi on olemas kaht laadi seisukohti tõe suhtes: (a) "substantsiaalsed" seisukohad, mille järgi tõemõistet saab määratleda mingit laadi "paksu" mõiste kaudu, nagu näiteks vastavus, koherentsus, õigustatud väidetavus jne, ning (b) "deflatsioonilised" seisukohad, mille kohaselt tões pole midagi enam (ja eriti metafüüsiliselt ei midagi enam) kui vaid "õhuke" ekvivalents $et p \text{ on } t\text{õene} = p$.¹³ Rorty ning terve rida uuspragmatiste pooldab deflatsioonilist vaadet. Nad väidavad, et just sellepärast, et tões pole midagi enam peale tema loogilise kasutuse, on tulutu rajada temale mingit normi. Tõde on pelgalt asertooriline abinõu, mis registreerib tõsiasja, et teatud kogukonna liikmed on võtnud omaks teatud väited. Kuid deflatsiooniline vaade tõeale on väär. See, et me väidame teatud asju kui tõeseid, ei ole samaväärne sellega, et me väidame neid, punkt. Me väidame neid kui tõeseid ka sellepärast, et me arvame, et nad on tõesed, ja et me usume, et teeme seda õigustatult. (See on tegelikult üks väitmise norme.) Selles osas võime säilitada *minimalistliku* ettekujutuse tõest, mis säilitab tõepredikaadi põhilised funktsionaalsed või loogilised jooned, kuid väidab, et tões pole midagi enam peale nende loogiliste joonte: tõde kui teatud koondumine meie uurimustes, kui miski, mida meie ütlused kajastavad, kui miski, mida saab õigustada. Säärane mõiste ei pruugi sisaldada endas substantsiaalsemat vastavuse ideed. Õige mitmes suhtes võib ta võrdsustada väidetavusega ideaalsetes tingimustes.¹⁴ Ma arvan, et mitte ainult meie kognitiivne tõenorm ei põhine sellel minimalistlikul mõistel, vaid et tegu on niisuguse mõistega, mis on sobilik filosoofilise uurimise kognitiivsete sidumuste iseloomustamiseks. Niisiis tõlgendavad analüütilised filosoofid eeltoodud

¹³See muudab ähmaseks tavapärase eristuse liiasuse [*redundancy*] ja jutumärgitustamise [*disquotation*] vahel, kuid minu praeguste eesmärkide seisukohalt pole sel tähtsust.

¹⁴Ma järgin siin C. Wrighti, vt Wright 1993. Vt ka Engel 1998. Putnam ise kaitseb üht versiooni tõe võrdsustamisest ideaalse väidetavusega.

järeldust kui *modus ponens*'it: "Kui filosoofiline uurimine, siis tõde, teadmine jne. Uurimise filosoofilised normid. Seega minimaalne tõde, teadmine, jne." Sellest, et tavalised tõe või teadmise määratlused kuigi edukad pole, ei järeldu, et me peame pooldama filosoofilise diskursuse kognitiivsete normide eitamist, ega isegi mingit laadi agnostitsismi nende suhtes. Kognitiivsete normide kriis, täpselt niisamuti nagu eetiliste normide kriis, ei näita, et kõik on lubatud, või et *anything goes*.¹⁵ Analüütiline filosoof eraldab, samas kui kontinentaalfilosoof pöörab ümber. See on veel üks illustratsioon tõsiasjale, et ühe filosoofi *modus tollens* on teise filosoofi *modus ponens*.

Teine pool argumendist meie metaskeptiku vastu peaks näitama, et tema keeldumine tunnistada minimaalseid kognitiivseid norme viib ta välja ennastkummutavate vaadeteni. Vähemasti viib see ta, nagu oletasin eespool "analüütilise" derridalase puhul, teatud laadi pragmaatilise vasturääkivuseni või enesepettusliku praktikani. Kui mandrifilosoof ei kaitse siin otseselt relativistlike vaateid tõele, mille vastu kehtivad tuntud argumendid ennastkummutavuse stiilis, pole niisama lihtne, kui arvestada mandrifilosoofide tavapärasest raskestitabatavat argumenteerimisviisi, teha kindlaks punkte, kus nad on võtnud eksplitsiitselt omaks teoreetilised sidumused kognitiivsete normide suhtes, mida nad peaksid mõnes teises kohas eitama. Aga me võime saada mingit aimu sellest kimbatuses, millesse nad kipuvad sattuma, kui vaatame nende tegevust filosoofia ajaloo vallas. Paljudele kontinentaalfilosoofidele ei meeldi viis, kuidas analüütilised filosoofid käsitlevad filosoofia ajalugu: nad tõrjuvad tagasi mõtte, et on võimalik arutada möödäniku filosoofide teese abstraherudes nende kontekstist, püüdes hinnata neid teese kui tõeseid või vääri, või kasutades neid teistes kontekstides. Nad usuvad harilikult, et filosoofiliste teeside "tõesus" on nii-öelda puhtsisemine ja kontekstuaalne. Aga kui see on nii, kuidas on võimalik teha nägu, nagu tegeldaks neid vaateid seletades ning neid mitmesugustes kontekstidesse asetades *filosoofia ajaloo*ga? Kui nad tunnistavad,

¹⁵Ma arvan, et tegu on osalt sama järeldusega, mille teeb E. Sosa oma artiklis Sosa 1987.

et nende töö on vaid teatavat laadi tõlgendamine, mida ei saa hinnata teised uurijad, pole neil ka õigust väita, et nende ajaloolised analüüsid on paremad kui teiste omad. Kui nad ei tunnista seda, peaksid nad kohandama end mingite kognitiivsete standarditega. Teine kontinentaalsete filosoofiaajaloolaste tuntud tees on niisugune, et on väärt paljude analüütiliste filosoofide kombel uurida möödaniiku filosoofide seisukohti säärase kanooniliste filosoofiliste probleemide puhul nagu näiteks "universaalide probleem". Sest nende arusaama kohaselt pole säärast probleemi olemas, on vaid seisukohtade kirju kogum, mis kõik paiknevad mitmesugustes doktrinaarsetes kontekstides, mida me ei saa abstraherida nende ajaloolisest järgnevusest. Kuid just seesama püüe näidata, et "pole säärast asja nagu universaalide probleem" (kui üha uuesti üleskerkiv probleem möödaniiku, näiteks keskaja filosoofide jaoks), eeldab, et ollakse võimelised *sõnastama*, milles nimetatud probleem seisneb, ning see tähendab nõustumist, et mainitud probleemi on võimalik vähemasti osalt mõista abstraherudes tema mitmesugustest doktrinaarsetest kontekstidest. Üldiselt tuleb eeldada mingit arusaamist sellest, mis laadi filosoofilisi probleeme mineviku filosoofid püüdsid lahendada, selleks et nende filosoofide väiteid mõista. Ja neid mõista tähendab vähemasti seda, et suudetakse jagada nendega mingit minimaalset arusaamist probleemidest, mida nad käsitlesid.¹⁶

Minu eesmärgiks käesolevas artiklis ei olnud väita, et kõik kontinentaalfilosoofid eitavad neid kognitiivseid norme, mida olen kirjeldanud kui analüütilisele filosoofiale iseloomulikke, sätudes seeläbi enesepettuslike strateegiate kütüsi. Sest mitte kõik nad ei eita neid norme, ei teoorias ega praktikas. Selles mõttes on nad analüütilisele filosoofiale lähemal, kui nad üldiselt arvad: niisiis on oikumeenikutel siinkohal õigus. Kuidas sellega ka oleks, AF on säärast laadi filosoofia, mis vastab kõige täielikumalt, nii eksplitsiitselt kui implitsiitselt, neile minimaalsetele kognitiivsetele normidele, mis valitsevad ja peaksid valitsema filosoofilist uurimist. See kriteerium on, nagu stiilikriteeriumgi,

¹⁶See on kaugel liiga põgus visand. Paremat käsitlust vt Engel 1997b.

ühitatav teeside ja meetodite suure mitmekesisusega, kuid analüütilise filosoofia põhilised sidumused peituvad just siin. Ta lubab meil jätta ära jutumärgid, mis harilikult ümbritsevad sõnu “analüütiline” ja “kontinentaalne”; kuid kui neid norme ei tunnista ega rakendata mõlemal poolel, vaevalt lubab ta meil rääkida filosoofiast “ilma adjektiivita”.

Kirjandus

- Engel, Pascal 1991. French and American Philosophical Dispositions. — *Stanford French Review*, vol. 15, no. 2, pp. 165–181
- Engel, Pascal (ed.) 1993. “The Analytic-Continental Divide”, *Stanford French Review*, vol. 17, no. 2–3
- Engel, Pascal 1994. The Decline and Fall of French Nietzscheo-Structuralism. — B. Smith (ed.). *European Philosophy and the American Academy*. La Salle, IL: The Hegeler Institute, pp. 21–41 (“Monist Library of Philosophy”)
- Engel, Pascal 1997a. *La dispute: une introduction à la philosophie analytique*. Paris: Minuit
- Engel, Pascal 1997b. La philosophie analytique doit-elle prendre un tournant historique. — J. Vienne, (ed.). *Philosophie analytique et histoire de la philosophie*. Paris: Vrin
- Engel, Pascal 1998. *La vérité: réflexion sur quelques truismes*. Paris: Hatier
- Hack, Susan 1997. The ‘Ethics of Belief’ Revisited. — L. E. Hahn, (ed.). *The Philosophy of Roderick Chisholm*. La Salle, IL: Open Court (“Library of Living Philosophers”)
- Hack, Susan 1998. *Confessions of a Passionate Moderate*. Chicago: University of Chicago Press
- Mulligan, Kevin 1993. Post-Continental Philosophy: Some Nosological Notes. — P. Engel (ed.). “The Analytic-Continental Divide”, *Stanford French Review*, vol. 17, no. 2–3
- Peacocke, Christopher 1992. *A Study of Concepts*. Cambridge, MA: MIT Press
- Peirce, Charles Sanders 1931–58. *Collected Papers*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Proust, Joëlle 1992. Nouvelles frontières. — *Philosophie*, 35. Paris: Editions de Minuit
- Putnam, Hilary 1997. A Half Century of Philosophy, Viewed from Within. — *Daedalus*, vol. 126, pp. 175–208

- R é c a n a t i, François 1984. Pour la philosophie analytique. — *Critique*, 444, Mai
- R é c a n a t i, François 1992. La philosophie analytique est-elle dépassée? — J. Proust (ed.). *Philosophie*, 35. Paris: Editions de Minuit, p. 55–64
- S k o r u p s k i, John 1993. *English-Language Philosophy*. Oxford: Oxford University Press
- S o s a, Ernest 1987. Serious Philosophy and the Freedom of Spirit. — *Journal of Philosophy*, vol. LXXXIV, no. 12, pp. 707–726
- S o s a, Ernest 1991. *Knowledge in Perspective: Selected Essays in Epistemology*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press
- S t i c h, Stephen 1990. *The Fragmentation of Reason*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- W i l l i a m s, Bernard 1985. *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana/Collins
- W i l l i a m s, Bernard 1990. *L'éthique et les limites de la philosophie*. Paris: Gallimard
- W r i g h t, Crispin 1993. *Truth and Objectivity*. Cambridge, MA: Harvard University Press

PASCAL ENGEL (sünd. 1954) on prantsuse filosoof, Sorbonne'i ülikooli (Pariis IV) filosoofiaprofessor. Esindab suhteliselt väikest analüütilise filosoofia saarekest Prantsusmaal.

Teoseid: *Identité et référence: la théorie des noms propres chez Frege et Kripke* (1985); *La Norme du vrai: philosophie de la logique* (1989; täiendat versioon ingl. k: *The Norm of Truth: An Introduction to the Philosophy of Logic*, 1991); *Etats d'esprit: questions de philosophie de l'esprit* (1992; täiendat väljaanne: *Introduction à la philosophie de l'esprit*, 1994); *Donald Davidson et la philosophie du langage* (1994); *Philosophie et psychologie* (1996); *La dispute: une introduction à la philosophie analytique* (1997) ja *La vérité: réflexion sur quelques truismes* (1998).

ALEKSANDER VARDI

MEIE ESIMENE LUULETAJA

Gustav Suits

Eesti keeli kirjutatud ja trükitud paberi ajalugu ulatab umbes 300 armuaastat tagasi. Eesti kirjandus sõna kitsamas mõttes tekib aga alles 19. aastasaja jooksul.

V a b a d u s on niihästi kirjanduse kui ka iga muu inimliku tegevuse esimene elutingimine. Ei tõusnud meie rahva keskelt pärispõlve ajal omi kirjanikka: need raasukesed, mis "marahwa rõmuks ja õppetuseks" mõnikord maha langesivad, olivad võõrastelt laudadelt pärit.

Kui me rahvale 19. aastasaja algusel üle aastasadade pimeduse esimesed vabaduse-valguse jooned paistma hakkasivad, ei jäänud see loomulikult ilma mõjuta meeltesse. Kuna siiaamaale kõik need, kel õnnekombel korda oli läinud, kõrgemale hariduseastmele jõuda, oma rahvale kaduma olivad läinud, astub nüüd kodusele vaimuväljale juba ka eestlasi. Need, kes Eesti rahva vaimuvara eest eelkäivatel aastasadadel hoolt olivad kannud, need olivad Saksa kirikuõpetajad. Nad olivad rahvale piibli evangeliumid, lauluraamatu, katekismuse ja hää hulga palveraamatuid muretsenud, olivad koguni kalendridgi välja andma hakanud, vaimulikku laadi, niipalju kui võimalik needgi — ja sellest on nad nähtavasti küll arvanud olevat, et rahva vaimunälga vaigistada. Kuid alles oma meeste ilmumine, kui ka neid harva oli, tähendab meie kirjanduse esimest algust, kust meie oma isikuline tundmus ja mõtteviis vastu helgivad. 1820. aastate ümber tuleb Eesti olud kitsastes raamides esimest nõrka püüet iseseisvama arenemise poole nähtavale. Selle mehe nimi, keda meie sarnase püüde esimeste kandjate hulgas nimetame, on luuletaja-nimi.

Kes on Eesti esimene luuletaja?

Koguteosest *Võitluse päivil*, "Noor Eesti" väljaanne, Tartu 1905.

“Kristian Jaak Peterson on meie teada esimene kõrgema haridusega eestlane, kes omast suguvõsast ja nimest ei häbenenud, vaid kes ennast igal pool avalikult eestlaseks tunnistas,” kirjutab V. Reiman. Kuid omalt poolt tahaksin mina selle pääle rõhku panna, et Kristian Jaak Peterson minu teada esimene Eesti soost luuletaja-iseloom on: tuline, elurõõmus, täis nooruslikku julgust ja lootust, nagu seda meie hiljemategi luuletajate juures aastasaja lõpupoolel harva leida on.

Seda silmapaistvam on temataoline nähtus tol ajal, kus tume teoloogiline sundus enam kui ühekiulgselt kõike meie maa vaimu-elu valitses ja ka kirjanduses iga vabama inimliku tundeavalduse maha surus. Seda inimlikult kaasatõmbavam on luuletaja, kes tol ajal laulis:

Ja rosilise pallega

Olli mul süles

Ainus armastatud Allo.

Petersoni loomu ja maitse kohta on kujutatav, et ta Anakreoni ümber pani ja et tema luule üleüldse tuntavalt eelkäiva aastaaja Saksa “anakreontiliste luuletajate” (Hagedorni, Gleimi, Götzi jt) mõju all seisab, kes oma lauludes elumaitsemise rõõmu ja looduse juurde tagasipöördumise mõnu ülistavad. Tõsi on, et Petersoni tundmus seda laadi luuletustes sagedasti suuremat sügavust ei avalda. Kuid meeles tuleb pidada, et Peterson neid laulusid kirjutades veel kahtekümmend aastatgi vana ei olnud. Ülekohus oleks selle järele otsustada, nagu oleks tema loomul sügavam ja tõsisem tuum puudunud. Kas ei tõenda midagi näit. see südamlük vahekorid, mis vanemate ja poja vahel valitses?

Petersoni käsikirjades leidub “Üks jutt”, mis nähtavasti ühel jõulu-vaheajal on kirjutatud, kui Peterson üliõpilasena jala Riiga vanemate juurde käima oli tulnud. Siin loeme muu seas:

O Jummal! kaugel veel on mo armsad wannemad ja nende poeg on siin üksi sures metsas talve käes. — Kül nüüd mo wanna issakene aiab jutto emma, öe ja wennaga, ja küll temma küssib ka: Kus on nüüd meie armas Jaak? — Ei nemad tea sedda mitte, et Jaak ikka nende poole jouab. O! Kui rõmsad sawad nad olema, kui nende silmakessed sawad mind nägema tuppa tulleswat. Siis loen jälle

Meie esimene luuletaja

omad laulud nende jures. Ja issakene 'akkab siis laulma ja tantsima.
Emma 'eidab pärrast maggama, ja aian minna wanna issaga ka 'ead
jutto, puddel öllut ees ja pibod suus.

Ja kevadisest õitseajast 1820 on pärit "Laul, kui ma Tartust
läksin Ria poole. . ." Missugused tundmused teel Petersoni mee-
les liikusivad, näidaku järgmine salm:

Sagedasti istsin
Tassa oia kaldal
Mötteldes teie pääle,
Mo 'allid wannemad!

Ei: kõige päält noorust ja mehisust on selles meie esimeses
luuletajas, usku enese, oma rahva ja keele tuleviku sisse — sel
ajal, kui sarnast usku veel kellelgi ei olnud. Ta tahaks näidata, mis
"maarahwa laulja" "maakeelega" luulepõllul korda võib saata.

Kas siis selle maa keel
Laulo tulles ei woi
Taewani tõustes ülles
Iggawust enesele otsida?

Kuid "keda jumalad armastavad, selle võtavad nad varakult
eneste juurde". Võitlus elu eest, raske, mitmekordne töö murdis
nooremehe tervise — ja hauda langes juba 1822. aastal lootuste
suur varandus Eesti kirjandusele. Peterson suri, ainult 21 aastat
vana. Oma viimase laulu lõpetas ta surma liginemist tundes vaikse
valuga:

Surma warjole minema
Peab maarahwa laulja.

Aga ka siin on ta Peterson, kui ta edasi jätkab:

Järrele jäwad temma
Laulud armsale rahwale
[---]
Järrele jääb lauludes
Armsa Allo nimmi,
'Ella wannemate kitus.

Iseäralik tundmus tõuseb mõteldes, et need laulud, mis temast järele jäänud "armsale rahwale", i a l g i r a h w a k ä t t e p o l e s a a n u d , vaid tänase päevani "Õpetatud Eesti Seltsi" raamatukogusse hallitama on unustatud. Harvad, kes nende olemisest üleüldse teadsivadgi. Alles 1901. aastal avaldas V. Reiman Petersoni mälestades Eesti Üliõpilaste Seltsi Albumis mõned näitused ka tema luuletustest.

Kuid ei tunne ka Reiman neist suuremat rõõmu: Petersoni laulud olla tema meelest "sisu poolest karedad". Ja tema lõpuotsus on, et ka need tema poolt avaldatud proovidgi Petersonile vaevalt "auustatud lauliku" nime jõuavad muretseda. Peterson ütleb nimelt ühes laulus:

Ni kui walgusse 'allikas,
Seisab auustud laulja
Omma wennaste keskella.

Ja tema ümber
Wait kui mere kaljud
Rahwad on kulemaies.

Umbes niisamasuguse otsuse kui Reiman, aga veel hoopis tühedamate sõnadega, andis Petersoni kohta kord ka O. W. Masing, tolleaegne Eestikeele ja kirjanduse autoriteet. Nagu järgnevast näeme, ei ole Masingi sõnad mitte üleliia peenetundeliselt valitud:

Waat! nenda on nende jamsimised; nendaks wanna Holz, Frei, Wilmann ja n. t. omma luggu laulawad. Kui inimene nüüd ütleb, et se ma keel ep ole, waid otsekohhe sönnaga üttelda, tühja paska jut, siis nemmad kui Wenne hobbone huluks ja perrokkaks lähhewad.

Muudkui loe ja imesta. Aga õiguse pärast pole tarvis imestadagi, sest vastand Petersoni ja nimetatud arvustajate vahel — see on üks avaldus igavesest vastandist "vana" ja "noore" vahel!

Kuid kõige selle tagajärjeks on olnud, et Petersoni laulud — trükki ei ole pääsenud.

Ligi sada aastat on nad juba trükkimata seisnud. Kas ei oleks nüüd aeg neid juba välja anda?

Kui kaua pühitseb meie juures teoloogiline kõlblus ja keeleline purismus võitu elu ja luule üle?

Petersoni ei ole siiamaani mitte kui luuletajat, vaid pääasjalikult kui teadusemeest, vanavara- ja keeleuurijat tuntud. Peterson on kahklemata üks anderikkamatest eestlastest üleüldse olnud. Otse imestamiseväärilised näivad muu seas tema keeleanded olnud olevat. Nii pakkus ta eratundisid andes ennast Hebraea, Greeka, Ladina, Vene, Inglise ja Saksa keelt õpetama (aga pääle selle ka veel matematikat). Selle kõrval tegi ta veel kirjatööd, parandas Heymi Vene-Saksa-Prantsuse sõnaraamatut ja uuris Aasia ja Põhja-Ameerika pärisrahvaste keeli. Iseäranis on ta aga Gannander Thomassoni rootsikeeli kirjutatud "Soome muinasusu" ümberpanemise läbi, mida ta omalt poolt rohkete lisanduste ja märkustega täiendas, tuttavaks saanud. Kuid tema teaduslik töö on praeguse aja kohta suurelt osalt juba ära vananenud: tema julge luuletajalik mõttekujutus ei olnud siin õige koha pääl.

Sellepärast on Reimanil õigus Petersonist kinnitada, et tal teadusemehe kainus ja silmaring puudus, kuid veidikene julge on titelus, et Petersoni "laulutundmine" "kehr" oli.

Just niisugusena helgib Petersoni nooruslik kuju läbi olude ämara — veel meiegi ajasse.

Heldelt loitis ämaras üles tema elu tuli, loitis ja kustus. Siis jäi jälle kõik kauaks ajaks pimedaks. Sest ei olnud need ajad vabaduse ja luule pühatule ajad.

Peterson oli aga meie esimene luuletaja. Langegu tema mälestus noortesse südamesse!

KRISTIAN JAAK PETERSONI kahesajanda sünniaastapäeva puhul mõtleme temale eriti soojalt. Kuigi tema teened eesti keele ajaloos piirduvad paari saksakeelse teadusliku visandiga ja ühe ilusa luuletusega (kusjuures viimane ei jõudnud lugejateni peaaegu sada aastat) ja kuigi tema ema ilmselt eestlane polnud, on pigem seadusandjate hea tahte kui kultuurilooliste teadmiste põhjal see päev kuulutatud "emakeele päevaks". Tähistaksime seda meelsamini küll "Eesti vaimsuse päevana", rõhutamaks selle kahe sajandi kauguse noore mehe universaalseid taotlusi, mille kõige eredamaks avalduseks tuleks küll pidada tema luulet.

Sellisena olid tema tõelisiks avastajaiks nooreestlased Gustav Suit-suga eesotsas. Muidugi oli pateetiline liialdus teda nimetada "meie esimeseks luuletajaks", unustades ülekohtuselt Reiner Brockmanni ja

tema sõbrad, isegi Käsu Hansu. Kuid esimeseks eesti luuletajaks, kelle looming väärts tingimusteta austavat hinnangut 20. sajandi nõudlike noorte lugejate poolt (muide vihuti veel äsjasele Villem Reimani allahindavale suhtumisele), niisiis ehk "meie esimeseks h e a k s luuletajaks" nimetada teda ju võis. Kuivõrd maitseotsustustel üldse on kirjandusloolist kaalu! Ent kirjanduse arengus on need tihtipeale väga tähtsad, nagu selgi puhul.

Gustav Suitsu juba klassikaliseks saanud teksti taastrüki puhul lubatagu teha veel mõni märkus. Tema mõjul on aina kõneldud Kristian Jaagust kui Anakreoni tõlkijast ja saksa "anakreontiliste" poeetide (Hagedorn, Gleim, Götz) õpilasest. Mitte Anakreoni ennast pole ta tõlkinud, vaid kaks väikest näidet Anakreoni kreeka epigoonidelt, nagu muide peagi sedastatigi. Kuidas on aga lugu mainitud 18. sajandi saksa poeetidega, ei ole päris selge. Näib, et Gustav Suits oli tollal küll lugenud mingil määral neid, vähem aga (kui üldse) Friedrich Gottlieb Klopstocki, kelle mõju (kasvõi vabavärsi kasutamisega seoses) tulnuks märkida kõigepealt. Hilisem uurimine (nii Suits ise kui M. Lepik jt) on seda arvestanud. Ja nõnda võiks olla ka mõistetav O. W. Masingu karm hinnang noormehe luuleloomingule: õ-tähe looja, kelle eesti keele alased teened on võrreldavad ainult J. H. Rosenplänteri omadega, niisiis võrratult suuremad Kristian Jaagu omadest, lihtsalt ei saanud aru tolle aja moodsast luulest ("modernismist"). Andkem tema maitseotsustused temale andeks!

A. Kaalep

UNGARI

TAKTILIS-RÕHULISEST VÄRSIST

Sander Liivak

Kes võtab vaevaks kõrvutada Sándor Petőfi “Sangar Jánosit” Ellen Niidu tõlkes (Petőfi 1964: 22–71) ungarikeelse originaaliga (nt Petőfi 1991: 62–118), märkab kindlasti juba esimesi stroofe lugedes, et eestindus on nii värsimõõdu kui riimi poolest märksa korrapärasem kui algupäränd.

Kuumi kiiri heidab suvepäike hele
taevaharjalt kaela lambakarjusele.
Kas on mõtet nõnda paista, helde looja!
Karjapoisil sees on niigi küllalt sooja.

Armastus ta põues tulikumalt loidab.
Nii ta lambakarja küla taga toidab.
Kari küla taga sööb ja uitab hajal.
Kasuka peal rohus hea on karjatajal.

*Tüzesen süit le a nyári nap sugára
Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,
A juhásznak ügyis nagy melege vagyon.*

Artikli aluseks on 1998. aastal Tartu ülikoolis tehtud lõputöö “A magyar ütemhangsúlyos vers észtre fordítása” (Ungari taktilis-rõhulise värssi eestindamine).

Szerelem tüze ég fiatal szivében,
 Úgy legelteti a nyáját a faluvégen.
 Faluvégen nyája míg szerte legelész,
 Ő addig subáján a fűben heverész.

Ellen Niidu vältepuhtad täisriimid ja niisama puhas silbilis-rõhuline trohheus loovad mulje, nagu oleks tõlkija tahtnud laitmatu vormiga korvata võimalikud sisukaotused. Jüri Talvet on märganud, et eesti keele nappide täisriimivarude tõttu nõuab näiteks pikema oktaavides poemi kirjutamine eesti luuletajalt märksa suuremat leidlikkust (artistlikkust) kui tema hispaania või itaalia kolleegilt (Talvet 1995: 326). Sama kehtib ka tõlkimise kohta.

Ega ungari keelgi just ohtrasti täisriime paku ja silbilis-rõhulist värsisüsteemi võrdlevad madjarid lausa kotis tantsimisega (Szepes, Szerdahelyi 1981: 355). Lõviosa nende rikkalikust luulepärandist piirdub assonantsriimiga, mis erinevalt hispaania assonantsist taotleb osaliselt ka konsonantide kooskõla. Sõnalõpuliselt lahtise ja kinnise silbi riimimist, mis on tavaline eesti irdriimis (*Hiina : piinad*), peetakse Ungaris inetuks. Seevastu ei arvesta ungari riim üldse sõnarõhku, mistõttu Suumani eksperiment *hane : sarnane* ja Semperi *võlumisest : lumisest* (Põldmäe 1978: 259) oleksid ungarlase kõrvus laitmatud täisriimid. János Aranyi (1817–1882) Toldi-eepest leiame naisriime nagu *kelõben : mezõben* ja *sorban : táborban*. Ungari keeles on sõnarõhk nii kindlalt esimesel silbil, et kõneleja selle olemasolu ei märkagi. Meetrika ei põhinegi sõnarõhul, vaid nn taktirõhul, silbivältel või mõlemal korraga. Vastavalt sellele, milline rütmitegur ühes või teises värsstekstis domineerib, räägitakse taktilis-rõhulisest (*ütemhangsúlyos*), vältelisest (*időmértékes*) ja kombineeritud ehk simultaansast (*szimultán*) värsisüsteemist (Kecskés, Szilágyi, Szuromi 1984: 8–9).

Ungari rahvalaulude ja osa kunstluule genuinse värsi taktilis-rõhulise iseloomu avastas János Arany, esitades oma idee artiklis "A magyar nemzeti vers-idomról" (Ungari rahvuslikust värsisüsteemist, 1856). Taktilis-rõhulise värsi analüüsimiseks on välja töötatud keerukas meetodika (vt nt Kecskés 1984: 334–336), mille põhimõisted on "takt" (*ütem*) ja "taktipaar" (*ütempár*). Neid

võib tingimisi rööbitada vältelise värsisüsteemi jala ja dipoodi mõistega.

Taktilis-rõhuline värs pole muidugi mitte ungari luule rahvuslik eripära, kuigi teiste rahvaste värsiteooriad ei pea seda tavaliselt omaette süsteemiks, vaid käsitlevad silbilise värsisüsteemi raames. Ungari allikad nimetavad niihästi ungari kui ka poola ja prantsuse värssi taktilis-rõhuliseks, Jaak Põldmäe aga lihtsalt silbiliseks ehk süllaabiliseks (Põldmäe 1978: 146). Suuresti on talle eeskujuks olnud ungari päritolu ameerika lingvist John (János) Lotz, kes peab isegi ungari mittevältelist värssi silbiliseks, pöördues selle lihtsustusega tagasi Aranyi eelsesse aega (Lotz 1976: 238).

Taktilis-rõhuline värs on rõhulise värsi liik, mida eelistavad seotud rõhuga keeli kõnelevad rahvad (ungari, poola, prantsuse). Vabarõhulistest keeltes (inglise, saksa, vene) eelistatakse silbilis-rõhulist või puhtrõhulist värssi. Kultuuriloolistel põhjustel viljeldakse ka mitmes seotud rõhuga keeles silbilis-rõhulist värssi (eesti, soome, läti, tšehhi). Taktilis-rõhuline värs pole nii ekspansiivne; vaba rõhuga keeltes kasutatakse seda üsna harva, nt vene keeles enne Lomonossovi värsireformi. Ungari keeles kui seotud rõhuga keeles on raske luua niihästi silbilis-rõhulist kui ka tõeliselt silbilist värssi, sest see annab peaaegu automaatselt taktilise tulemuse (Szerdahelyi 1995: 76). Tõeliselt silbilist värssi on süstemaatiliselt kasutanud vaid hiinlased ja turgi rahvad; inglise jt Lääne rahvaste luules on see jäänud juhuslikuks siirdevormiks teel vabavärsi poole (Szepes, Szerdahelyi 1981: 503).

Siinkirjutaja peab taktilis-rõhulist värssi üleminekuvormiks silbilise ja silbilis-rõhulise vahel (nagu rõhuline värs on vahepeatus teel silbilis-rõhulisest vabavärsini). Iga silbilis-rõhulist teksti saab analüüsida ka taktilis-rõhuliselt, jagades värsid lühikesteks, 2–3-silbilisteks taktideks. Vastupidine analüüs on võimalik ainult siis, kui mõõnda rõhunihutuste (skandeerimise) võimalust. Silbilis-rõhuline värs on taktilis-rõhulise värsi *erijuht* (kas ideaalseim või monotoonseim), nagu ruut on risküliku erijuht.

Värsijalgade teooria on sündinud vältelise antiikvärsi iseloomustamiseks. Üleminekul silbilis-rõhulisele värsisüsteemile — mis toimus juba hilise antiikaja kreeka- ja ladinakeelses luules — vaesus värsijalgade arsenal tunduvalt, sest sõnarõhu abil on raske

matkida näiteks tribrahhi (U U U), prokeleusmaatikut (U U U U) ja molossi (— — —), eriti tugeva kaasrõhuga keeltes nagu eesti keel. Meie esisilbirõhuga keele puhul on kaheldud isegi jambi ja anapesti olemasolus, nähes nende asemel vastavalt anakruusiga trohheust ja baasiga daktülit (Ainelo, Visnapuu 1932). Värsijalgade sobimatust eesti silbilis-rõhulise luule analüüsimiseks on märganud ka Põldmäe (1978: 116–121). Logaöödide rohkust arvestades meie luules (eriti uuemas) kerkib küsimus, kas pole mõiste *silbilis-rõhuline* juba ise ühekülgse saksa ja vene mõju vili. Võrdleva värsiõpetuse uurijad Erika Szepes ja István Szerdahelyi oletavad, et eesti nn silbilis-rõhuline värs on tegelikult hoopis taktilis-rõhuline (Szepes, Szerdahelyi 1981: 439).

Taktilis-rõhulise värsi analüüsimisel asendab värsijala mõistet *takt*. Igas taktis on alati üks kindel rõhk, mille asukoht sõltub keele sõnarõhu omast. Et ungari keeles langeb sõna pearõhk esisilbile, on ka *taktirõhk* takti alguses. (Poola keeles rõhutatakse takti eelviimast, prantsuse keeles viimast silpi.) Teiste rõhkude olemasolu ja asukoht on vaba. Sarnasust silbilise süsteemiga põhjustab asjaolu, et värsirea silpide arv enamasti korrastatud. Teatud piires vaheldub see eeskätt vanemas luules, näiteks “Vanaungari Maarja-itkus” (*Ómagyar Mária-siralom* 14. sajandi algusest) ja Miklós Zrínyi (1620–1664) värsseepikas. Béla Vilcsek jagab taktilis-rõhulise värsi püsiva ja muutuva silbiarvuga (vastavalt *szótagszám tartó* ja *szótagszám váltó*) värsiks (Vilcsek 1996: 12, 14). Võib väita, et silbiline ja taktilis-rõhuline värsisüsteem ei kattu täielikult, kuid nende ühisosa on väga suur.

Takti silpide arv pole piiratud, ulatudes tavaliselt ühest viieni. Stroofi värsi- ja taktistruktuur on korrastatud. Eriline koht rahva- ja kunstluules kuulub sümmeetrilistele kesktseuuriga (*felező*) värsidele, mis koosnevad kahest ühepikkusest taktist, näiteks poolitatud kuussilbik (3|3), kaheksasilbik (4|4) ja kümmesilbik (5|5). Eriti levinud on poolitatud kaksteistsilbik (6|6). Lisaks tunneb ungari luule hulka asümmeetrilisi värsse, näiteks 4|6 struktuuriga kümmesilbikut (seda saab mitmekesisistada 6|4 ridadega) ja kolmetaktulist kaksteistsilbikut (4|4|4).

Taktipiir asub üldjuhul sõnade vahel. Siiski tuleb — pealegi üsna sageli — ette takte, mille esimene rõhk on alles 2.–3. silbil (kui takt algab rõhutu abisõnaga, näiteks määrava artik-

liga *a* või *az*), ja taktipiire, mis lõhestavad sõna (viimane on sage lühikestes värssides). Järgnevais näiteis¹ tähistab allakriipsutus sõnarõhku ja püstkriips taktipiiri:

Az isten | aldjon meg 'jumal õnnistagu'

Szeretsz, ró|zsaszálam? 'kas armastad mind, mu roos?'

Mõlemad näited esindavad tegelikult üht ja sama nähtust, sest sõnasisesele taktipiirile järgnev takt algab alati (pea)rõhuta silbiga. Eesti keeles tuleks kõrvalekalduvaid takte tarvitada nähtavasti rohkem kui ungari keeles, mis kaasrõhu nõrkuse tõttu on pigem takti- kui jalakeel. Analüüsisin taktilisest vaatevinklist Hando Runneli luuletust "Koduküla, kodumaa" ja leidsin selle olevat suurepärase poolitatud kaheksasilbiku (refraani arvestamata). 21 värsist ainult ühes jääb taktipiir sõna sisse (*Kuule, kõhi|sevad kaerad*). Selle sõnarõhud on korrastatumad kui samamõdulistes ungari värssides, *taktirõhk* aga palju vabam. Mõned taktid meenutavad oma eelviimase silbi rõhuga pigem poola kui ungari värssi, nt *Kord siin lumi, | kord siin pori* (lugeja rõhutab ilmselt nimisõnu *lumi* ja *pori* tugevamalt kui abisõna *kord*).

Litsentse ja vabadusi kohtame ka kõigis teistes värsisüsteemides, näiteks vältelises värsis on lühikest silpi asendatud vahel pikaga, mistõttu muist trohheuseid muutub spondeusteks. Selliseid rütmihäireid on kasutatud nii puhttehnilistel põhjustel (häda sunnil) kui ka pikema teksti monotoonsuse vältimiseks, aga need võivad kanda ka kunstilist sõnumit, näiteks toetada häälikusümboolikat (siis ei tohi tõlkija neid siledaks "parandada"). Vormi äratundmiseks piisab, kui "puhtaid" takte või värsijalgu on tekstis vähemalt 70%.

Ungarlase tundlik ja koolitatud kõrv suudab vaevata lahus hoida luuletuse *struktuuri* ja *esitust*. See on vältimatu *vältelise värsi* ehituse tajumiseks. Nüüdisajal viljelevad sellist värssi peamiselt ungarlased, rakendades seda isegi saksa, vene, eesti jm silbilis-

¹Petõfi poolitatud kuussilbikust "Reszket a bokor, mert. . ." (Väriseb põõsas, sest. . .): Petõfi 1991: 144. Teise näite puhul võib oletada ka erandlikku 2|4 taktiliigendust ootuspärase 3|3 asemel. 3|3-analüüsi korral jääks teine takt hoopis rõhuta, sest kaasrõhk (*-szálam*) on ungari keeles suhteliselt nõrk.

rõhulise värsi tõlkimisel. Esimese säilinud ungarikeelse vältelise luuletuse kirjutas 1521. aastal vaimulik János Sylvester (Szerdahelyi 1995: 110). Antiikmeetrika jäljendamist on soodustanud ühelt poolt ungari keele täiuslik pikkade ja lühikeste silpide *resp.* häälikute vastandus (kõik vokaalid ja konsonandid võivad pea-aegu igas positsioonis esineda nii lühikeste kui pikkadena, nt *o* — *ó*, *k* — *kk*), teiselt poolt asjaolu, et ladina keel oli 1844. aastani paljurahvuselise Ungari ametlik keel.

Vältelises värsis ei kattu kõik värsirõhud sõnarõhkudega, vaid osa värsirõhke tuleb kujutleda sisekuulmise abil. Sõnu loomuvastaselt rõhutada — skandeerida ehk raiuda — ei tohi luulet deklameerides, kuid seda enesestmõistetavam on see lauludes (ka rahvalauludes). Eesti luulesse üritas sõna- ja värsirõhu vastastikuse sõltumatuse tuua klassikaline filoloog Ervin Roos, kelle antiikheksameetri tõlkevõimalusi käsitlev teos ilmus 1938. aastal (Roos 1938), kuid August Annisti ja Ain Kaalepi praktika hülgas osa tema põhimõtteid (Annist 1958: 75–89).

Ain Kaalepi tõlkekunsti nurgakiviks on läbi aegade olnud homorütmia ehk ekvirütmia põhimõte (Kaalep 1972: 1202–1203). Tänu sellele on eesti keeles-luules tasapisi kodunenud välteline ja silbiline (täpsemalt taktilis-rõhuline) värsisüsteem. Kuigi need mõlemad on ungari värsi põhisüsteemid, on neid ungari keelest tõlkimisel kasutatud üllatavalt vähe. Enamik tõlkijaid on jäänud truuks silbilis-rõhulisele värsisüsteemile, vaatamata kreeka heksameetri ja prantsuse aleksandriini homorütmilise eestindamise alal saavutatud edusammudele. Meeldivaks erandiks on Ellen Niidu tõlge Petõfi poolitatud kuussilbikust “Väriseb põõsas, sest...”, mille esimene stroof meenutab daktülit, teine aga trohheust (Petõfi 1964: 122).

Meile tuntuim taktilis-rõhuline värsimõõt on prantsuse aleksandriin, mida algkeeles iseloomustab tugev ja korrapärane kesksesuur. Aleksandriin meenutab mõnevõrra ungari Balassi-värs-

si,² eriti aga poolitatud kaksteistsilbikut³. Esimese võttis kasutusele juba renessansipoet Bálint Balassi (1554–1594), teise pikka arengusse on kõige suurema panuse andnud barokkluuletaja Zrínyi ja rahvaromantik Arany. Ellen Niit on silma paistnud mõlema värsvormi tõlkijana. Ta on kasutanud silbilis-rõhulist värsimõõtu (Balassi-värstis jambi ja 12-silbikus trohheust) ning täisriimi. Tõenäoliselt on Niit järginud saksa-vene eeskujusid, aga ka meie maal ja ajastul kehtivat luule triviaalsüsteemi. Tänu Niidu meisterlikule sõnavalikule ja sundimatule lauseehitusele pole humorütmiaast loobumine teinud teksti monotoonsemaks.

Prantsuse aleksandriini on eestindatud kõige rohkem jambiliselt (sageli ilma tsesuurita), aga ka anapestiliselt (Suits Baude-laire'i luuletuse "Élévation" tõlkes) ja amfibrahhiliselt (sama pala tõlkes Semperilt) (Oras 1931: 376). Silbilise, s.t taktilise tõlkimise idee pärineb Ants Oraselt (vt nt Oras 1931), kes on rütmi mitmekesistamiseks kasutanud läbiseegi jambilisi ja anapestilisi värse (vrd *See vaimuvaene daam! Kui kuiv ta jutuviis! — Sula andumust täis, talle surmani truud*), aga ka ridu, mille esimene poolvärss (ungaripäraselt takt) koosneb jambidest ja teine anapestidest või vastupidi, nt *Ja väga auväärt mees, aga vilets poeet; Aina suuruses hull ja jutt on ikka üks* (Põldmäe 1978: 26). Miski ei takistaks seda ideed kasutada ka ungari luulet tõlkides. Sel juhul asenduksid jamb ja anapest enamasti trohheuse ja daktüliga, sest ungari keele sõnarõhk langeb esisilbile nagu enamikus eesti sõnadeski.

Soodsate rõhuolude tõttu on ungari taktilis-rõhulist luulet palju kergem humorütmiliselt eestindada kui prantsuse oma. Jambilise värsti alustamiseks läheb vaja ühesilbisõna, liitsõna ühesilbilist esiosist või võõrsõna. Häda korral asendatakse kaks esimest jambi korijambiga ehk poolteist esimest jambi daktüliga, nt Niidu Balassi-tõlkes *tohtu aja pärast* (*Renessansi...* 1984: 610). Niit

²19 silbist koosnev Balassi-värss (6|6|7), mis tavaliselt esineb kolmekaupala Balassi-stroofis, on maailma pikimaid taktilisi värse, mistõttu Põldmäe väide, nagu oleks pikim reaalset esinev silbiline värsimõõt kuusteistsilbik (Põldmäe 1978: 146), ei pea paika.

³Viimast nimetatigi 19. sajandil Ungaris *Sándor-vers'*iks (Szepes, Szerdahelyi 1981: 396).

oleks võinud daktülit kasutada veelgi rohkem, sest näiteks soomlane Toivo Lyy on Balassi sõdurilaulu "In laudem confiniorum" tõlkinud läbinisti daktüüliliselt, mis vastab märksa paremini algupärandi taktiehitusele. Vrd ka Niidu värssi *heledalt marmorilt*, mis on ilmne daktül või ülierandlik jamb (*Renessansi... 1984: 611*).⁴

On üllatav, et ungarlased ei tõlgi prantsuse aleksandriini üldsegi mitte homorütmiliselt (taktilis-rõhuliselt), vaid traditsiooniliselt lõdvas vältelises jambis. Ühelt poolt jäljendab see prantsuse keele taktilõpulist rõhku, teisalt ei mõju nii rahvapäraselt kui poolitatud kaaksteistsilbik (Szepes, Szerdahelyi 1981: 444).

"Sangar Jánosi" tõlge algab trohheilise värsgiga *Kuumi kiiri heidab | suvepäike hele*, mis jaguneb kaheks taktiks. Algupärandis kõlab see värss nii: *Tüzesen sít le a | nyári nap sugára*. Kunstilisi kaalutlusi esialgu kõrvale jättes⁵ saaksime sellele Orase vaimus kolm alternatiivset tõlget:

- 1) daktül + daktül: *Tuliselt kõrvetab | suvine päikene;*
- 2) trohheus + daktül: *Kuumi kiiri heidab | suvine päikene;*
- 3) daktül + trohheus: *Tuliselt kõrvetab | suvepäike hele.*

Selle värsgirea puhul on kõige originaalilähedasem esimene, lausdaktüüliline tõlge. Muidugi pole mõtet orjalikult matkida *iga* ungarikeelse värsgi struktuuri, vaid selle asemel tuleks saavutada eri värsitüüpide paras suhe. Ühe tüübi tugeva domineerimise korral näiks teos kui tervik ikkagi silbilis-rõhuline, Talveti sõnutsi monorütmiline (Talvet 1995: 321),⁶ ja teist tüüpi read jääksid pelgalt eranditeks, rütmihäireteks.

Kaalep oletab, et kui eesti kunstluule poleks juba sünnist peale sattunud saksa mõju alla, oleks ta kindlasti arenenud silbili-

⁴Niit ja Lyy on Balassi 19-silbilise pikkvärsgi lõhkunud kolmeks lühivärsgiks (6|6|7 silpi), nagu uuemal ajal kombeks.

⁵Tasub teada, et inversiooni, mida Niit kohati kasutab riimi või rütmipäraselt (*suvepäike hele pro hele suvepäike*), ungari luule peaaegu ei tunne.

⁶Erinevalt eesti, inglise, saksa ja vene monorütmilisest, peamiselt silbilis-rõhulisest värsgist on hispaania värsgist arvatud, et ta on polürütmiline: kuigi mitte silbiline (taktiline) nagu prantsuse, ungari ja poola oma, vaid pigem rõhuline.

seks (s.t taktilis-rõhuliseks) (Kaalep 1961: 601). Eesti kunstluule tekkimise aegu 1630. aastail oli saksa poeesia just äsja saanud kindla teoreetilise aluse Martin Opitzi teose *Buch von der Deutschen Poeterey* (1624) näol. Kuigi esimene eestikeelne kunstluuletus — Reiner Brocmanni pulmalaul “Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poeticas compositum” (1637) — oli nime poolest aleksandriin, esindas see juba silbilis-rõhulist jambi, olles loodud teadlikult Opitzi reeglite järgi. Alates sellest “õnnetust juhusest” hakkaski eesti luules valitsema silbilis-rõhuline värss, mida alles 20. sajandil hakkas välja tõrjuma puhtrõhuline. Taktiline ja lihtsalt silbiline värss, mis ilmusid tõlgete kaudu alles 1930. aastail, pole suutnud sellele tõsisel konkurentsi pakkuda.

Rõhuline värss on vaba rõhuga keeltes silbilis-rõhulise värssi loomulik edasiarendus, esinedes mh ka uuemas vene luules (nt Majakovskil). Ungarlased ei tunne üldse rõhulist värssi, kuigi nende keel võimaldaks seda põhimõtteliselt luua (kindlasti kergemini kui silbilis-rõhulist). Ungari luulele on niihästi silbilis-rõhuline kui ka rõhuline värss võõras. Värsiõpetus nimetab neid sõna-sõnal “rõhuvahelduslikuks” (*hangsúlyváltó*) ja “rõhkeloendavaks” (*hangsúlyszámoló*) värssiks. Tõenäoliselt takistavad silbiline resp. taktilis-rõhuline ja rõhuline värss teineteise kasutamist ühe ja sama keele piires.

Kirjandus

- Ainelo, Jaan, Henrik Visnapuu 1932. *Poeetika põhijooni: Poeetika. Stilistika. Retoorika. Meetrika. Temaatika. Tektoonika. Kirjandite teooria*. I. Tartu
- Annist, August 1958. Antiikeeposte eestikeelseist tõlkeist ja nende värssiprobleemidest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2
- Kaalep, Ain 1961. Rütmiprobleemidest luuletõlkes. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10
- Kaalep, Ain 1972. August Annist ja homorütmiline luuletõlge. — *Looming*, nr 7
- Kecskés, András 1984. A magyar ütemhangsúlyos verselés. — *Irodalomtörténet*, 2. sz., 334–363. lap.
- Kecskés, András, Péter Szilágyi, Lajos Szurómi 1984. *Kis magyar verstan*. Lektorálta Szerdahelyi István. Szerkesztette

- Miklósne Boda Edit. 2. kiadás. [Budapest:] Országos Pedagógiai Intézet
- Lotz, János 1976. Az uráli verselésről. Fordította Takács Ferenc. — J. Lotz. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest: Gondolat (1. trükk inglise keeles 1973)
- Ora s, Ants 1931. Prantsuse süllaabilise värsimõõdu, eriti aleksandriini, edasiandmisest eesti keeles: Tagasivaateid ja tähelepanekuid. — *Eesti Kirjandus*, nr 7
- Petõfi, Sándor 1964. *Vabadus, armastus: Valik luuletusi ja poeeme*. Tõlkinud Ellen Niit. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Petõfi, Sándor 1991. *Válogatott versek*. Válogatta Ferencz Győző. A szöveggondozás Kiss József munkája. Budapest: Európa
- Põldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus: Monograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- Reinessansi kirjanduse antoloogia*. 1984. Tallinn: Eesti Raamat
- Roos, Ervin 1938. *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem*. (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised XII.) Tartu.
- Szepes, Erika, István Szerdahelyi 1981. *Verstan*. Budapest: Gondolat
- Szerdahelyi, István 1995. *Verstan mindenkinek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Talvet, Jüri 1995. *Ain Kaalepi poetica iberica*. — J. Talvet. *Hispaania vaim*. Tartu: Ilmamaa
- Vilcsék, Béla 1996. *Érték és mérték: Verstani példatár*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó

SANDER LIIVAK (sünd. 1972) õppis 1991–1998 Tartu ülikoolis eesti ja soome-ugri filoloogiat, samuti Jyväskylä (1996) ja Budapesti (1997) ülikoolis. Tõõtab a-st 1998 Eesti Keele Instituudi murdesektori assistendina. 1999–2000 täiendas end Helsingi ülikoolis. Tartu Ülikooli magistrant.

ALEKSANDER VARDI

TEE PUIESTIKU KOLMEMÕÖTMELISEST RUUMIST NELJANDASSE

Alar Läänelaid

SISSEJUHATUS

Vanad metsad ja pargid avaldavad inimesele muljet kui korrastatud kolmemõõtmeline ruum, mille ühe peamise struktuurielemendi moodustavad seal kasvavad kõrged ja jämedad puud. Elamuslik on jalutada jämedate puutüvede vahel ja imetleda kõrgusse ulatuvaid puuvõrasid. Inimsuurusega võrreldes hiiglaslike elusolendite mõõtmed annavad alust arvata, et suured puud on ka tublisti vanemad kui inimiga. Puude kõrgust ja jämedust saab ju silmaga hinnata ja mõöduriistaga mõõta (Relve 1999), ent suurte puude vanus on tänini jäänud nende üheks tundmatumaks tunnuseks. Ettekujutuse piiratus puude kasvamise kiirusest ja seaduspärasustest on andnud maad mitmesugusteks hinnanguteks puude vanuse kohta, mis võivad üksteisest isegi mitmekordselt erineda.

Suurte üksikpuude ja pargipuude vanuse hindamise küsimus on päevakorral kogu maailmas. Siin käsitluses jätame kõrvale troopikapuud, mille vanuse hindamiseks tuleb rakendada erimetoodikat (Worbes, Junk 1999). Tuntud on hiigeljäme mehhiko sooküpress Santa Maria del Tule kirikuaias Oaxaca lähistel Mehikos, mille 45-meetrise tüveümberrõõdu järgi on puu vanuseks pakutud mitut tuhandet aastat. Näiteks on arvatud, et see puu on 4000 aastat vana (Mathiesen 1934: 168), teistel hinnangutel 2500 kuni 10 000 aastat vana (*Urania...* 1971: 167). Niisiis ulatuvad juba sellegi tuntud hiigelpuu vanusehinnangute erinevused tuhandetesse aastatesse! Tõepärane tundub oletus, et see sooküpress

on tegelikult mitmest tüvest kokku kasvanud. Ka Euroopas on mõne jämeda tamme vanuseks pakutud nii 600 kui 6000 aastat. Siiski leidub võimalusi, kuidas suurte puude vanust tõepärasemalt hinnata. Tutvustame siin artiklis vastavat meetodikat.

PUUD SALVESTAVAD OMA VANUSE TÜVESSE

Puudeurijate õnneks kasvavad puud parasvöötme kliimas tsükliliselt: pikenevad ja jämenevad suvel, talvel aga puhkavad. Puude pikenemine vanas eas ei ole märkimisväärne või puudub sootuks, seetõttu ei näita suurte puude kõrgus nende vanust. Puutüve aastane tsükliline jämenemine seevastu toimub kevadsuvel kiiremini kui sügissuvel, millest tekib erineva ehitusega puit. Iga aasta kasvuperioodil moodustunud puidukihi tüves on üksteisest värvi poolest eristatavad. Tüve ristlõikes avaneva pildi järgi nimetatakse neid aastasi puidukihte aastarõngasteks. Neid loendades saabki teada puu vanuse.

Paraku tekivad siin mitmed meetodilised raskused. Tüve ristlõikelt aastarõngaste loendamine on võimalik vaid puudel, mille elu on mahasaagimise tõttu lõppenud. Vanuse mõõtmiseks mõdetavate surmamine ei ole mitmes mõttes vastuvõetav. Siiski on nõnda talitatud näiteks omal ajal Maa vanimaiks elusolenditeks tituleeritud ohtjasoomuseliste mändide vanuse määramisel: mahasaetud mändide aastarõngaste loendamise tulemuse järgi eeldati, et samas kasvavad samasugused männid on ligikaudu samaealised — umbes 4600 aastat vanad (Schulman 1958).

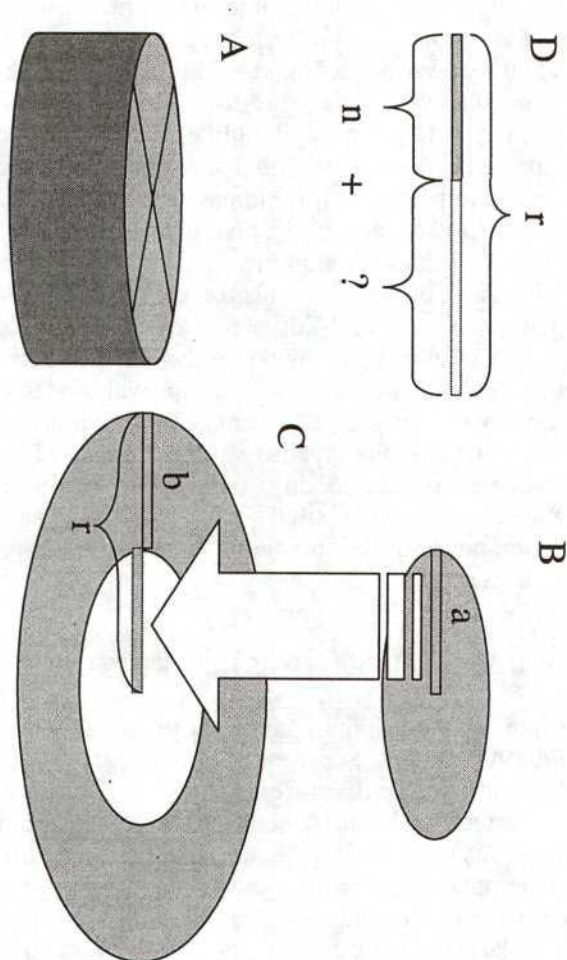
Eksitavaks asjaoluks võib osutada ka eespool mainitud puutüve mitmest tüvest kokkukasvamise võimalus. Väliselt võib selline tüvi olla ühise koorega kaetud ja enam-vähem silinderjas. Sisemuse aga moodustab mitu rööbitist tüve, millest igaühel on oma säsi selle ümber kasvanud aastarõngastega. Seega tuleb puu vanuse arvutamisel arvesse ainult tervikut moodustava osatüve raadius, mis on koguraadiusest mitu korda väiksem. Jämeda puutüve mitmest osatüvest kokkukasvamist võib oletada vertikaalsete tüveharude järgi kõrgemal.

Teiseks võimaluseks on kasvava puu tüvest puurproovide võtmine, nii et puutüvi ei kahjustu ja puu jääb edasi kasvama. Vanu-

sepuur (tuntud ka Pressleri puuri nime all) puuritakse tüvesse kuni selle keskel asuva säsini ja tõmmatakse puurtorust peenike puurproov. Sellel loetakse aastarõngad kokku ja saadakse teada puu vanus. Ka sel juhul võib esineda raskusi. Puurimisel enamasti eeldatakse, et tüve ristlõige on ringikujuline, mille keskpunktis asub säsi (joonis 1, A). Tegelikkus võib aga sellest eeldusest erineda. Mõnegi puu tüve ristlõige on liigiomaselt sopiline (nt kadakal), kaldu kasvanud puudel ei asu säsi tüve ristlõike keskpunktis jne. Mitmest tüvest kokku kasvanud tüvede korral on osatüvede säsi koorele lähemal, millest võib tunnistust anda aastarõngaste kaardumine puurproovis. Neid kõrvalekaldeid arvestatakse puude puurimisel. Veel üheks vajalikuks eelduseks on puuri pikkus: puurtoru peab ulatuma tüve säsini. Tänapäeval toodetakse kuni meetripikkusi vanusepuure. Levinumad on 40 cm pikkused vanusepuurid. Seega saaks tavalise vanusepuuriga määrata kuni 80-sentimeetrise tüveläbimõõduga (ehk 2,5 m übermõõduga) puude vanuse. Eesti puude puhul sellest enamasti piisab. Jämedamate puude puurimiseks on vaja pikemat puuri, ent paraku ei aitaks sageli ka see.

KUI OSA SALVESTUSEST ON KUSTUNUD

Jämedate puude puhul juhtub sageli, et tüved on seest õõnsad (Läänelaid 1998, 1999). Seega on suur osa aastarõngastena tüvesse talletatud vanusesalvestusest kustunud. Kuidas kadunud salvestust taastada? Tüve pehkinud siseosas olnud aastarõngaste täpset arvu ei saa me ilmselt iialgi teada. Võime vaid uurida, kuidas on naaberpuud nooruses kasvanud. Asenduse otsimise vajadus tuleneb asjaolust, et puu nooruses moodustunud aastarõngad on tavaliselt laiemad kui vanemas eas tekkinud rõngad (Trendelenburg 1955: 381; Schweingruber 1996: 24). Seega mahub neid samasse raadiuselõiku vähem — ent kui palju vähem? Ettekujutuse võib saada sama liiki ja samal kasvukohal kasvava noorema puu aastarõngaste järgi. Tüveraadiuse puuduoleva osa võiks asendada mõne analoogilise peenema puu raadiusega (joonis 1, B, C). Sellise asenduse korral võib viga tekkida juhul, kui jämeda õõnsa tüvega puu noorusajal valitsesid puistus oluliselt teistsugused kasvutingimused kui praeguse peenetüvelise puu noorusajal. Sellele

Joonis 1. Õõnsa puu ristlõikes puuduva raadiuselõigu asendamine peenema tüve puurproovi andmetega. A — tüve puuritakse ringikujulise ristlõike ja konsentriliste aastarõngaste eeldusel, mõõdetakse tüve ümbermõõd; B — puurproov a peab hõlmama raadiuse kuni säsini; C — jämeda tüve puurimisel saame puurproovis b vaid välimised aastarõngad; D — puutüve raadiuselt r on teada puurproovist loendatud aastarõngaste arv n , leida tuleb aastarõngaste arv ülejäänud raadiuseosas.

mitme uurija märgatud olulisele erinevusele juhivad tähelepanu D. A. Norton ja J. Ogden (1990). Näiteks kui praegused jämedad õõnsad puud istutati noorte väikeste puudena lagedale alale, tuli neil konkureerida vaid omasuuruste puudega. Praegused noored puud samas on aga ilmselt kasvanud suurte ja vanade varjus ning tugeva valgus- ja juurkonkurentsi tõttu aeglasemalt kui kunagi lagedale istutatud puud oma nooruses. Sellisel juhul sisaldab puuduva raadiuselõigu asendamiseks kasutatav noore puu tüvi eeldatavalt kitsamaid aastarõngaid ja järelikult on neid ka rohkem, kui oli vanal puul selles hävinud raadiuses. Seega on ka noorema puu puurproovi kasutamisel õõnsa puutüve asendusproovina oht eksida pigem vanuse ülehindamise suunas. Jämeda õõnsa puu noorusea-aegele kiire kasvu ja sellega kaasnevate laiade aastarõngaste oletusele pakub tuge ka teadaolev tõsiasi, et just kiiresti kasvanud laiarõngaline puit kipub puitu lagundavate seenete ohvriks langema.

KUI KIIRESTI KASVAVAD NOORED PUUD?

Noored puud kasvavad puuliigist ja kasvutingimustest olenevalt loomulikult väga erineva kiirusega. Hugh Johnson (1973) kirjutab, et 15 aastat tagasi lagedaks tehtud maal tärkasid arvatavasti pasknäärde toodud tõrudest noored tammed, mis nüüdseks on 25 jala (7,6 m) kõrgused. Mis tähendab, et ühtlase kasvukiiruse korral olid need tammed sirgunud 1,3 meetri kõrguseks juba nelja-viie aastaga.

Tõepärasema asendusproovi tüveõõnsuse raadiuselõigu täiteks võiks anda puurimine sama õõnsa puutüve kõrgemast ülaosast, mis pole veel õõnes. Puutüve kõrgelt võraosast puurides saaksime proovi täpselt sama puu juurdekasvust säsi lähedal: noortest aastarõngastest, mis on moodustunud jämeda puu jaoks tänapäeval eksisteerivates konkurentsitingimustes. Võrast proovi võtmise takistuseks on raske ligipääs kasvava puu kõrgemale osale. Tulenust võib moonutada asjaolu, et aastarõngaste laius puutüve võraosas on mõnevõrra erinev (suurem) kui allosas.

Seega saab jämedate puude tüveõõnsuses kadumaläinud aastarõngaste arvu taastada vaid teatud lähendusena, õõnsate puude

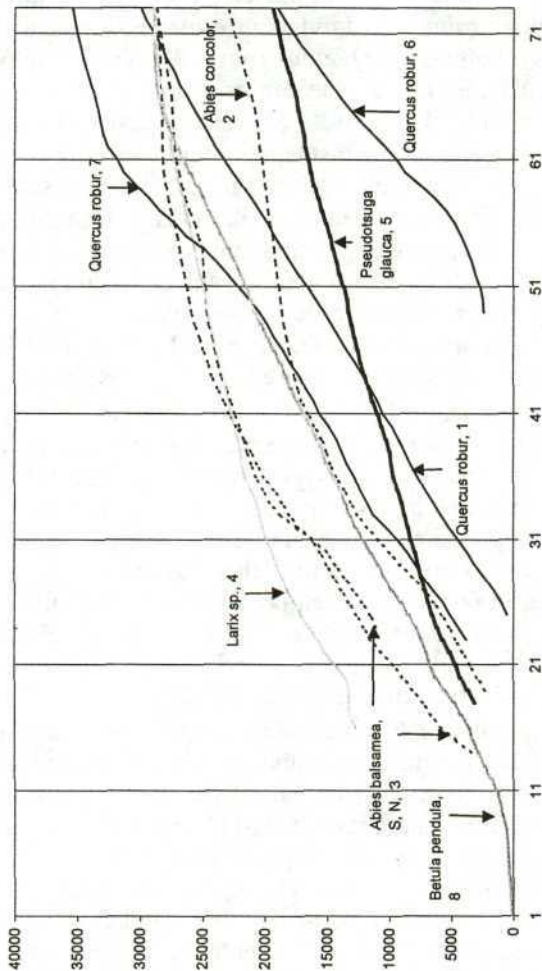
sisemuses hävinud aastarõngaste täpse arvu kohale jääb siiski küsimärk (joonis 1, D).

VANUSE TULETAMINE GRAAFIKULT

Kui ei ole käepärast peenemaid sama liiki puid asendusproovide võtmiseks ning ka jämeda õõnsa puu tüve ülaosast ei õnnestu puurproovi saada, siis võib puu vanuse määramisel rakendada graafilist meetodit (joonis 2). Selleks tuleb uuritavate puude puurproovides peale aastarõngaste loendamise ka mõõta nende laiused.

Graafiliseks vanuse hindamise näiteks on võetud puurproovid Eesti metsateadlase Andres Mathieseni (1890–1955) rajatud aias kasvavatest puudest Tartus, Soinaste tn 39. Andres Mathiesen on Eestis introductseerinud paljusid võõrpuuliike ja uurinud nende kohanemist ning puutüve kasvu seaduspärasusi. Metsateadlase Tartu maja Soinaste tn 39 valmis 1932. aastal, samast ajast pärinevad enamjaolt ka maja ümber aias kasvavad puud. Et nende puude istutusaeg on teada, soovisimegi nende puude peal kontrollida graafilise vanusemääramise meetodi täpsust.

Vanuse graafilise hindamise tööjoonise koostamine toimub järgmiselt. Tüve ümbermõõdust arvutatud raadiusest ja puurproovi pikkusest (koos koore ja korbaga) leitakse puurprooviga katmata raadiuselõigu pikkus. Sellele pikkusele liidetakse alates sisemisest ühekaupa puurproovi aastarõngaste laiused (NB! Mitte aastarõngaste arv!), kuni saadakse summaks tüveraadius. Raadiuse järkjärguline suurenemine kantakse graafikusse, kus abstsissiteljel on aastad ja ordinaatteljel tüveraadius igal aastal. Graafikujoone esimeseks aastaks on puurproovi varaseima aastarõnga moodustumise eelne aasta, viimaseks aastaks on proovivõtmise aasta. Graafikujoone tõusunurk iseloomustab puu jämeduskasvu kiirust: mida järsem tõus, seda kiiremini on puu jämenenud. Puu jämeduse juurdekasvu üldise vanuselise mudeli kohaselt peaks juurdekasvu kumulatiivne graafik kujutama S-joont (joonis 2, *Betula pendula*). See kõveratüüp pole siiski ainuvõimalik. Joonis 2 illustreerib erinevaid kumulatiivse kasvukõvera tüüpe. Vaatleme neid lähemalt. Noore tamme (*Quercus robur*, 6) kasvukõver kujutab endast S-joone algusotsa: algul on iga-aastane juurdekasv olnud väike, edasi aga suurenenud. Tammede jämeduskasv

Joonis 2. Tartus Soinaste tn 39 aias kasvavate puude juurdekasvu kumulatiivsed kõverad. Rõhtteljel aastad (alates pikima aastarõngaste-rea algusest), püstteljel tüvepuidu raadius vastaval aastal. Kõverate mõttelised pikendused lähtuvad rõhtteljelt proovivõtukõrgusel (1 m) säsi moodustumise aastal. Enamik uuritud puud on eeldatavalt istutatud samal ajal ca 70 aastat tagasi.

võib aastakümneid ja aastasadu püsida ühesugusel keskmisel tasemel (*Quercus robur*, 1), kuid võib esineda ka aastakümneid kestvaid kasvukõikumisi (*Quercus robur*, 7). Viimati nimetatud tamme kasvukõvera tõusu vähenemine lõpuosas ei tähenda puu vananemise avaldumist nagu kasel, vaid reaktsiooni väliskeskkonna antropogeensele muutusele. Sinihalli ebatsuuga (*Pseudotsuga glauca*, 5) kasvukõvera teistest madalam tõus osutab selle puu allajäämisele puudevahelises konkurentsisis. Kahe vastasraadiuse (N ja S) puurproovidega esindatud palsaminulu (*Abies balsamea*, 3) tüvi oli seest pehkinud, mis avaldub kumulatiivse kasvu pidevas langemises. Ka halli nulu (*Abies concolor*, 2) kasvukõvera tõus on aeglustunud. Lehise (*Larix sp.*, 4) puurproov näitab, et puu on peaaegu kogu proovi ulatuses olnud aeglase kasvuga.

Need graafikud koos igale puuliigile iseloomuliku kasvukäigu ja puude individuaalsete iseärasuste (seisundiklass, antropogeensed toimed jm) arvesse võtmisega võimaldavad rekonstrueerida graafikujoonte tõenäolised algusosad. Näiteks uurituist vanima puuga (*Betula pendula*, 8) ühevanune — 73-aastane — on tõenäoselt nooruses kiirelt kasvanud lehis (*Larix sp.*, 4). Ülejäänud noorematest puudest on enamik tõenäoselt samaealised; nende kasvukõverate mõttelised pikendused algavad ajatelje samast punktist ligikaudu 60 aastat tagasi. Veel nooremad on tamm nr 1 ja tamm nr 6, vastavalt umbes 50- ja 30-aastased.

Toodud graafiliste rekonstruktsioonide paikapidavust on kerge kontrollida, kuivõrd siin on tegemist aeda istutatud puudega. Kuna dokumentaalselt on teada, et maja kõnealusel krundil on ehitatud 1932, siis enam-vähem samast ajast pärineb ka seda ümbritsev aed. Tavaliselt istutatakse aia või puiestiku rajamisel samal aastal mitu puuistikut; seepärast peaksid alleepuude kumulatiivse kasvu graafikud lähtuma ühest punktist ajateljel. Paraku ei tarvitse leitud puuvanused kokku sobida dokumentaalselt teada oleva aia või pargi rajamise ajaga. Ka siin näitavad kumulatiivsete graafikujoonte pikendused puude vanuseks umbes 60 aastat, istutamisaja järgi peaks see olema umbes 68 aastat. Erinevus tuleb ilmselt kasvukõvera S-joone algusotsa ignoreerimisest. Küllap on ka teised aeda istutatud puud peale jämeda kase kasvanud esimesed kümnekond aastat väga aeglaselt ja alles seejärel on jämeduskasv hoogustunud. Uuritud puudest pikima aastarõngaste reaga puu

kase vanuse (73 a) ulatumine üle tõenäose istutusvanuse (68 a) osutab ühtlasi tollase kaseistiku vanuse: $N + 5$ aastat, kus N on aastate arv kase sirgumisest seemnest kuni proovivõtukõrguse- ni (käesoleval juhul 1 meetri).

Uuritud puudest noorima, heakasvulise tamme kasvamapanek on seotud sünniga 27 aastat tagasi. Tõepoolest, selle tamme 1 meetri kõrguselt võetud puurproovis on mõõdetud 25 aasta- rõngast. Praeguse majaomaniku tütre sünni puhul istutati aeda väike tõru, millel jäi proovivõtukõrguse ni (1 m) kasvada veel kaks aastat.

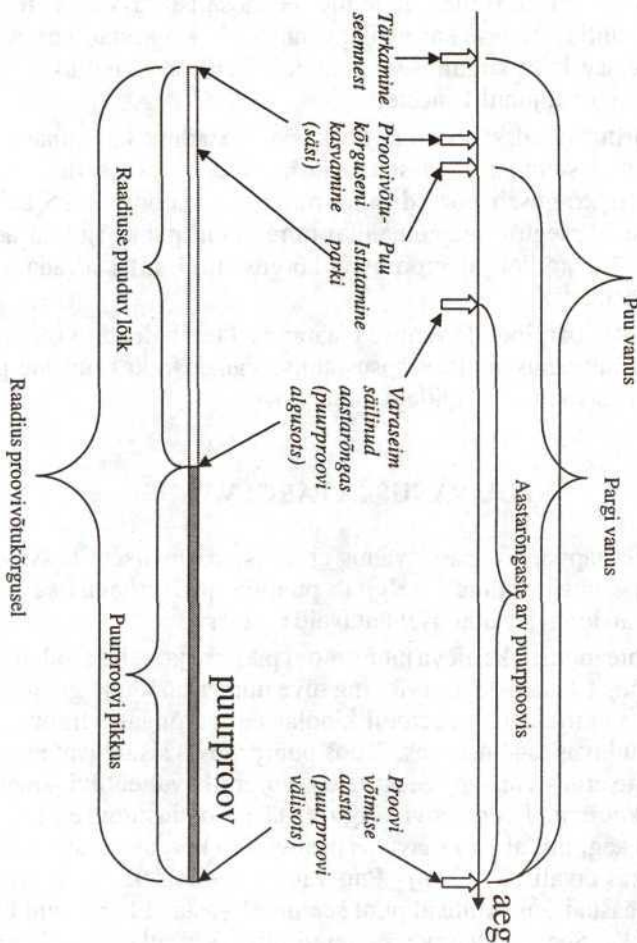
Aia- ja pargipuude vanuse määramisel tekib dendrokronoloogias üldse vanusemõiste täpsustamise vajadus: kas uurime puu või puistu vanust või midagi muud?

PUU VANUS JA PARGI VANUS

Kui olla täpne, siis pargi vanus ei ole sama mis seal kasvavate puude vanus. Joonis 3 selgitab puutüve puurproovist saadava informatsiooni kasutamisel leitavaid aastaarve.

Lähteandmeteks oleva puurproovi pikkuse ja selles sisalduvate aastarõngaste laiuste ja arvu ning tüve übermõõdu järgi tehakse mõnel eelkirjeldatud meetodil kindlaks aastarõngaste ligikaudne arv puudavas raadiuseosas. Koos puurproovis sisalduvate aastarõngaste arvuga annab see aastate arvu, mille vältel tüvi jämenes säsis kooreni. Puurproovi kõrgusel säsi moodustumise aasta on ühtlasi aeg, millal puu saavutas proovivõtu kõrguse (metsanduse praktikas tavaliselt 1,3 m). Puu vanuse leidmiseks tuleb sellele lisada aastad, mis kulusid puul seemnest vastava kõrguse ni kasvamiseks. See aastate arv võib puuliigiti ja kasvukohati olla väga erinev, ulatudes 4–5 aastast paari-kolmekümne aastani. Keskmise headusega kasvukohal kulub Eesti puudel selleks keskeltläbi 8–10 aastat. Konkreetse puu juures saaksime kõrguskasvu kiiruse kindlaks teha puurimisega eri kõrgustelt.

Pargi- ja aiapuude puhul ei huvita uurijat sageli mitte niivõrd puu eluea algus seemnest, vaid pigem pargi, aia või allee rajamise aeg. Puud istutatakse parki tavaliselt sobiva vanuse ja kõrgusega istikutena. Istikute suurus võib siiski varieeruda. Tuleb arvestada,

Joonis 3. Puutüvest võetud puuproovi aastarõngalaiuste ja tüve-ümbermõõdu mõõtmisandmete interpreteerimisel saadavad vanusehinna-
 ngud: puu vanus, puu vanus proovivõtukõrguseni jõudmisel, puu
 istutamisanus. Proovi võtmise aja järgi leitakse vanusehinnanguist ka
 vastavad kalendriaastad.

et istikud on soodsates kasvutingimustes ette kasvatatud ning et istutamiseks valitakse neist paremakasvulised isendid. Seepärast ei tohiks Eesti pargipuude arvatavalt 1–2 m kõrguste istikute vanus olla ületanud kümmekonda aastat (jätame vaatlusest kõrvale mullapalliga istutatud täiskasvanud puud). Aastarõngaste arv puu raadiuses proovivõtukõrgusel 1,3 meetrit on ajaskaalal arvatavalt üsna lähedane ajale, mis on möödunud istiku istutamisest (joonis 3). Seega võib puu vanus proovivõtukõrgusel 1,3 m olla vaid mõni aasta suurem kui pargi või allee vanus. Puu vanus seemnest võib aga olla viimasest üle kümne aasta suurem.

Juhime tähelepanu, et kui puursüdamiku pikkus katab pool tüveraadiust, siis selles sisalduvate aastarõngaste arv moodustab tavaliselt rohkem kui poole puu vanusest proovivõtukõrgusel. Selle põhjuseks on puutüve siseosa eeldatavalt laiemad aastarõngad, mida raadiuselõiku mahub vähem kui koorealuseid kitsaid aastarõngaid (joonis 3). See selgitab, miks joonisel raadiuses laiali paiknevad sündmused ajateljel üksteisele lähenevad. Nende sündmuste ajalised erinevused on puu pika elueaga võrreldes suhteliselt väikesed.

Peale puu vanuse proovivõtukõrgusel (aastarõngaste arv sästist kooreni) ja istikute vanuse on olulised ka puu seemnest tärkamise ligikaudne aasta ning puurproovi varaseima aastarõnga aasta. Neist esimene seab pargi rajamise ajale võimaliku maksimumpiiri. Varaseim säilinud aastarõngas on puu vanuse miinimumpiiriks.

KOKKUVÕTE

Kolmemõõtmelise puistu kolmemõõtmelistest puutüvedest võetud puurproovide mõõtmisandmete interpreteerimisel on kasvu seaduspärasuste teadmisel võimalik siirduda neljandasse mõõtmesse — ajateljele, selgitada puu vanust ja pargi või puistee rajamise aega. Peente puutüvede säsinu puurimisel saab puu vanuse proovivõtukõrgusel määrata aasta täpsusega, muudel juhtudel teatud ligikaudsusega. Pargi või allee rajamise aeg leitakse ligikaudselt, selle piirideks on puu kasvu daatumid (puu tärkamisae seemnest ja istikute mõistlik suurus/vanus); selle täpsustamisele aitab oluliselt kaasa graafiline meetod. Alleepuude uurimisel aitab tulemust täpsustada mitme proovipuu graafikute ühtimine.

Aastarõngaste mõõtmisel põhinevad puude vanuse määramise meetodid vähendavad visuaalsete vanusehinnangute subjektiivsust, täpsustavad vanusemäärangut ja asetavad selle objektiivselt usaldatavale alusele. Vanusemäärang lisab puule ja puistule neljanda mõõtme, mis oluliselt rikastab meie teadmisi puudest. Võib öelda, et silmapaistvate mõõtmetega üksikpuude ja vanade parkide vanuse teadmine tõstab nende tunnetusliku väärtuse uuele tasemele.

Kirjandus

- Johnson, H. 1973. *The International Book of Trees: A Guide and Tribute to the Trees of our Forests and Gardens*. London
- Länelaid, A. 1998. Kui vana on Tamme-Lauri tamm? — *Eesti Loodus*, nr 11/12, lk 484–487
- Länelaid, A. 1999. Otti mõtsiku aastasajad. — *Eesti Loodus*, nr 8, lk 334–335
- Mathiesen, A. 1934. *Dendroloogia*. Tartu
- Norton, D. A., J. Ogden 1990. Problems with the use of tree rings in the study of forest population dynamics. — *Methods of Dendrochronology: Applications in the Environmental Sciences*, pp. 284–288
- Relve, H. 1999. Metsaordu põlispuude jälil. — *Eesti Loodus*, nr 2/3, lk 62–65
- Schulman, E. 1958. Bristlecone pine, oldest living thing. — *National Geographic Magazine*, vol. 113 (3), pp. 355–372
- Schweingruber, F. H. 1996. *Tree Rings and Environment: Dendroecology*. (Birmensdorf, Swiss Federal Institute for Forest, Snow and Landscape Research.) Berne—Stuttgart—Vienna: Haupt
- Trendelenburg, R. 1955. *Das Holz als Rohstoff*. München: C. Hanser Verl.
- Urania Pflanzenreich: Höhere Pflanzen, I. 1971. Leipzig—Jena—Berlin: Urania Verl.
- Worbes, M., W. J. Junk 1999. How old are tropical trees? The persistence of a myth. — *Dendrochronology in Monsoon Asia: IAWA Journal*, vol. 20 (3), pp. 255–260

ALAR LÄÄNELAID (sünd. 1951) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geograafiateaduskonna botaanika erialal 1974. aastal, bioloogiakandidaat (1980). Praegu Tartu Ülikooli botaanika ja ökoloogia instituudi lektor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Aastarõngad ajaloo uurimise teenistuses" (1999, nr 2, lk 362–370).

ORIENTALIA TARTUENSIA

Idamaade ajalugu ja orientaalkeeled Tartu ülikoolis 1919–1940

Martin Hallik

Tartu ülikoolis on idakeeli õpetatud peaaegu järjepidevalt 1632. aastast peale. Sellest aastast oli *Academia Tartuensis*' es ehk *Academia Gustaviana*'s ametis heebrea ja teiste orientaalkeelte professor.¹ Orientaalkeeltele on lisandunud ka Idamaade ajalugu kas omaette kursusena või mõne teise kursuse osana.

Idamaade ajaloo õpetamine sai hoo sisse 19. sajandi *Universitas Dorpatensis*'es. Õpetatavate ainete spekter oli väga lai. Siia kuuluvad Piibli arheologia õpetamine,² loengud Vana-Oriendi ajaloost³ ning ka spetsiaalkursuse loengud Türgi ajaloost.⁴ Orientaalkeeltele hakati erilist tähelepanu pöörama 19. sajandi II poolel, kui lisaks usuteaduskonnas õpetatavatele semi keeltele hakati filosoofiateaduskonnas (1850. aastast ajaloo-keeleteaduskond) õpetama mitut idakeelt. 19. sajandil keskendus idakeelte õpetamine ja uurimine Tartu ülikoolis nelja põhilise keeltegrupi ümber: 1) semiidi, 2) indoeuroopa, 3) uurali-altai, 4) Kaug-Ida keeled.

*

Aleksander Pridik. Ka Idamaade ajaloo õpetamisel ülikoolis jätkati ning arendati gümnaasiumis õpetatut. Suhteliselt põhjalikult

¹Tartu ülikooli ajalugu. I. Tallinn, 1982, lk 61.

²Verzeichniss der Vorlesungen 1834, I, lk 2.

³Obozrenii lektzii 1874, I, lk 9.

⁴Verzeichniss der Vorlesungen 1844, I, lk 8.

õpetati Idamaade ajalugu.⁵ 1922. aasta esimesest semestrist luges emeriitprofessor Aleksander Pridik (1864–1936) Vana-Idamaade ajalugu ja kultuurilugu.⁶ A. Pridik oli sündinud 1864. aastal Tallinnas. Aastail 1892–1904 oli ta klassikalise filoloogia dotsent Tartus, hiljem professor Varssavi ülikoolis, pidades loenguid kreeka kirjandusest ja antiikkunsti ajaloost. Tartusse tuli ta uuesti õppejõuks 1921. aastal. 1922. aasta lõpuks oli tal valminud mitu käsikirjalist uurimust Egiptuse ajaloost.⁷ Ta pidas loenguid 1934. aasta I semestri lõpuni.⁸ Tema loengukursuste tähtsust filosoofiateaduskonnale näitab see, et ta valiti edasi vanaaja ajaloo dotsendi kohale hoolimata sellest, et ta sai 65 aastat vanaks ning lisaks soovis kasutada õpetamisel saksa keelt.⁹ Peale Vana-Idamaade üldkursuse pidas ta loenguid Vana-Egiptuse ajaloost, Vana-Pärsia ning Babüloonia ja Assüüria ajaloost, aeg-ajalt ka Vana-Oriendi kunstiajaloo. Ilmselt ei olnud 1930. aastate alguseks ükski eestlane veel nii hinnatud Vana-Idamaade asjatundja, et teda oleks saanud valida Pridiku asemele. See oleks aga olnud vajalik, sest Pridiku ümber kogunesid peamiselt just tema loengukeele tõttu baltisaksa ajalooüliõpilased.¹⁰ Tema vaated olid üsna konservatiivsed — need olid kujunenud õpingu- ja õppejõuaastatel 19. sajandil.

Peale loengute said üliõpilased vajaliku informatsiooni ka trükisõnast. 1920. aastatel oli kõige põhjalikum õpik saksa ajaloolase Georg Weberi (1808–1888) *Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte* (I–IV; Leipzig, 1921–1925). Selles on vanadele Idamaadele pühendatud ligi 300 lehekülge (lk 51–349): käsitletakse Vana-Babüloonia riiki, Assüüriat, Egiptust, süürlasi, juutide kuningriike, meedlasi, Vana-Pärsia riiki ning Aleksander Suure retke Indiasse. 1930. aastal ilmuma hakanud Nikolai

⁵Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), f 106, s 11, l 22.

⁶Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922, I, lk 16.

⁷Nt "Die Mutter Amenhoteps III", "Amenhotep IV und seine Kritiker". Vt Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 2100, n 2, s 869, l 16.

⁸Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1934, I, lk 20.

⁹EAA, f 2100, n 2, s 869, l 68.

¹⁰J. Konks, "Kuuskümmend aastat pedagoogilisel tööl. Autobiograafia". 1983.

Kanni (1873–1948) toimetatud *Üldine ajalugu* käsitleb sedasama perioodi, kuid pühendab Idamaade ajaloole poole vähem ruumi (lk 82–234).

Peeter Tarvel ja Idamaade ajalugu. Oriendi uemale ajaloole pühendatud erikursusi neil aastail Tartu ülikoolis ei loetud. Pea-aegu täiesti jäi käsitlemata Aasia maade keskaeg. See on seletatav silmapaistvate Oriendi ajaloo asjatundjate puudumisega ning ka ülikooli ja ajaloolaste sooviga pühendada Eesti ajaloo uurimisele ning õpetamisele. Muu maailma ajaloost keskenduti Põhjamaade, Venemaa ning laiemalt Euroopa ajaloole. See ei tähenda, et Aasia ajaloo keskaeg ja uusaeg oleks sootuks valgustamata jäänud. Seda loeti teiste (kas Vene või Euroopa) ajalookursuste raames. Ka paljud auhinnatööde teemad käsitlesid otseselt või kaudselt Idamaade ajalugu, 1930. aastatel ajaloo osakonnas näiteks “Suurriikide poliitika Kaug-Idas Shimonoseki rahust kuni Vene—Jaapani sõja puhkemiseni (1895–1904)”, “Vene—Inglise suhted 20. sajandi esimesel kümnendil” (mille all tuli käsitleda ka nende mõju Aasia riikidele), “Austria-Ungari Balkani poliitika aastatel 1909–1914”, mis oli seotud Türgi probleemidega jne.¹¹

Kõige rohkem tutvustas oma loengutes Aasia-ainelist materjali üldajaloo õppetooli hoidja ja professor Peeter Tarvel (Treiberg; 1894–1953). Tema Aasia-lembus ilmneb juba sellises loengukursuses nagu “Sissejuhatus ajalooteadusse”,¹² millel ei pruugiks Aasiaga üldse seost olla. Eriti laialt hõlmab Tarvel Aasia uuema ajaloo probleeme pikas loengusarjas “Imperialismi ajastu”,¹³ milles vaadeldakse põhjalikult ka Venemaa ja Türgi suhteid 19. sajandi II poolel. Käsitletakse ka suurriikide koloniaalpüüdlusi Oriendis 18. ja 19. sajandil; käsitletakse Indiat, Kambodžat, Vietnami, Hiinat; Venemaa koloniaalpoliitikat Aasias ning selle tõttu tekkinud kokkupõrkeid Euroopa riikidega, näiteks konfliktid Inglismaaga Afganistani pärast. Tema käsitluse geograafilist ulatust näitab see, et Lähis-Ida poliitika juurest jõuab ta Euroopa suurriikide koloniaalpoliitikani Okeaanias.¹⁴

P. Tarveli loengutes on imperialismi käsitatud eelkõige kui suurriikide võimupüüdlust teiste regioonide ja riikide suhtes. Oma

¹¹EAA, f 2100, n 2, s 1312, l 189.

¹²TÜR KHO, f 55, n 2, s 230.

¹³TÜR KHO, f 55, n 2, s 232.

¹⁴TÜR KHO, f 55, n 2, s 232, l 82–84, 100.

loengusarjade arendamisel oli Tarvel järjekindel. Maailmaajaloo käsitlemist on ta jätkanud loengusarjaga "Maailmasõja eellugu", mis hõlmab 19. sajandi lõpuaastaid ning jõuab aastani 1914, võttes seejuures vaatluse alla ka ohtrasti Aasia ajalugu. Aasia riikidest pühendas ta tsükli esimeses osas suuremat tähelepanu Türgile, Hiinale ja Jaapanile.¹⁵ Pikalt on Tarvel peatunud Vene—Jaapani sõjal. See hõlmab peaaegu kolmandiku kahesemestrilisest loengukursusest. Selline tähelepanujaotus on arusaadav, sest maailmaajaloo ühed olulisemad sündmused leidsidki sajandivahetusel aset just Ida-Aasias. Pealegi on Eesti seos nekrutite näol Vene—Jaapani sõjaga ilmne.

Sarja järgmistes loengutes kuni 1939. aastani käsitles Tarvel mitmeid Aasia maid, minnes nende ajaloo valgustamisel tagasi 30–40 aastat. Esile võiks tõsta suhteliselt pikka Tiibeti ajaloo käsitlust,¹⁶ seda küll Inglise—Vene—Hiina suhete taustal. Siiski on rahvusvaheliste probleemide kõrval võrdlemisi suurt tähelepanu pööratud Aasia riikide sise poliitikale, muidugi arvestades maailmaajalugu tervikuna käsitleva loengukursuse piire. Aasia riikidest vaatles ta kõige pikemalt Türgit,¹⁷ sest Türgi seos Euroopa ajalooa on märkimisväärne.

See ei tähenda, et Tartu ülikooli ajalooüliõpilane sai ettekujutuse ainult vanaaja Idamaadest ning nende välis- ja vähemal määral sise poliitikast 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi alul, nii et vahepealne periood jäänuks hõlmamata. Tarveli loengutes vaadeldi sedagi perioodi. 17.–18. sajandi Indiat ning Inglismaa ja Prantsusmaa sealseid vallutusi valgustas Tarvel küllaltki põhjalikult hoolimata sellest, et nende loengute põhisisuks oli Inglismaa ajalugu George III ja tööstusliku revolutsiooni ajal.¹⁸ Veidi vähem pööras ta tähelepanu Indoneesiale ehk Hollandi Ida-Indiale.¹⁹

Oriendi ajalugu teistes loengukursustes. Idamaade ajalugu käsitles oma loengutes ka Hans Kruus (1891–1976). Ta on seoses Venemaa ajalooa vaadelnud tatarlasi 13. sajandi algusest kuni 14. sajandi lõpuni,²⁰ samuti Vene—Türgi suhteid 17.–18. sajan-

¹⁵TÜR KHO, f 55, n 2, s 233.

¹⁶TÜR KHO, f 55, n 2, s 234, l 61–71, 97–98.

¹⁷TÜR KHO, f 55, n 2, s 235, 236.

¹⁸TÜR KHO, f 55, n 2, s 238, 239.

¹⁹TÜR KHO, f 55, n 2, s 240.

²⁰TÜR KHO, f 55, n 2, s 227.

dil.²¹ Vahesel määral on ta puudutanud ka Vene—Jaapani sõda, omistamata sellele kuigi suurt tähtsust, sest ta vaatles eelkõige Venemaa sisepoliitikat ja selle reforme.²²

Põgusalt on 17.–18. sajandi Türgi välispoliitikat loengutes puudutanud ka professor Arnu Rafael Cederberg (1885–1948).²³ Kuigi ta oli kinnitatud Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks, luges ta 1920. aastatel ka üldajaloo kursusi.²⁴ Weberi *Maailmaajalugu* käsitles Türgit väga pikalt ja põhjalikult (III kd, lk 423–798; IV kd, lk 354–363).

Lisaks tavapärasele ajalookursustele, mis puudutasid Ida-maid, peatuti neil ka arheoloogias. Professor Aarne Michaël Tallgren (1885–1945) kõneles 1922. aasta sügissemestril Vana-Ees-Aasia muinasleidudest uuemate kaevamiste valgusel (koos “udupiltidega”) ning tegi seminariharjutusi uurali-altai arheoloogiast.²⁵ Järgmisel semestril tegi ta veel seminariharjutusi Vana-Idamaade muinasleidudest,²⁶ kuid sellega orientaalteema tema puhul ka piirdus. A. M. Tallgren lahkus Tartu ülikoolist 1923. aastal.²⁷

Etnoloogia õpetamisel oli samuti kokkupuutepunkte Aasia ajaloo küsimustega. Magister Eerik Laid (1904–1961) luges 1932. aastal ülevaadet Siberi rahvaste etnograafiast.²⁸ Enamasti keskenduti siiski üksnes Eesti ja vähemal määral soome-ugri rahvaste etnograafia käsitlemisele.

Kaudselt puudutati Oriendi ajalooga seotud küsimusi ka õigusteaduskonna loengutes. Näiteks dotsent Leo Leesment (1902–1986) luges 1937. aasta kevadsemestril üks kord nädalas loenguid “Küsimusi Hiina õigusest”.²⁹ Lisaks juriidilistele küsimustele puudutas ta ka filoloogilisi ja ajaloo-alaseid problee-

²¹TÜR KHO, f 55, n 2, s 224, 228.

²²TÜR KHO, f 55, n 2, s 226, l 85, 88–89.

²³TÜR KHO, f 55, n 2, s 219, 220.

²⁴EAA, f 2100, n 2, s 83, l 8, 189.

²⁵Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922, II, lk 14.

²⁶Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1923, I, lk 18.

²⁷Tartu ülikooli ajalugu. III. Tallinn, 1982, lk 97.

²⁸Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1932, I, lk 17.

²⁹Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1937, I, lk 14.

me.³⁰ Ta oli aastatel 1931–1932 õppinud Pariisis *École Nationale des Langues Orientales Vivantes*'is, kust oli pärit tema hiina keele oskus. Oma käsitlustes oli L. Leesment väga hiinasõbralik, Hiina ja euroopaliku kultuuri ning poliitika kokkupuutumisel pidas ta agressiivseks pooleks eurooplasi.³¹ Aasia maade ajalugu käsitles ka professor Ants Piip (1884–1942) rahvusvahelise õiguse loengutes ja nende põhjal 1936. aastal Tartus ilmunud raamatus *Rahvusvaheline õigus*. Selles on näiteid aastail 1829–1920 Aasia riikide osalusel sõlmitud rahulepingutest (lk 49–58).

Seega võib öelda, et ükski loengukursus ei andnud kompleksset ülevaadet mõnest Aasia maast või ajaperioodist, küll aga tutvustati mitut Idamaad päris põhjalikult rahvusvaheliste suhete aspektist, vähemal määral nende riikide siseolukorda. Maailmaajaloo tutvustamisel ei alahinnatud Aasia osa. Õpikud erinesid loengukursustest Idamaade ajaloo seisukohalt selles, et neis valgustati pikalt riikide sisepoliitikat ja kultuuri, loengutes oli sellest juttu väga vähe või üldse mitte. Piisavalt palju oli Aasia maid käsitlevaid materjale peaaegu kõikides, kõrgkoolides kõige levinumates maailmaajaloo õpikutes.

Aastail 1923–1940 koostatud "Ajaloo oskussõnastik",³² mis oli mõeldud õppetöö edendamiseks, ei olnud idamaiste terminite äratoomisel põhjalik. Oskussõnastiku autoreiks olid filoloog Johannes Voldemar Veski ning ajaloolased Hendrik Sepp, Rudolf Kenkmaa (Kenkmann) ja Hans Kruus. Selles on vaid 46 otse või kaudselt Idamaadega seotud saksa ja vene keele oskussõna tõlget eesti keelde. Piirdutud on peamiselt vaid mõne riigivalitsusliku ja usundilise põhimõiste äratoomisega. Põhirõhk on saksakeelses terminoloogial. Arvestades Idamaid käsitlevaid saksakeelseid õpikuid, samuti monograafiaid (näiteks Tartu ülikooli raamatukogus oli kuni 1918. aastani ilmunud raamatutest 1024 raamatut idakeelte kohta ja 589 Idamaade ajaloo kohta, lisaks veel üldkäsitlused³³), tulnuks rohkem termineid tõlkida.

Idakeelte õpetamine võrdleva keeleteaduse raamides. Idakeeli õpetati Tartu ülikoolis neil aastail laialdaselt nii filosoofia-

³⁰TÜR KHO, f 93, s 90, 19.

³¹L. Leesment, "Oopiumisõda" hiinlaste valgustusel. — *Ajalooline Ajakiri*, 1934, nr 2, lk 83–88.

³²TÜR KHO, f 100, s 20.

³³TÜR KHO, f 4, n 1, s 408, 424.

kui ka usuteaduskonnas. Esimeseks sellele pühendunud õppejõuks oli indoeuroopa võrdleva keeleteaduse professor Max Vasmer (1886–1962), kes pidas loenguid vedade grammatikast ning korraldas tekstiharjutusi.³⁴ Nende aluseks oli tal Breslau ülikooli orientaalkeelte professori Adolf Friedrich A. Fr. Stenzleri õpik *Elementarbuch der Sanskrit-Sprache: Grammatik, Text, Wörterbuch* (Breslau, 1868), mis oli mitmes Euroopa ülikoolis väga populaarne. Vasmer oli ametisse asunud 1919. aastal, kuid lahkus Tartust juba 1. märtsil 1921 Leipzigi ülikooli slaavi filoloogia professoriks.³⁵ Ilmselt tundus talle pakutud koht perspektiivikam kui töö Tartus ning oma osa võis olla ka sellel, et ta oli sakslane; ta oli soovinud Tartu ülikooli tulla juba 1918. aastal Saksa okupatsiooni ajal.³⁶

M. Vasmeri side Tartu ülikooliga aga ei katkenud. See säilis tema väljapaistva õpilase Peeter Arumaa (1900–1982) kaudu. Arumaa õppis tema käe all Berliinis alates 1927. aastast.³⁷ Selleks ajaks oli ta Tartu ülikoolis õppinud sanskriti, avesta, vana- ja uuspärsia keelt, kuigi oma tööplaanides seadis ta esikohale doktoritöö, mis pidi käsitlema balti ja slaavi keelte vahetõõ. Iseäranis huvitasid teda soome-ugri ja iraani keelte kokkupuutepunktid.³⁹ 1934. aastal Tartu ülikooli slaavi filoloogia erakorraliseks professoriks saanud Arumaa asus idakeeli käsitlevaid loenguid pidama 1938. aasta sügissemestril, lugedes vedade keelt.⁴⁰ Tegelikult oli ta pidanud teaduskonna nõukogu nõusolekul hakkama lugema loenguid sanskriti keelest juba 1930. aastal, kuid ülikooli valitsus ei pidanud seda võimalikuks.⁴¹ Keeldumise taga võis olla rahu puudus, ent ka arvatav vähene huvi aine vastu. 1938. aastal kuulas vedade keele loenguid keskmiselt kaks tudengit.⁴² P. Arumaa pea-

³⁴Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1920, II, lk 15; 1921, I, lk 11.

³⁵EAA, f 2100, n 2, s 1313, l 1, 8, 21.

³⁶EAA, f 2100, n 2, s 1313, 19, 27.

³⁷EAA, f 2100, n 2, s 41, 14.

³⁸EAA, f 2100, n 2, s 41, l 4p, 5.

³⁹EAA, f 2100, n 2, s 41, l 22 p.

⁴⁰Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1938, II, lk 12.

⁴¹EAA, f 2100, n 2, s 41, l 81, 82.

⁴²EAA, f 2100, n 2, s 41, l 112, 178.

tähelepanu õppetöös oli siiski suunatud slaavi filoloogiale, kuid ta on samas ka Tartu ülikoolist võrsunud orientalist.

P. Arumaa esimeste õpetajate ja hilisemate soovitajate hulgas oli ka Tartu ülikooli sakslasest indoeuroopa keeleteaduse professor Friedrich Ernst Kieckers (1882–1938). Ta alustas 1922. aasta kevadsemestril sanskriti keele õpetamist.⁴³ Kuni oma surmani õpetas ta ülikoolis mitut orientaalkielt ja vastavaid kirjandusi. Peale sanskriti keele lugesi ta veel kursusi vedade hümnidest, avesta tekstide seletusi (sh Zarathustrast), vanapärsia grammatikast, uuspärsia keelest, uuspärsia luuletajaist, vanaarmeenia keelest, kopti keelest ning isegi samoa tekstidest.⁴⁴ Ta oli toonud hulga teadmisi ja kogemusi kaasa Saksamaalt, ta oli õppinud Marburgis (saanud seal ka doktorikraadi), Bonnisi ja Münchenis.⁴⁵ Tartus oli temalgi ajuti (1924) probleeme, sest ülikooli valitsus ei pidanud võimalikuks mõnede loengute pidamist (iraani keeled) kuulajate vähesuse tõttu.⁴⁶ Tema orientaalkeelte loenguid kuulas mitu tulevast silmapaistvat eesti orientalisti. P. Arumaa kõrval tuleb kindlasti esile tõsta Pent Nurmekunda (1906–1996), kes kuulas F. E. Kieckersi loenguid aastatel 1932–1934.⁴⁷

Idakeeled usuteaduskonnas. Peale filosoofiateaduskonna õpetati idakeeli ka usuteaduskonnas. Staažikaim ning teenekaim idakeelte õpetaja oli siin Alexander von Bulmerincq (1868–1938). Ta õpetas nii Vana Testamendi teadusi kui ka semi keeli ning tema koormus oli väga suur.⁴⁸ Heebrea keele õpetamist oli ta Tartu ülikoolis alustanud juba 1895. aastal.⁴⁹ Ta pidas saksakeelseid loenguid kuni oma surmani.⁵⁰ Heebrea ja araabia keelt õpetas ta alates 1920. aasta kevadsemestrist. Usuteaduskonna eripära tõttu oli neile ainetele pööratud suurt tähelepanu. Heebrea keelt loeti

⁴³Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922, I, lk 15.

⁴⁴Vt Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kavad 1923–1927; Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kavad 1928–1938.

⁴⁵EAA, f 2100, n 2, s 327, l 163 p.

⁴⁶EAA, f 2100, n 2, s 327, l 77.

⁴⁷TÜR KHO, f 71, s II 7, nr 1; s II 5, nr 2.

⁴⁸EAA, f 2100, n 2, s 79, l 47.

⁴⁹J. Frey, *Die Theologische Fakultät 1802–1903*. Dorpat-Jurjew—Reval, 1905, lk 139.

⁵⁰EAA, f 2100, n 2, s 79, l 104, 122.

tavaliselt kolm tundi nädalas.⁵¹ Kõik õpikud, mida ta heebrea keele õpetamiseks kasutas, olid ilmunud Saksamaal 20. sajandi alul.⁵² Teise olulise kursusena luges ta järjepidevalt araabia keelt, mille aluseks oli mitu allikat, nii mõnelgi korral Koraan.⁵³ Mõne araabia keele lugemiku asendamine Koraaniga on arusaadav, sest see teos oli teoloogidele vajalik ning tema loengukavas oli olnud Koraani peatükkide (surade) seletamine.⁵⁴ Peale heebrea ja araabia keele kursuste luges A. von Bulmerincq veel süüria, etioopia, (Piibli) aramea keele ning Iisraeli rahva ajaloo loenguid.⁵⁵ Iisraeli rahva ajaloo õpetamisel olid olulisteks õpikuteks Rudolf Kitteli ja Herman Guthe 20. sajandi esimesel veerandil kirjutatud raamatud.

A. von Bulmerincqi kõrval oli idakeelte spetsialistiks Otto Emil Seesemann (1866–1945), kes oli Tartu ülikooli juurde saanud semi keelte privaatdotsendiks 1900. aastal.⁵⁶ Ta jätkas oma tööd usuteaduskonnas ka Eesti Vabariigi ajal, pidades loenguid heebrea keele grammatikast ja kirjandusest.⁵⁷ Eelkõige keskendus ta siiski Vana Testamendi teaduste õpetamisele.

A. von Bulmerincq ja O. E. Seesemann polnud enam noored ega pidanud loenguid eesti keeles. Seega on arusaadav, et rahvusülikooli vajati neid aineid õpetama eestlasest spetsialistite. Nende seas sai üheks väljapaistvamaks Uku (Hugo Albert) Masing (1909–1985), kes 1. jaanuarist 1938 kinnitati võrdleva usuteaduse õppetooli adjunktprofessori kohale kolmeks aastaks.⁵⁸

⁵¹Vt Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kavad 1920 I–1927 II; Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kavad 1928 I–1935 I.

⁵²EAA, f 2100, n 2, s 80, l 12.

⁵³*Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1925*, I, lk 8.

⁵⁴*Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1921*, I, lk 5.

⁵⁵Vt Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kavad 1920 II–1927 II; Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kavad 1928 I–1938 I.

⁵⁶*Biografitšeskij slovar' professorov i prepodovatelej Imperatorskogo Jurjevskogo Universiteta 1802–1902*. I. Jurjev, 1902, lk 106.

⁵⁷*Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1923*, I, lk 9; *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928*, I, lk 8.

⁵⁸EAA, f 2100, n 2, s 621, l 166.

Tegelikult oli ta heebrea keele õpetamist ülikoolis alustanud juba 1935. aasta sügissemestril.⁵⁹ Ta avaldas ka *Heebrea keele grammatika* (Tartu, 1937), mille koostamisel tema loengute põhjal olid abiks mõned üliõpilased. U. Masing luges ka Iisraeli rahva ajaloo ning araabia, süüria ja sumeri keele kursusi.⁶⁰ Kõige rohkem kuulajaid oli heebrea keele loengutel.⁶¹

Idamaade ajaloo ja keeltega seotud institutsioonid Tartu ülikoolis. Idamaade ajaloo ja idakeelte õpetamisele ning uurimisele aitas kaasa Tartu ülikooli Akadeemilise Orientaalseltsi tekkimine ja tegevus. Akadeemilise Orientaalseltsi põhikiri kinnitati 1935. aasta lõpul. Selle järgi ühendas ta Tartu ülikooli õppejõude, ametnikke, teaduslikke stipendiaate, diplomeeritud edasiõppijaid ja üliõpilasi, kellel on huvi orientaalkultuuride ja -keelte vastu.⁶² Tihedamad sidemed tekkisid Türgi ja Jaapaniga.⁶³ Sealt saadi raamatuid nende maade keelte, ajaloo jm kohta.

1934. aastal loodi filosoofiateaduskonnas juudidteaduse õppetool. See oli märkimisväärne, sest isegi Saksamaal tegutses ainult üks juutluse uurimise õppetool, mis oli loodud 1918. aastal Frankfurdi ülikooli juurde.⁶⁴ 1. märtsist 1934 asus professori ametikohustusi täitma Lazar Gulkowitsch (1899–1941),⁶⁵ kes kutsuti Tartusse Leipzigi ülikoolist. Tema akadeemilise võimekuse hindamiseks loodud komisjon (rahvaluuleteadlane Walter Anderson, usuteadlane Alexander von Bulmerincq, keeleteadlane Friedrich Ernst Kieckers) hindas tema isiku pädevaks juhutama seda õppetooli.⁶⁶ Õppetooli pidas ülal erakapitalil põhinev "Ühing Juudidteaduste Edendamiseks Tartu Ülikooli juures".⁶⁷ L. Gulkowitsch alustas korralisi loenguid 1934. aasta sügissemestril heebrea ja

⁵⁹Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1935, II, lk 10.

⁶⁰EAA, f 2100, n 2, s 621, l 179.

⁶¹Samas, l 252.

⁶²TÜR KHO, f 93, s 78, l 3, 6.

⁶³Uus Eesti, 4. IV 1936; Postimees, 9. V 1936, 28. X 1936.

⁶⁴Katri Lindroos, "Judaistika õppetool Tartu Ülikoolis 1930. aastatel". — *Akadeemia*, 1994, nr 10, lk 2136–2149.

⁶⁵EAA, f 2100, n 2, s 164, l 54.

⁶⁶EAA, f 2100, n 2, s 164, l 1, 6.

⁶⁷EAA, f 2100, n 2, s 164, l 56.

aramea keele grammatika ja raidkirjade õpetamisega.⁶⁸ Hiljem luges ta veel kursusi juutide ajaloost kuni 1492. aastani, akadi keelt, juudi traditsioonide ajalugu, sissejuhatust kabalistlikku ja filosoofilisse mõtlemisse jm.⁶⁹ Tema juures kirjutatud ja säilinud seminaritööd on usuteaduslikud (judaismist).⁷⁰ Loenguid pidas Gulkowitsch eriloa alusel heebrea ja saksa keeles.⁷¹ Tema enda teadustööd käsitlevad peamiselt Talmudit, kabalat ja hassidismi.⁷²

Neid idamaade keelte ja ajaloo õppejõude, kes oleksid olnud Aasiast, Tartu ülikoolis ei olnud. Küll aga õpetas Indiast (Madrasest) pärit Henry C. C. Harris inglise keelt ülikooli korralise lektorina.⁷³

*

Kokkuvõtteks võib öelda, et Idamaade ajalugu ja keeli õpetati Tartu ülikoolis aastatel 1919–1940 küllaltki palju, kuid tihti olid nad, eriti ajaloo osas, vaid üheks komponendiks üldise kursuse juures ega moodustanud omaette tervikut. Põhiliselt jätkati tsariaegses Tartu ülikoolis kujunenud traditsioone, muidugi ajakohases vormis.

MARTIN HALLIK (sünd. 1975) lõpetas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 1997, kaitses magistrikaadi 1999, samast aastast doktorantuuris. A-st 1999 Tartu ülikooli Idamaade ajaloo õppejõud assistendi ja siis lektorina, a-st 2000 filosoofiateaduskonna prodekaan.

⁶⁸*Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1934*, II, lk 14.

⁶⁹Vt *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kavad 1935–1939*.

⁷⁰TÜR KHO, f 55, n 2, s 415, 417.

⁷¹EAA, f 2100, n 2, s 164, l 101.

⁷²Vt nt EAA, f 2100, n 2, s 164, l 10, 10 p.

⁷³*Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1937*, I, lk 26.

ALEKSANDER VARDI

ARVUSTUS

HELLAR GRABBI ÜHEMEHE KIRJANDUSLUGU

Hellar Grabbi. *Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust*. Tallinn: Virgela, 1997. 302 lk; Hellar Grabbi. *Tulgu uus taevas: Mõtteid viiekümnest kirjanikust*. Tallinn: Virgela, 1999. 278 lk.

Õieti on hea, et sattusin kirjutama retsensiooni Grabbi diloogiale n-ö *Mana* graafiku järgi, s.t raamatute ilmumisest oluliselt hiljem. Nende kahe raamatu tähtsus eesti kirjanduse mõtestajana saab selgeks just ajapikku. Need ei ole pelgalt ühe mehe elu jooksul kirjutatud artiklite, retsensioonide ja raadiotekstide valikkogud, vaid moodustavad 20. sajandi teise poole eesti kirjanduse ajaloo, mis oma sünergeetilises tervikmõjus on täiesti arvestatav. David Perkins on tänapäevaste kirjanduslugude praktikat analüüsides viidanud traditsioonilise narratiivi kõrval ka võimalusele kirjutada rahvuskirjanduse ajalugu kui postmodernistlikku entsüklopeediat, kus puudub küll otsene lineaarne järjepidevus, kuid mille kildudest saab siiski kokku tervikliku mosaiigi. Just nii ongi Hellar Grabbi, teadlikult või mitte, toiminud. See, mida ta kahes raamatus kokku pakub, on väärtuslik just ajaloolises perspektiivis, sest seob omal ajal alati lahus käsitletud eesti kirjanduse kaks poolt kokku. Ta on tõepoolest vaba nii nõukogude kirjanduse (enese)tsensuuri tabudest kui ka jäiga pagulasideoloogia kinniskujutelmadest. On temalgi oma ideefiksid, aga need on just nimelt nii personaalsed, et ei mõju põhimõttelistena.

Grabbi kahte raamatut seob kõigepealt kirjutaja isik, tema maitse ja hoiakud, teiseks käsitletav periood (20. sajandi teine pool) ja kolmandaks rõhutatult liberaalne käsitlusviis. Ta arendab, kus selgemalt, kus varjatumalt, oma peateesi, et püsiväärtuslik pole ei nõukogude ega pagulaseesti kirjandus, vaid vaba eesti kirjandus, mille käsitlaja ütlemissabadust piiravad vaid "vastutus, südametunnistus ja viisakus" (*Vabal häälel*, lk 9).

Hellar Grabbi (sünd. 1929) on ühe aasta mees näiteks Milan Kundera, Lennart Meri ja Madis Kõivuga. See põlvkond on olnud eriti tundlik punase totalitarismi kõigi ilmingute suhtes. Nende murdeaeg

langes sõja-aastatesse. Tuletagem meelde noore Madis Kõivu emotsioone teismelisena, eriti aga nende perekonna ebaõnnestunud põgenemise kirjeldust! Hellar Grabbi isa oli presidendi käsundusohvitser, kes arreteeriti kohe pärast juunipööret ja kadus Siberi põhja. 1944. aasta septembris põgenes ema koos kahe pojaga Saksamaale. Grabbi ise on tunnistanud, et põgenemine oli tema, siis 14-aastase poisi jaoks "üks suur seiklus". Turvalise lapsepõlve Tallinna Inglise kolledžis Anton Hanseni poja Eerik Hanseni pinginaabrina vahetas ta DP-laagri vastu Geislingenis ja jõudis 20-aastasena töötatud maale USA-sse. Kümme aastat kulus vaheldumisi õppimiseks ja ehitustöödel. Raamatu *Tulgu uus taevas* avaloos, kirjutas Ivar Ivaskile 1. märtsist 1964, nimetab ta end kirjanduse alal amatööriks ja lisab: "— mina olen elus ainult kaks aastat ülikoolis käinud (mu ehitustöölise aeg ja staaž ületab ülikooliaja rohkem kui kolmekordselt!) ja ka pärast pole ma saanud nii kui Sina kirjandust uurida, sest vaja on uurida ka kõike muud — antropoloogiaga alates ja poliitikateadusega lõpetades, nii et minu teadmised kirjanduses on Sinu omadega võrreldes fragmentaarsed."

1959. aastast, s.t 30-aastasena hakkab Grabbi jõuliselt eesti kirjanduse ja pagulaselu ideoloogia kujundamisel kaasa kõnelema. Just 1959. aastast pärinevad tema varaseimad taasavaldatud tekstid, sellest ajast on ta asunud tööle ka Kongressi raamatukokku Washingtonis, meie mõistes analüütikuna, kelle ülesandeks oli jälgida Ida-Euroopa, sh eestikeelset kirjavara. Intervjuus Valve Raudnaskile 1991. aastal kommenteerib Grabbi ise seda nii: "Olin võib-olla aastakümneid kõige rohkem Eestiga kursis olev väliseestlane, vähemalt Põhja-Ameerikas. Juba 50. aastate keskel sain Eesti ajalehti lugeda" (*Rahva Hää*, 6. X 1991). Grabbi maitse asjus on esimest raamatut arvustanud Udo Uibo teravmeelitsenud: "Tema noorus [lapsepõlv ikka! — S. O.] on langedud 1930. aastatesse, kui luules tegid ilma arbujad ja proosas valitses ühemõõtmeline realism, ning ei maksa imeks ega ammuigi mitte pahaks panna, kui ta veel pool sajandit hiljem sööstab kirjanduslikku võitlusse, Konstatin Päts ühes ja Mait Metsanurk teises käes ning arbujad mõõgana hambus" (*Looming*, 1999, nr 3, lk 469). See väide on vaimukas, mõndapidi täpne, kuid kindlasti kitsas. Grabbi ei ole jääk, teine raamat kinnitab seda esimesest selgemini. Eriti käsitlused luulest, kus Grabbi asetab keskseks "aomaastike põlvkonna", näitavad tema maitse avarumist "arbujatest" Laabanini, kuni resoluutse väiteni, et "— kõik algas Laabaniga, kes [---] rajas uue eesti luule mikrokosmose". Grabbi räägib uuest luulekeelest. See on tema käsituse järgi nimelt lahtiütlemine arbujalikust pregnantsusest, "rahulik, loomulik, kõnekeelele lähedal, tä-

napäevane — rõhuga viimasel sõnal, just ja eriti veel rohkem Kaalepi kui Ristikivi juures" (*Tulgu uus...*, lk 19).

Niisuguse taustaga ja iseloomuliku isikukohase joviaalsusega on Hellar Grabbi eesti kirjandusest kõnelenud seda, mida just tema asjast arvab. See on siiski, eelkõige mõtte ja vaimu poolest, olnud erinev Eesti NSVs kirjutatust ja mõjub just seetõttu uudse ja värskena. Küsimus polegi niivõrd hinnanguis, vaid hierarhiate tajumises ja nendest üle või mööda vaatamises, ka artiklite kirjutamise teistsuguses, vabamas, lobedamas poeetikas ja tehnikas. Autori vabaduse aste kirjutamise ajal on tekstist alati hoomatav. Selles mõttes on väga õpetlik lugeda raamatust *Tulgu uus taevas* Juhan Smuuli lühikäsitlust, mis on ilmunud ajakirjas *Books Abroad* 1973. aastal. Käsitluse lähtekohaks on Smuuli kaks postuumset raamatut, *Hea meremeeste Hoidja* ja *Valus valgus*, kuid Grabbi ei hakka ingliskeelset lugejat teoste loetelu ja iseloomustusega koormama. Ta kirjutab Smuulist kui "mere mehest", rõhutab ta rahvalikku annet, kuid peab Smuuli loomingu peamiseks mootoriks Stalini surma järel "isikukultuse praktiseerimisest" tulenenud traumat. Ammu enne Jaan Unduski suurepärasest stalinismi-käsitlust Smuuli poemide näitel ("Stalinismi müstilised ja maagilised märgid." — *Akadeemia*, 1994) kirjutab Grabbi: "Kuid Smuul, lihtne rannapoiss ausast ja puritaanlikust kodust, kel oli vaid kuueklassiline haridus, võttis ennast, elu, kirjandust ja kommunismi [...] liiga tõsiselt. [...] Lutheri lauluraamat oli ainsaks värsikoguks, mida ta teismelisena lugeda sai" (*Tulgu uus...*, lk 165). Või teisalt, kui Sirje Kiin on oma monograafias kirjutanud Kersti Merilaasi Stalini-aegseid luuletusi käsitledes "ideoloogilisest lihtsustamisest", leiab terane Grabbi selle kiiresti kätte ja teatab kategooriliselt, et tegu sai olla vaid "teadlikult kirja pandud jamaga, mille tingis hirm, leib ja paratamatus" (*Vabal häälel*, lk 105).

Ma ei hakka pikemalt kirjutama Grabbi vaadetest kodumaisele eesti kirjandusele, seda on põhjalikult analüüsinud esimese raamatu retsenendid, eriti Mall Jõgi (*Keel ja Kirjandus*, 1998, nr 7) ja Udo Uiho (*Looming*, 1999, nr 3). Teise raamatu artiklitele tuleb lisada eelkõige need, mis puudutavad Jaan Kaplinski ja Uku Masingut, samuti kodumaise kirjanduse, eriti luule uuenemist nn sula-ajal. Peamiselt aetakse teises raamatus kirjanduspoliitilisi asju, eriti neid, mis on seotud ajakirjaga *Mana*. Grabbi suur idee oli aastakümnete jooksul idee ühest eesti kirjandusest. See tähendas, et ta käsitles *Manas* järjepidevalt ja innuga kirjandust ja kultuuri Eestis, käis ise siin ja toetas kirglikult nn suhtlejaid, olles veendunud, et pagulaskultuur on ajutine ja aja jooksul hääbuv nähtus. Sellega määras ta enda geograafilise (ameerikaestlased *versus* rootsieestlased), eelkõige aga põlvkondliku positsiooni. Koos Ivaskiga

olid nemad need "punased", kes 1960. aastatest alates tuletasid meelde eestlasi kodumaal. Neile seisis vastu see pagulasideoloogia, mis deklareeris, et ainuke õige eesti kultuur on pagulaskultuur, s.t eestlus vabas maailmas. Grabbi vastas olid Artur Adson, Aleksis Rannit ja Ants Oras, ka Bernard Kangro, Kalju Lepik, Ilmar Talve ja teisedki, kes põhimõtteliselt ei käinud kodumaal ja kellel oli kaua aega raske näha Nõukogude Eestis midagi muud kui okupatsiooni. Siingi on raske ajada väga jäika joont, sest mitesuhtlejad tundsid ju samuti huvi kodumaa vastu, veel enam, nende suhe kodumaaga oli sageli palju isiklikum ja valulisem. Grabbi on oma hoiakutelt realist, ta tunneb Eesti kultuuri piisavalt, et selle kohta sõltumatuna midagi arvata ja seda oma ajakirjas tutvustada. Õieti on kahju, et teisest raamatust on välja jäänud mitmeosaline reisikiri "Jooni Eesti palgel", mille ülelugemine praegu on üsna huvitav kogemus.

See põlvkondade vastuolu, iseenesest nii loomulik nähtus, tuleb pagulasühiskonnas eriti reljeefselt välja, ka Grabbiga seoses. Siingi toimib klassikaline üle-põlvkonna side: keskmine põlv, keda esindab Grabbi, on vastuolus eelkäijatega ja nende järel tulev generatsioon omakorda nendega — vaadake uuesti üle Grabbi retsensioon T. H. Ilvese koostatud koguteose *Põrp!* (München, 1988) kohta raamatus *Vabal häälel*, mis ilmub esmakordselt, sest on autori märkuse järgi "kirjutatud Mana jaoks, jäänud avaldamata". Siin on Grabbi üsna kuri, sest tunneb end vist sellena, keda Ilves on nimetanud "safarieestlaseks", ja kritiseerib omakorda noorte töid ja hoiakuid. Samas läheb pärast 1988. aastat kirjutatu juurest ka piir, kus Grabbi loobub pagulasasju ajamast ja tuleb Eestisse "eesti asja" ajama, tehes seda innuga ja suuremeelselt. Sama teevad ka järgmise põlvkonna, Grabbiga vahepeal konfrontatsioonis olnud generatsiooni esindajad Toomas Hendrik Ilves ja Aino Lepik, kes on Eestisse tööle jäänudki. Seda tõlgendaksin ma meelsasti Karl Ristikivi kunagi lansseeritud loosungi "lahus marssida ja koos lüüa" ilusa realisatsioonina.

Sirje Olesk

PARTEIST, AGA MITTE VEEL VALITSUSEST

Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990. Koostanud Olev Liivik, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann, Peep Pillak. Toimetanud Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2000. 132 lk.

Nagu eessõnas öeldakse, on Kistler-Ritso Sihtasutuse peaeesmärgiks rajada Tallinnas Eesti Lähimineviku Okupatsioonide Muuseum. Sellega seoses tahab sihtasutus ergutada ja edendada Eesti lähiajaloo uurimist üldse. Esimeseks projektiteemaks on valitud "Nõukogude institutsioonide ajalugu Eestis 1940–1991", mille esimeseks alateemaks on "Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991".

Töö käigus eraldati üks kitsam lõik, mis hõlmab EKP Keskkomitee sekretäre, ja otsustati tutvustada selles osas esialgseid uurimistulemusi. EKP Keskkomitee pleenumitel valitud sekretärid moodustasid Keskkomitee sekretariaadi, mille ülesandeks oli arutada jooksvaid küsimusi ja kontrollida otsuste täitmist. Aastail 1940–1990 vahendas Eesti NSVs Moskva võimu 43 sekretäri (mitte 42, nagu seisab eessõnas, vt allpool) ja 11 sekretäri asetäitjat. Neist olid 17 venelased ja üks ukrainlane ning vähemalt 19 ei osanud kohalikku keelt.

Väljaande aluseks on Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (Parteiarihiivis) leiduva Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee fondi kaadritoimikud. Eessõnas rõhutatakse, et tegemist on vahekokkuvõttega, uurimistulemuste esialgse ja osalise tutvustamisega.

Sellist initsiatiivi tuleb kõigiti tervitada. Loomulikult oluks veelgi parem saada ülevaade kui mitte EKP Keskkomitee, siis vähemalt selle büroo liikmeskonna kohta, aga hea seegi, parem pool muna kui tühi koor. Enamiku kohta puuduvad varasemast põhjalikumad andmed. Tähtsamad leiduvad küll ENEs (23 eestlast) ja ka paguluses on püütud neid biografeerida. Koguteose *Eesti saatusaastad 1945–1960* 2. köites (Stockholm 1964) on lühidalt (ja ka puudulikult) biografeeritud 23 ENSV juhtivat tegelast, nende hulgas kuus EKP sekretäri (Karotamm, Kuzmin, Kuusik, Käbin, Müürisepp, Päll).

Käesolev teatmik on nähtavasti koostatud kiiruga, mille tõenduseks on Endel Johannes Jaanimäe unustamine, kes ju on ka biografeeritud ENEs ja nüüd tuuakse ära täienduste all, seejuures unustades korrigeerida sekretäride arvu eessõnas. Üldiselt on see teatmik ebaühtlane, rajane-

des suurelt osalt kas isikute endi ankeetide või teatmeteoste andmetele. Selle nimetamine uurimistööks tundub liialdusena, sest esitatakse ainult neutraalseid andmeid, puudub analüüs. Mõnes biograafias on pikemalt juttu elukäigust, teises ainult üldfaktid. Saab küll teada, millal nad mis ametis on olnud, aga mitte seda, mida nad on teinud ja milles seisneb nende panus. Pikalt on juttu nende "kannatustest" Eesti Vabariigis, mõnel ka N. Liidus, ei vaikita nende eksimustest partei distsipliini vastu; aga kas nad ei teinudki siis mingit kahju eesti rahvale? Venelane Vassili Kossov, kes saadeti Eestisse 1950. a, saab iseloomustuse, et ta olevat peale puuduste leidmise parteitöös aidanud paljastada kodanlike natsionaliste, aga nende all on vist mõeldud juunikommuniste, keda tookord välja puhastati. Kas pole toimikutes rohkem kiitust sekretäride edukale tegevusele sotsialismi ülesehitamisel? Pole näiteks sõnakestki sellest, et Karotamme ajal toimus 1949. a küüditamine. Pole ka mainitud, millise põhjendusega ta 1950. a vabastati sekretäri kohalt ja arvati välja keskkomitee büroo koosseisust. Vaino olevat vabastatud kui venestamispoliitik, mida pole põhjendatud — nii et see võis ju olla ainult ettekäändeks? Siin peaks ju olema võimalik esitada konkreetsemaid andmeid.

Pikemalt on seevastu käsitletud sekretäre, kes põhjustasid konflikte, mis viis nende karistamiseni, aga põhjuseks-süüdistuseks on enamasti partei usalduse kuritarvitamine (Ivanov-Jaanus, Kelberg, Kuusik jt).

Kiitust ju leidub, eriti kui vaadata ENEs loetletud autasustamisi, mis on siin välja jäetud. Ainsaks erandiks on Vladimir Lipp, kelle biograafias on mainitud tema Punatähe ordenit 1946. aastast. Ivan Käbinilt on ju korduvalt austatud Lenini ordeniga (1950, 1955, 1958, 1965, 1971), esimesel korral eduka kolhoseerimise eest. Peale selle sai ta Oktoobri-revolutsiooni ordeni (1973) ja sotsialistliku töö kangelase tiitli (1975). Tema biograafias (*Eesti saatusaastad 1945–1960*, 2, lk 190) on lisatud, et ta 1961. a viibis Rootsi Kommunistliku Partei XIX kongressil NKLP delegatsiooni juhina; see on vist tähelepanuvääriv tunnustus? Ka on teisi mitmekordsed Lenini ordeni saajaid (Hendrikson 1950, 1967, Lentsman 1950, 1958, Müürisepp 1950, 1955, 1958, 1965), ühekordseid terve trobikond (Karotamm 1946, Kuzmin 1950, Päll 1973, Rüütel 1971, Vader 1965, Väljas 1965). Need andmed, mis võivad ka olla puudulikud, aga siiski paljuütlevad, pärinevad ENE esimesest väljaandest (1968–1978). ENE on ka muus suhtes täielikum. Näiteks öeldakse Herman Arboni kohta (ENE, 1, 1968, lk 182), et ta oli "üks 1940. a. sotsiaalrevolutsiooni juhte Tallinnas", mida ei peeta siin mainimisväärseks. Neeme Ruusi osalemist selles on kogumikus küll mainitud, aga tema enda ankeedi

kohaselt väga neutraalselt. Pikemalt on kirjutatud neist, kes said surma 1941. a (Okk, Pauk, Ruus).

Oli ka palju muid austusavaldusi, mis kuulusid tunnustuse ja ergutuse juurde. Lenini ja teiste ordenite saajate hulgas oli kindlasti ka venelastest sekretäre, aga neid pole biografeeritud ENEs. Saame küll rea nimesid ja tegevuskohti, aga puudub iseloomustus. Erandiks on Vladimir Robotov (sekretär 1945–1946), kes olevat olnud energiline, aktiivne jne, kuid suhtumises alluvatesse jäme ja taktitu.

Väga ettevaatlikult koheldakse veel elavaid tegelasi. Rein Ristlaane, Harri Rootsi ja Indrek Toome (osalt ka Mikk Titma jt) andmete allikaks on nende endi lühiaandmed teatmikust *Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992*. Arnold Rüütel, Artur Vader ja Vaino Väljas on biografeeritud E(N)E andmetega. Nii on nende biograafiad väga napolisõnalised, ei täida enamikus ühte lehekülgegi. Esimese biograafias puudub keeleoskus, Titma v a l d a b keeli, aga Väljas v a l d a s — kas ta on need nüüd ära unustanud? Isegi esialgses väljaandes oleks võinud oodata paremat koordineerimist ja täielikumaid andmeid. Neid ju on, eriti avalikult kirjutati pärast taasvabanemist. Näiteks on siinkirjutaja valgustanud Karl Säre tegevust Taanis (*Eesti Ekspress*, 7. XII 1990, ja *Akadeemia*, 1991, lk 1524–1530).

Huvitav on seda väljaannet võrrelda esimese ENEga ja retsenseeritava teosega samal aastal ilmunud EE 14. köitega (Eesti elulood). Nagu eespool mainitud, on ENEs mõnes suhtes täielikumad andmed, eriti autastustamiste kohta, mis on ka EEst välja jäetud. Viimases pole samuti üsna mitmeid ENEs biografeeritud sekretäre (Arbon, Jaanimägi, Kuzmin, Käo, Lebedev, Merimaa, Okk, Pauk, Puusep, Raadik). EEs on märgata tugevat ebakindlust nende tegevuse üldnimetaja suhtes. Enamasti on kasutatud korrektset nimetust “EKP tegelane” (Karotamm, Lentsman, Vader, Vaino), teiste puhul “riigitegelane” (Hendrikson, Müürisepp, Ruus, Saul) või “riigi- ja parteitegelane” (Käbin). Millisest riigist on siin juttu? Enamasti kopeeritakse nende nimetamisega ENEt, kusjuures on ära jäetud sõna “nõukogude”. Eduard Päll on ainult “keeleteadlane ja kirjanik”. Taasvabanemisega seotud EKP sekretärid saavad samuti neutraalsed tegevusnimetused, nii “poliitik ja põllumajandustegelane” (Rüütel) “poliitik ja diplomaat” (Väljas), “ühiskonna- ja majandustegelane” (Toome) ning “sotsioloog” (Titma). ENE ei pidanud Karl Säret biografeerimise vääriliseks, aga EEs on ta pandud paika kui üks “EKP juhte”. Seal öeldakse, et sakslased olevat teda kasutanud 1943. a Taanis kommunistivastasel protsessil. Sama sõnastust kasutab ka siinne teatmik, kusjuures lisatakse, et süüdistatavaks oli L. Looring (Meerits). Nii jääb mulje, et süüks oli kommunism, ehkki Säret ja Looringut süüdistati

selles, et nad koos olid 1936. a Kopenhaagenis tapnud oma seltsimehe Johannes Eltermanni (vt ka *Akadeemia*, 1991, nr 7, lk 1524–1529). EE annab muuseas ka Leonid Lentsmani surmakuupäeva (9. detsember), käesolevas teatmikus esineb ainult surma-aasta (1996).

Et see väljaanne jääb kindlasti üsna kaua ainsaks omataoliseks, oleks võinud oodata paremat läbitöötamist ja rohkem informatsiooni nende tegelaste panusest. Väga huvitav on venelaste osaluse valgustamine, mida seni on olnud raske hinnata. Seda tuleks lugeda selle teatmiku suurimaks teeneks, kuigi ka siin on lepitud üldiste faktidega. Pole alati õnnestunud leida vajalikke andmeid Moskva emissaride edaspidise tegevuse kohta, mõne juures puudub foto.

Üsna lühikeses eessõnas on antud vajalikud sissejuhatavad andmed, seejuures ülevaade EKP Keskkomitee institutsioonist koos põgusa iseloomustusega. Viidatakse ka asjaolule, et elukäigud on väga ilmekad, aidates lahti mõtestada ajajärku. See väide eeldab aga põhjalikumat informatsiooni. Lisaks on püütud anda iseloomustust fotode põhjal, milles enamasti ei peegelduvat kommunistlik fanatism, vaid hoopis teist laadi ja maisemad kired. See langevat kokku verbaalsete portreedega, mis tulevad välja kaadriankeetide napolisõnalisest materjalist. Siin on ilmne, et koostajatel on rohkem teadmisi kui lugejatel, kellele ju ametite loetelu palju ei ütle. Kuigi seda ei peeta eriti vajalikuks, on see tagasilangus mitte ainult siin mainitud itaalia psühhiaatri ja kriminoloogi Cesare Lombroso (1836–1909) õpetusse sünnipärase kurjategijatüübi olemasolust, vaid ka füsiognoomikasse, iseloomu määramisse näojoonte järgi, millele andis teadusliku vormi šveitsi filosoof Johann Caspar Lavater (1741–1801). Mõlemale tuginedes on kirjutatud palju rumalusi, need teooriad on kuulutatud ka pseudoteaduslikuks. Selle asemel oleks võinud esitada rohkem konkreetseid fakte, mida ju uurijatel peaks leiduma.

Lõppkokkuvõttes on see ikkagi tubli sammuke edasi, informeerides mitte nii palju sekretäride tegevusest kui tegevusaladest. Loodetavasti järgnevad täielikumad uurimused, mis aitaksid valgustada kogu EKP tegevust, eriti vahekorda Moskvaga — ja ka suhteid eesti rahvaga. See on veel suurelt osalt jäänud jäämäeks, mis ootab kliimamuutust. Tuleks soodustada selle kiirendamist, et poleks vaja oodata aastakümneid ja kõikide osaliste manalasse varisemist, enne kui saab nende rolle analüüsida ja iseloomustada.

Vello Helk

EDITORIAL NOTE

In recent years a lot has been written and spoken about globalisation. However, these treatments lack clarity and system. Janno Reiljan, member of the Estonian Parliament and professor extraordinary of international economy, and Ele Reiljan, researcher at the Department of International Business, try to systematise the concept of globalisation from the viewpoint of economics. The article studies the following aspects of economic globalisation in their interaction: the nature and general background of economic globalisation; development of international trade in different groups of countries as the basic form of global economic cooperation; the role and dynamics of foreign investments in the globalisation process of developing countries; the role of assistance in the integration of developing countries into world economy; the extent of differences in economic development between industrialised and developing countries; the reasons for the widening gap in economic development between industrial and developing countries; prerequisites for reducing differences in development.

In the Soviet Union the Ministry of Internal Affairs and state security organs worked in close association. At least three times they were joined into one structure and then separated again. Last time this happened in 1953–1954, which resulted in the creation of the new State Security Committee in Estonia on 1 April 1954. Relying on the archive materials of the Ministry of Internal Affairs, Jaak Pihlau reconstructs the Committee's structure, staff, assets, etc. As of 1 April 1954, the State Security Committee at the Council of Ministers of the Estonian SSR employed 964 people. Half of them worked in its central apparatus and the rest in town or district branches. This figure does not include the counterespionage staff of the Soviet Army and the Baltic Fleet, frontier guards and officers in active reserve. In the early 1990s, according to the last Chair of the ESSR KGB Rein Sillar, the Committee's staff

numbered approximately one thousand. Thus, we might say that after 1954 the number of personnel did not change considerably. The peak was most probably in early 1953 when the Ministry of State Security also comprised the militia administration and the 2-N department (which was later dissolved) for actions against forest brothers. The documents of the Ministry of Internal Affairs reveal tight mutual entwinement between the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of State Security, and these connections did not break entirely after 1954. Formally, some armed units essential for security were subject to the Ministry of Internal Affairs all the time, as well as medical institutions, kindergartens, pioneer camps, surveillance of foreigners at hotels, the department of foreign visas, archives, special communication channels, passport offices, etc. Beria's reforms from March to June 1953 were actually much more radical than many researchers have imagined. For example, the removal of frontier guard from the Baltic coast has not been studied in detail yet. Whether it would have meant the status of countries of people's democracy for the Baltic states or even something more, will unfortunately remain an object of guesses and speculations.

A great amount of conjectures, rumours and inaccurate information are in circulation about the ESSR KGB that was dissolved in 1991, as the activity of this repressive organ was highly secret and nearly all its archives have been taken to Russia or destroyed. To present the viewpoint of the KGB-ites, we publish a chapter from the book of memoirs by Vyacheslav Shironin, a collaborator of the II (counterespionage) department of the KGB. Shironin was the official who concluded, in addition to the rather vague agreement that dissolved the KGB, a secret protocol that granted social rights for the former security staff.

20th-century Western philosophy is divided into two uneven traditions — analytic and continental. The article by Ralph Humphries, Ph. D. in comparative literature and cultural studies, an editor of the Australian journal of continental philosophy, *Cypher*, studies the possibility of distinguishing the two traditions by means of generalisation. As both traditions are characterised by inherent doctrinal heterogeneity, the author is of the opinion that, in order to make at least a few tenable generalisations, one

should focus on stylistic contrast. Thus, the author claims that the two philosophical traditions differ from each other by philosophical style. In general, the philosophy called "analytic" contains the minimum of aesthetic and metaphorical embellishments — like in the case of mathematical proofs, the main virtues are elegance and economy. Analytic philosophy has elaborated a scholastic apparatus that makes it possible to classify or divide philosophical problems and areas of philosophical endeavours. They determine the areas where research moves towards its goal, which often is a solution to local problems. Such a tendency towards a general systematic apparatus and classification of philosophical problems is alien to present-day continental philosophy where taxonomy is more closely connected with the idiosyncratic language and vocabulary of individual philosophers and philosophical schools. In continental philosophy descent is essential, and by vocabulary, methodology and choice of themes of most authors it is possible to ascertain their connection with one or another well-known philosopher. Continental philosophers do not associate themselves with the world of present-day scientific research and do not attempt to justify, support or complement it.

On the contrary, Pascal Engel, professor of philosophy at Sorbonne University (Paris IV), states that analytic philosophy is not merely a question of style. He finds that any kind of research should correspond to certain cognitive norms. To a great extent these norms are inherent in the non-reflective usage of our cognitive concepts (e.g. "belief"). If we use Peacocke's expression, they consist in the "normative commitments" associated with such concepts. In particular, the concept of belief contains two such commitments: truth commitment and justification commitment. The more a philosopher is ready to consciously recognise these cognitive norms of truth and justification he is following in his practice, the closer he is to the theoretical and practical commitments of analytic philosophy. The reason why analytic philosophy differs from continental is just the explicit and implicit recognition of cognitive norms of ordinary and philosophical discourse. This includes characteristic theoretical commitments, contrary to the belief that the difference lies only in style. However, considering that the cognitive norms in question are the norms that direct

the general practice of philosophical research, it is not surprising that they have been confused with purely practical or stylistic commitments.

This month we celebrate the bicentenary of Kristian Jaak Peterson (14 March 1801 — 4 August 1822), the first Estonian poet of considerable significance. The poet, who called himself the bard of the countryfolk, was glorified by Gustav Suits (1883–1956), one of the leading figures in early 20th-century Estonian culture. To mark Peterson's jubilee, we re-publish Suits' laudatory essay that has become a classic. The poet's birthday, 14 March, has been proclaimed Mother Tongue Day.

Thereafter Sander Liivak, researcher at the Estonian Language Institute, introduces us to the Hungarian verse system. The word stress in Hungarian rests so firmly on the first syllable that the speaker does not even notice its existence. Therefore, meter is not based on word stress but on so-called measure stress, syllable quantity or both. Depending on which rhythm factor prevails in one or another poetic text, one speaks about the measure-based accentual (*ütemhangsúlyos*), quantitative (*időmértékes*) and combined or simultaneous (*szimultán*) verse system. The author describes in greater detail the Hungarian measure-based accentual verse.

Old forests and parks impress people as organised three-dimensional spaces with tall and thick trees as one of their main structural elements. The age of big trees, however, has until now remained one of their least-known characteristics. Alar Läänelaid, lecturer at the Institute of Botany and Ecology at the University of Tartu, tells us how to estimate their age more correctly.

Oriental languages have been taught at Tartu University almost continuously since 1632. Teaching of Oriental history gained momentum at the Universitas Dorpatensis of the 19th century. Oriental languages received special attention in the second half of the 19th century when, in addition to the Semitic languages taught at the Faculty of Theology, several Oriental languages began to be taught at the Faculty of Philosophy (from 1850 Faculty of History and Languages). Martin Hallik, assistant lecturer at the Department of History at the University of Tartu, describes the teaching of Oriental history and lan-

guages from 1919–1940. These disciplines were taught to a relatively great extent, but often, particularly in the case of history, they formed just one component of a general course, not a separate subject. In general, the traditions established at Tartu University under Tsarist rule were continued in an updated form. The author also introduces the lecturers of Oriental studies: Aleksander Pridik (1864–1936), Peeter Tarvel (1894–1953), Hans Kruus (1891–1976), Aarne Michaël Tallgren (1885–1945), Leo Leesment (1902–1986), Ants Piip (1884–1942), Max Vasmer (1886–1962), Peeter Arumaa (1900–1982), Friedrich Ernst Kieckers (1882–1938), Alexander von Bulmerincq (1868–1938), Otto Emil Seesemann (1866–1945), Uku Masing (1909–1985), Lazar Gulkowitsch (1899–1941).

In the section of book reviews Sirje Olesk, researcher at the Estonian Literary Museum, introduces Hellar Grabbi's dilogy of texts from Estonian literature of the second half of the 20th century. Historian Vello Helk criticises a book compiled by Olev Liivik, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann and Peep Pillak about the secretaries of the Communist Party of Estonia, who in 1940–1990 mediated the Soviet regime in Estonia.

The issue ends with Part 2 of a serial by Märt Läänemets, researcher at the Centre for Oriental Studies at the University of Tartu, about humanist ideas in Old China as reflected in the texts associated with the names of Confucius, Meng Zi and Zhuang Zi.

Economic globalisation and associated problems

Janno Reiljan, Ele Reiljan

In recent times globalisation has become a central issue of both discussions and articles. These approaches, however, lack clarity and systematic treatment. In some ways this is inevitable as the term is new and specialists in various areas are still trying to place it in their paradigms. Therefore, it is still too early to present an approach that covers all aspects of globalisation.

The present article attempts to systematise the term of globalisation from the viewpoint of economy. The objective is to point out major ways of regulating global economy in order to increase the impact of foreign trade, credits and (foreign) investments on economic growth and welfare. The article studies some basic problems that emerge in the process of balancing economic development. It also focuses on the problems that Estonia as an open transition country experiences in its integration to world economy.

In the recent decades globalisation has developed rapidly, and flows of capital and goods that move between countries have increased. Developing countries have also become involved in the globalisation process. Direct foreign investments made into devel-

oping countries show a particularly rapid rate of growth. At the same time, the outflow of direct foreign investments from developing countries has also increased remarkably. The growth rate of foreign loans exceeds the growth of production and trade in developing countries, and the result of this is the increasing debt burden and debt servicing costs. Altogether, developing countries' importance in world trade has decreased, although it was expected to increase.

Globalisation has not produced positive results in developing countries. Foreign investments and inflow of loans to developing countries have not led to expected results. Developmental assistance is not efficient and its share in donor countries' GNP is decreasing. Differences between industrial and developing countries' development have grown remarkably during the past decades. The reason for this is the industrial countries' market protection policy, which ensures that competitive products cannot enter their market. Unfair trade and competition caused by subsidies also play an important role. On the other hand, developing countries have also achieved relative cost advantage through implementing labour cost, social and eco-dumping, which does not meet the standards of civilised society.

The current organisation of global economy, mainly formed in the 1940s and 1950s, does not meet

Summaries

the requirements of the constantly globalising and merging world. The organisation of global economy needs a rapid and radical change towards greater openness of markets and equal competition conditions for countries with different levels of development. It is a complicated task that mostly calls for a change in the nature of inter-

national relations. Egoistic self-interest confined within the borders of one's own country should be replaced by a spirit of global solidarity aimed at finding balanced solutions. This is something that influences not only the welfare of billions of people in developing and transition countries but also stability and peace all over the world.

INIMENE JA INIMLIKKUS
VANA-HIINAS:
Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi

Märt Läänemets

II
KONFUTSIUS. II

DE 'vägi' on varase konfutsianismi ja kogu hiina klassikalise mõtte teine alusmõiste, mis sageli esineb paaris eelkäsitatud *dao*-mõistega.⁴¹

Kirjamärk *de*, mis tänapäevasel kujul koosneb graafiliselt kolmest osast — 'astuma, sirge' ja 'süda', nii et poolspekulaatiivselt võiks seda tõlgendada kui 'südame järgi käimist' või ka 'enesekindlust', on tuntud juba Shang-Yini ennustustekstidest. Arvatakse, et algselt on see tähendanud šamaanide ja preestrite, hiljem ka pealikute ja kuningate eripärast taevalikku või jumalikku päritolu, maagilist väge, mis võimaldab neil efektiivselt mõjutada teiste inimeste ja grupi (hõimu) käitumist.

Zhou tekstides (*Shujing* ja *Shijing*) on *de*, erinevalt *dao*'st, üsna sageli esinev sõna, mille tähendus on kahtlemata seotud selle sõna ürgse tähendusega, kuid omandanud juba tuntava eetilise mõõtme. Kuigi *de* mõiste kui varajase Zhou ideoloogia üks põhialuseid on veel tugevalt seotud ülimat jumalikku ja loovat alget tähistava mõistega *tian* 'taevas', ei mõisteta seda enam kui ainult inimesele antut, peale pandut, vaid vähemalt osalt juba ka kui midagi inimesest endast sõltuvat, mis annab tunnistust sellest, et *de* mõiste evolutsioon liikus juba Konfutsiuse-eelsel ajal taevakesksuselt inimkesksuse suunas.

Laulude raamatu "Suurtes ülistuslauludes" (*Daya*) on *de* eeskätt valitsejatele omane vägi, mis on eelduseks, et nad 'taevatahte' (*tianming*) alusel saavad legitiimse õiguse maa peal valitseda. *De* väljundiks ühiskonna ja inimsuhete tasandil on

⁴¹*De* erinevaid aspekte hiina traditsioonilises kultuuris on käsitletud kogumikus: *От магической силы к моральному императиву: категория де в китайской культуре*. Москва: Восточная литература, 1998; eriti vt Кобзев, А. И. "Де и коррелятивные ей категории в китайской классической философии. Samas, lk 12–35.

eelkõige 'pojalikkus' (*xiao*), s.t vanemate ja esivanemate austamine. Pojalikkuse kultiveerimises, millega valitsejad peavad rahvale eeskujuks olema ja mida võib interpreteerida kui traditsioonide järgimisel ja taasloomisel põhinevat ühiskonna eneseregulatsioonimehhanismi, avaldub 'rahva vägi' (*minde*). Seega võib varasemate tekstide *de*'d mõista kui sakraalset kategooriat, mis ühendas inimest ja ühiskonda teisepoolsusega, taevaga, ning mille vahendusel (eeskätt eriliste isikute kaudu, kelles *de* kontsentratsioon oli eriti tugev, nagu kuningad — *wang*) taevas juhtis ja korraldas maa peal inimühiskonnas asju.

Lunyu's esineb *de* ühtekokku 36 korda, seega märksa harvemini kui *dao*, mis võib olla selle tunnistuseks, nagu väidavad näiteks Nikkilä ja Kobzev, et viimane on sisuliselt uus, konfutsianistlik termin, mida *Lunyu* autorid püüdsid igati esile tõsta, esimene aga vana ja tuntud, tollal juba üldkehtiv termin, mida tuli uue kultuuriparadigmaga kohandada.⁴²

Nii nagu *dao*'d, ei ole ka *de*'d *Lunyu*'s kusagil otseselt määratletud ega ära seletatud. 'Väe' määratlemise ning selle mõistmise raskustele juhib tähelepanu juba tekst ise, kus Konfutsiuse suhu on pandud lause: "Väe mõistjaid on vähe." (XV, 4.) Ühest küljest võib oletada, et kuna tegemist oli tollal hästi tuntud ja üldkehtiva mõistega, ei pidanud *Lunyu* autorid selle defineerimist vajalikukski. Teisalt aga, nagu vanahiina tekstides üldse tavaks, eelistati abstraktse defineerimise asemel esitada näitlikke seoseid. Näiteks lõigus VII, 6 esineb 'vägi' kõrvuti kolme teise mõistega — 'kulgemise' (*dao*), 'inimlikkuse' (*ren*) ja 'kunstide' (*yi*), seega varakonfutsianistlikus väärtussüsteemis kõige kõrgemalt hinnatud kategooriatega: 'kulg' kui 'õilsa' üldsuunitlus, tema "elutee", 'inimlikkus' kui tema sisemine kvaliteet, eetilise imperatiiv — armastada inimest, ja 'kunstid' kui kohustuslikud oskused. 'Vägi' on selles reas mõistetav kui ülejäänud kolmega samatasemeline kategooria: kui 'õilsa' valmisolek ja suutlikkus "kulgeda", oma võimeid ja võimalusi teostada.

'Vägi' on piiritletud sellega negatiivses seoses olevate mõistete kaudu, et näidata seda, mis vägi ei ole, mis on väega vastuolus. Poliitilises kultuuris on selleks 'valitse-

⁴²Nikkilä, *op. cit.* (1982), lk 20, 235; Kobzev, *op. cit.* (1998), lk 19–21.

mine' (*zheng*) (II, 3);⁴³ inimestevahelistes suhetes — 'välimus' (*se*) (IX, 18), 'silmakirjalikkus' (*xiangyuan*) (XVII, 13), 'kuulujutt, klats' (*tushuo*) (XVII, 14), 'osavad sõnad' (*qiao yan*) (XV, 27); professionaalsete oskuste kui 'vää' ühe avaldusvormi minetamise puhul 'häbi' (*xiu*) (XIII, 22); tõuhobuse, ülekantud tähenduses ka silmapaistva isiku, kangelase hindamisel — 'füüsiline jõud' (*li*) (XIV, 33).

Sellest võime järeldada, et 'vägi' on vastandatud ühiskonnaelu tavatasemel üldlevinud ja mõnel juhul välise edu saavutamiseks isegi kõrgelt hinnatud omadustele, suhtumistele ja käitumisviisidele, mis *Lunyu* väärtussüsteemis on ilmselgelt taunitavad.

Positiivsed seoseid 'vää' ja teiste mõistete vahel leidub tekstis märksa vähem. Võimalik, et hoidudes positiivsetest määratlustest 'vää' kõrvutamiseга madalama taseme mõistete abil, tahtsid *Lunyu* autorid osutada selle mõiste sisu teatud varjatusele, sellele, et *de* avalduste hulk on samahästi kui lõpmatu ja ühe või teise esiletõstmise võib põhjustada eksliku arusaama, nagu see olekski 'vägi'. Vaid ühes kohas on *de* seatud ühte ritta teiste oskuste ja võimetega, nagu 'kõne' (*yanyu*), 'valitsemine' (*zhengshi*) ning 'kultuur' ja 'õppimine' (*wenxue*), mida suudavad teostada Konfutsiuse erinevad õpilased, kuid igaüks ainult ühte, mitte keegi kõiki korraga: "Yan Yuanil, Min Ziquanil, Ran Boniul ja Zhonggongil oli vägi ja nad oskasid seda rakendada. Zai Wo ja Zigong olid kuldsuud. Va-

⁴³*Zheng*, nagu eespool seletatud, tähendab eeskätt valitsemist administreerimise teel, mille rakendamine *dao-de* struktuuris näib olevat vastunäidustatud. Samas esineb lõigus II, 1 väljend *zheng yi de* 'valitseda vää abil', kus *zheng* ja *de* ei ole omavahel vastuolus. Tundub, et mõiste *zheng* ei ole *Lunyu*'s termini tasemele välja arendatud ning seda kasutatakse puhtpoliitilises kontekstis pelgalt kirjeldava asendusmõistena. Näiteks heidetakse lõigus II, 21 Konfutsiusele ette, miks ta pole valitsemas, mille peale ta vastab tsitaadiga *Shujing*'ist, tõstes esile kaksikmõistet *xiao-di* 'pojalikkus' ja 'vennalikkus', mis on oluliselt eriti seoses mõistega *ren* 'inimlikkus', ning väidab, et nende teostamine ongi valitsemise, s.t viitab 'valitsemise' (*zheng*) kui eesmärgi asjatusele ja üleliigsusele, kaudselt ehk isegi kahjulikkusele. Zhou ideoloogia kontekstis on aga 'pojalikkus' just üks 'vää' aspekte ja väljendusi.

litsemisasju oskasid aga ajada Ran You ja Zilu. Kultuuri ja haridust oli Ziyoul ja Zixial.⁴⁴

Kõige ammendavam 'väe' määratlus antakse lõigus VI, 29, kus seda defineeritakse aga teise veelgi määratlematuma mõiste 'keskmine tavaline' (*zhongyong*) kaudu, mida *Lunyu*'s kusagil rohkem ei esinegi:⁴⁵ "keskmine tavaline / see on vast vägi / seda ülimal määral / rahvas harva jõuab kaua."⁴⁶

Positiivseid määratlusi asendavad tekstis paralleelkonstruktsioonid samatasemeliste mõistetega, mille kohta ülalpool sai juba näiteid toodud. Vanahiina tekstides ei tähenda sellised parallelismid mitte ainult vormivõtet, vaid ka nende kaudu esitatavate väidete sisulist üheväärtustamist.⁴⁷ Samasugust rolli mängivad ka 'väe' seletused metafooride abil.

Niisuguse vastandmäärgiga parallelismi näiteks on juba tsiteeritud lõik II, 3, kus *de* on seotud mõistega *li* 'komme', mida koos rakendades luuakse rahvale järgimist vääriv eeskuju ja mida samas vastandatakse administratiivse 'valitsemise' (*zheng*) ja selle juurde käiva 'karistuse' (*xing*) mõistega. Ühiskonda peab juhtima (selles tähenduses on kasutatud sõna *dao*) 'väe' ja 'kommete', mitte 'administreerimise' ja 'karistuste' abil. Rahvas ei pea ühiselu reegleid ja norme omaks võtma mitte riikliku sunniaparaadi survele ja hirmust karistuste ees, vaid vabatahtlikult juhtide kõrget eeskujut järgides. See, mis neid seda tegema paneb, ongi juhtide — 'õilsate' vägi.

Eelnevaga haakub samuti juba tsiteeritud metafoorne lõik XII, 19, kus taas poliitilises kontekstis võrreldakse 'õilsa' ja 'lihtinimese' väge. Kui Lu riigi suurnik Ji Kangzi küsis Konfutsiuselt, kas valitsemine oleks efektiivsem, kui "tappa need, kes ei kulge, et toetada neid, kes kulgevad", s.t rakendada surmanuhtlust valitsusvastaste ja autasustamist valitsuse pool-

⁴⁴Mäll, *op. cit.* (1988), lk 77.

⁴⁵Konfutsianismi edasises arengus sai see mõiste küll väga tähtsaks, nii et hilisemas kanoonilises kirjanduses leidub isegi sellenimeline tekst (vt Mäll, *op. cit.* (1988), lk 169–206). Pole välistatud, et ka antud lõigu näol on tegemist hilisema interpolatsiooniga.

⁴⁶Mäll, *op. cit.* (1988), lk 47.

⁴⁷[---] tekstide parallelismi üheks tunnuseks on mõtte objekti elementide ühtsus. Kui kokkulangevateks osutuvad hieroglüüfid, mille tähendus on oluline iga antud elemendi sisu jaoks, siis selline formaalne parallelism viitab ka sisu samasusele." (Спирин, *op. cit.* (1976), lk 93.)

dajate suhtes, mis sai hiljem legistliku poliitilise filosoofia aluseks, vastas Konfutsius eitavalt, lisades oma ettekujutuse valitsemisest: "soovid head / rahvas saab heaks / õilsa vägi on kui tuul / lihtinimese vägi on kui rohi / tuul puhub rohu peale / kas jääb rohi paindumata".⁴⁸

Kaks asjaolu annavad sellele väitele erilise tõeväärtuse. Esiteks on väide pandud Konfutsiuse enda kui ülimalt autoriteedi suhu. Teiseks on 'vägi' paigutatud *Lunyu* kõige olulisemasse, 'õilsa — lihtinimese' personoloogilisse struktuuri. Väitest järeldeb taas, et mõiste *zheng*, mis tähendab valitsemist administratiivsete vahendite, kaasa arvatud karmide karistuste ja surmanuhtluse rakendamise teel, on kokkusbimatut mõistega *de*, millele luuakse selgitav assotsiatsioon sõnaga 'hea' (*shan*). Metafoori tuum seisneb aga selles, et nii 'õilsal' kui ka 'lihtinimesel' öeldakse olevat oma 'vägi', s.t väel võib olla erinevaid tasemeid ja kvaliteete, mis sõltuvad inimtübist ja tolle karakteristikutest. Kõrgema 'väe' kandja ehk 'õilis' suudab mõjutada madalama 'väe' kandjat ehk 'lihtinimest', keda siin võib vahest samastada mõistega 'rahvas' (*min*). 'Väe', s.t 'õilsa' loomumaste kvaliteetide toel loodava eeskujuga, mitte administratiivsete vahenditega mõjutamine peakski konfutsianistide arvates olema poliitilise võimu teostamise teeks. See vägi ei ole aga mitte niivõrd sünipäraselt ('taeva' poolt) antud, vaid pigem endas arendatav 'õppimise' (*xue*) kaudu. Selles seisnebki, nagu juba öeldud, varajase Zhou ideoloogia ja konfutsianismi suur erinevus 'väe' mõiste käsitlemisel. Õppimise aineks on aga inimühiskonna loodud ühine väärtuste kogum ja süsteem — 'kultuur' (*wen*), millest lähemalt tuleb juttu allpool.

'Väe' eri tasemetest — 'suur vägi' (*da de*) ja 'väike vägi' (*xiao de*) räägitakse ka lõigus XIX, 11, kus samuti metafoori abil selgitatakse nendevahelist erinevust: "suur vägi ei lähe üle piiri; väike vägi võib käia sisse-välja." Üle piiri minek tähendab normide, ettekirjutuste, traditsioonide rikkumist. Need, kelle 'vägi' on suurem, suudavad ise endale ja teistele norme luua, neid järgida ning teisi eeskujuga neid järgima panna; teised, kelle 'vägi' on väiksem, ei suuda seda ja kõiguvad pidevalt lubatavuse ja lubamatuse piiril ('käivad sisse-välja'). Esimeste all mõeldakse loomulikult 'õilsaid', teiste all 'lihtinimesi'.

⁴⁸Mäll, *op. cit.* (1988), lk 92.

Lõigus I, 9 väidetakse, et lahkunute austamine ja kadunute hoolimine suurendab rahva väge. Neid esivanemate kultusega, seega pojalikkuse kategooriaga seotud traditsionaalse eetika ja rituaali elemente võib seostada 'väe' muistse tõlgendusega, mida Konfutsiuse õpetuses mõistetakse *de* madalama tasemega, mille kultiveerimist peeti ometi oluliseks, sest just sellest algab liikumine 'kõrgema väe' poole.

Kui inimesel on 'vägi', ei jää ta kunagi üksi, vaid leiab ikka sõpru (IV, 25). Seega on 'vägi' inimsuhete ja käitumise tasandil ka midagi, mida võib võrrelda karisma mõistega. Karismaatiline, 'väega' inimene tõmbab teisi ligi, paneb teisi endasse kiinduma, annab eeskuju ja suudab ilma vägivallata teisi (hulkasid) mõjutada.

Lõigus XIV, 34 esitatakse tuntud lause, mis peaaegu ühtib *Daodejing*'is sõnastatuga: "kurjale pane vastu vägi,"⁴⁹ millele aga vastu vaieldakse. Täendusrikas on antud väite puhul see, et esitaja on anonüümne (lõigu alguses seisab märkus *huo yue* 'keegi ütles'), mis on *Lunyu*'s erandlik, kuna selles tekstis määras personaalne suhe öelduga enamasti ära öeldu kaalukuse. See asjaolu võib viidata sellele, et tegemist on mittekonfutsianistliku väitega, mida kinnitab järgmine Konfutsiuse repliik: "miks vastata väega / kurjale pane vastu sirgus / väele pane vastu vägi".

Väge ja kurja (*yuan*) ei saa ilmselt pidada võrdseteks kategooriateks, mis võiksid üksteisele vastukaaluks olla. Kuri, eetilise seisukohast negatiivne mõiste, pääseb mõjule inimsuhete tasandil, siis kui kahjustatakse teise inimese huvisid, solvatakse kedagi või põhjustatakse solvumist. *Lunyu* autorite arvates ei ole sellel midagi pistmist 'väega', kurja sfäär jääb allapoole 'väe' tasandit, tuleneb pigem väe puudumisest. Seejärel vastandataksegi 'kurjale' samatasemeline mõiste 'sirgus' (*zhi*), mida tuleb mõista kui ausust, õiglust ja õigust. 'Väe' kohta aga öeldakse, et sellega on mõtet minna millegi samaväärse vastu, milleks saab olla vaid 'vägi' ise.

Nii nagu 'kulu', nii ka 'väe' puhul saab rääkida sellest, et mitte need ei kujunda indiviidi-isiksust, vaid indiviid kogub ja suunab neid. 'Vägi' ei ole aga püsiv ega muutumatu ekvivalent, vaid selle eest tuleb pidevalt hoolt kanda, — 'korrastada' (*xiu*) (VII, 3), 'ülendada' (*chong*) (XII, 10, 21), 'austada' (*shang*)

⁴⁹Samas, lk 115; vrd *Daodejing*, LXIII: Mäll, *op. cit.* (1979), lk 49.

(XIV, 5), 'hoida' (*zhi*) ja 'arendada' (*hong*) (XIX, 2), rakendades selleks eetilisi kategooriaid, nagu 'ustavus', 'usaldus', 'kohasus' jt. 'Väe' hulk ja tugevus sõltuvad seega indiviidi jõupingutustest, tema eetilisest ja intellektuaalsest tasemest.

Vaid ühes kohas seostatakse 'väge' 'taevaga', s.t inimvälise, loodusliku, üleloomulikuga. Tegemist on Konfutsiuse enda hinnanguga oma väele, kui ta ütleb: "taevas sünnitas minu väe" (VII, 23). See väide on öeldud situatsioonis, kus Songi riigi väejuht Huan Tui üritas Konfutsiust tappa, kukutades talle ja tema õpilastele, kes teekonnal puhkasid, peale suure puu. Surmaohust pääsenud Konfutsius olevatki need sõnad öelnud, viidates sellega enda väe üleolekule alatu ja kättemaksumihimulise sõjamehe omast, mistõttu ka viimase atendaadikatse nurjus. Vaevast saab seda väidet aga pidada *Lunyu* üldkontseptsiooni arvestades millekski enamaks kui meiegi igapäevast kergendusohet "tule jumal appi!" vms.

'Vägi' ei ole kohaldatav mitte ainult üksikisikule, vaid ka ühiskonnale tervikuna. Rahva väest oli ülalpool juba juttu. Konfutsius ja tema järglased kirjeldasid 'väega' ühiskonnana Zhou riiki dünastia rajaja Wu Wangi ajal: "Zhou vägi / sellest võib öelda / vägi / tõepoolest" (VIII, 20).⁵⁰

Kokkuvõtteks võib öelda, et väe (*de*) mõistesse selle varakonfutsianistlikus tõlgenduses on kokku võetud inimesiksuse eetilise ja intellektuaalse seisundi ja võimekuse määratlus. Kui 'kulg' tähendab liikumist mingite kindlate suuniste või töökspidamiste järgi ning nende omandamist õppides, siis 'vägi' tähendab võimet neid teostada, ellu viia. 'Kulg' on kogumine, 'vägi' on andmine. Kui varasemas Zhou ideoloogias mõisteti 'väge' kui "taeva õnnistust", looduse poolt antut, siis konfutsianistlikus tõlgenduses sõltub see rohkem iga inimese enda jõupingutustest arendada endas omadusi ja oskusi, mis igapäevases tegevuses 'väena' avalduvad. Need seostuvad eelkõige kultuuri ja haridusega. 'Kulg' ja 'vägi' on isiksuse ja ühiskonna arengukäigu kaks teineteisega lahutamatu seotud ja teineteisest sõltuvat külge. 'Õilsad', kes evivad kõrgema taseme 'väge', rakendavad seda poliitilisel tasandil — 'valitsemise' eeskju kaudu, 'kommete' kui regulatiivse insti-

⁵⁰Mäll, *op. cit.* (1988), lk 62.

tutsiooni vahendusel, vältides niipalju kui võimalik sunniapaaraati.⁵¹

⁵¹ Võrdluseks olgu taas esitatud *de* mõiste mõningaid interpretatsioone tuntud sinoloogidelt.

Herbert Fingarette: "Öilis (vaimses mõttes) inimene on see, kes töötab ühiskonnaelu vormide [*social forms*] — (*li*) ja inimliku eksistentsi alkeemilise kokkusulatamise kallal nõnda, et see muutub olemiseks, mille realiseerub *de* — inimesele omane voores [*virtue*] ehk võime saada täiuslikuks. *De* realiseerub omavahel suhtlevate inimeste konkreetsetes toimingutes, toimingutes, mida võetakse eeskujuks. Nendes näidetes sisalduvad teatud ühisjooned, mida võib kokku võtta kui *li* avaldusi: kõik need väljendavad "inimlikkust inimeses", "vastastikust ustavust ja austust" (Fingarette, *op. cit.* Tsiteeritud teosest: Семеновко, *op. cit.* (1995), lk 310.)

Raimond Dawson: " 'Moraalne vägi' [*moral power*] või 'moraalne mõjuvõim' [*moral influence*] võiksid olla sobivaimad tõlkevasted [sõnale *de* — *M. L.*], kuid sõna voores [*virtue*] soositus tuleneb sellest, et see, nagu ka *de*, tähistab sisemist loomust või kvaliteeti, samuti moraalselt täiuslikkust." (Dawson, *op. cit.*, lk 73–74.)

Artemi Karapetjants: "Termin "andekus" [*одаренность*] — *de* võib *Lunyu*'s tähistada ka millegi vaatlemist heana [---] "andekuse" kategooriat mõistetakse varases konfutsianismis erinevalt — tavalisel ja kõrgemal tasemel." Ta esitab ka juba eespool viidatud (vt viide 40 eelmises osas) *dao* ja *de* määratluse matemaatilise funktsiooni mõiste kaudu: "Selle [*dao* — *M. L.*] paaristerminite *de* võib tõlgendada kui selle funktsiooni konkreetseid väärtusi, vastava sirge (kõvera) mingeid punkte." (Карпетянц, *op. cit.*, lk 13–14.)

Benjamin I. Schwartz: "On arvatud, et Konfutsiuse mõiste *ren* uudsus seisneb eelkõige selle märkimises, et moraalne vägi [*moral power*] ei ole ainult võimulolijate prerogatiiv, vaid et ka tavalised inimesed, nagu ta isegi, võivad evida voores. Kuid isegi selles osas võib juba prekonfutsianistlikus kirjanduses leida vihjeid, et vooreslikud [*men of virtue*], nagu Zhou dünastia esivanemad või õilsad ministrid tõestavad oma õigust võimule vallates voores." (Schwartz, *op. cit.*, lk 76.)

Ivan Semenenko: "[---] on täielik alus pidada *de*'d ja headust väga lähedasteks ja teatud mõttes isegi samasteks mõisteteks." (Семеновко, *op. cit.* (1987), lk 170.) "[---] *de* tähendab looduslikku võimekust, mida pidevalt realiseeritakse ja rakendatakse, mille tulemusena see saab vilumuseks, harjumuseks." (Samas, lk 171.) "*De*, see on saatuse jõud ja

Kirjamärk *WEN* 'kultuur' kujutas algupäraselt tätoveeritud või maalingutega kaetud inimfiguuri ning tähendas sakraalseid mustreid ja sümbolmärke — "kirju", mida erilistel puhkudel — pühitsustel, riitustel, sõjakäikudel kanti neis osalevate inimeste kehale, märkimaks nende erilist, tavapärasest ja igapäevasest erinevat funktsiooni. Nõnda kätkeb mõiste/kirjamärk *wen* päris algusest peale ühelt poolt märgilisuse kui sellise tähendust, märkide võimet tähistada midagi, mida vahetult pole võimalik tajuda; teiselt poolt aga sakraalsust, kuna märkide, sümbolite tähendus jääb "teispoole" igapäevast looduslikku elu, neid mõistavad ja oskavad rakendada aga ainult vähesed asjassepühendatud — kirjatargad. Suurem osa hiina vanimaid kirjamärke ongi seotud sakraalsete toimingute ja neis kasutatavate esemete kujutistega.

rituaalne valmisolek eneseohverduseks, mis langeb kokku eneseteostuse püüdega." (Samas, lk 172.)

Linnart Mäll: "Vägi on nende omaduste kogusumma, mis avalduvad oma loomuse järgi käival (s.t kulgeval) inimesel. See tähendab, et näiteks tõeline ravivägi on vaid ravitsejal, kes on sündinud selleks ja kelle loomust on vastavas suunas arendatud; tõelist valitsusväge omav juht on samuti selleks sündinud ja kasvatatud." (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 291–292; (1998), lk 117.)

Angus Graham: "*De*'d, mida sageli on tõlgitud vooruseks (seda tuleb pigem mõista nii, nagu see esineb situatsioonis 'tsüaniidi omadus [*virtue*] on mürgitada', kui 'voorust' [*virtue*] autasu tähenduses), on traditsiooniliselt kasutatud väena [*power*], olgu siis leebe või hävitavana, millega saab liigutada teisi ilma füüsilist jõudu rakendamata. Konfutsius kasutab seda Zhou karisma tähenduses, mis oli võitnud üleüldise poolehoidu, kuid täidab selle mõiste moraaliga ja avardab sedavõrd, et see saab võimeks toimida vastavalt kulgemisele ja tuua teisi kulgemiseni. [...] isiku *de* on tema võime tegutseda vastavalt *dao*'le." (Graham, *op. cit.*, lk 13.)

Pertti Nikkilä teeb *Lunyu*'s vahet *de* kolme aspekti vahel: valitseja *de*, rahva *de* ja Konfutsiuse *de* (Nikkilä, *op. cit.* (1992), lk 50), kuid annab ka üldistava definitsiooni: "Konfutsiuse meelest oli *de* valitseja ligitõmbav ja ühendav vägi iseeneses ilma muude väliste sunnivahendite kasutamisetä. Konfutsius valis välja *de* kõige vähem sunniviisilise traditsiooni ja arendas selle valitseja kosmiliseks, ligitõmbavaks, struktuuralselt läbivaks kvaliteediks. Sellist ligitõmbavat *de*'d näeme eriti *Lunyu* usaldusväärsemates osades." (Samas, lk 158.)

Ühiskonna ja kirja arenedes muutus ja avardus ka kirjamärgi *wen* tähendus. Zhou ajastul hakkas see tähendama kirja, mõtestatud märgisüsteemi kui sellist, omandades aja jooksul kirjasõna, kirjandust, kirjakultuuri ning lõpuks kultuuri ja tsiviilühiskonda tervikuna tähistava sõna tähenduse.⁵² Juba enne Konfutsiust mõisteti seda kui Zhou tsivilisatsiooni ühteliitvat, ühtaegu loovat ja säilitavat-edasikandvat alget, mis põhines kirjal, kirjanduspärandil, olemasoleval ja pidevalt täieneval tekstide korpusel. Just selle pooldest eristus "tsiviliseeritud" Hiina ümbritsevatest "metsikutest" barbarhõimudest.⁵³

Mõiste sisu ja mõte avaneb veelgi selgemalt traditsioonilistes vastandustes: ühelt poolt mõistega/märgiga *zhi* 'loomus, loomupärane, looduslik, materiaalne, lihtne, algupärane' kui toores, töötlemata ja korrastamata algollus, kultuuri "tooraine"; teiselt poolt aga mõistega/märgiga *wu* ehk 'sõda, sõjakas' kui kultuuri ja tsivilisatsiooni suhtes vaenulik ja purustav, aga ka (näiteks riigi struktuuri vältimatu osana) viimast kaitsev ja toetav jõud.

Konfutsius, kes ka tema enda sõnutsi tugines talle eelnenud varase Zhou ajastu kultuuripärandile ("Zhou sai näha kaht ajastut: kui täiuslik kultuur! Mina järgin Zhou'd" — III, 14), tõstab esile *wen*'i kui tõeliselt inimliku alge määravat tähtsust ja ennast kui selle edasikandjat. Toonitades Zhou

⁵²Sõnaraamatutest võib kirjämärgile *wen* leida järgmisi tähendusvasteid: 'kirjamärk, kiri, kirjasõna, kirjakeel, kirjandus, kirjandusteos, teos, tekst, dokument, kultuur, kultuursus, haridus, tsiviil-, tsiviilteenistus, tava, tseremoonia, etikett, kaunistus, muster, välimus'. On huvitav, et näiteks liitsõna *tianwen*, mille sõnasõnaliseks vasteks oleks 'taevakiri' või isegi 'taevakultuur', tähendab hiina keeles astronoomiat.

⁵³Vene sinoloog Leonid Vassiljev sõnastab kirjämärgi *wen* kultuuri-loomulist tähendust Vana-Hiinas järgmiselt: "Konfutsianismi-eelse mõtte mõlemad põhiteesid (*tianming*, *de*) ning rõhutatud orientatsioon sotsiaalsele eetikale soodustas oma olemasolu paljude sajandite vältel Zhou-aegses Hiinas teatud tsivilisatsiooni standardi kujunemist. Selle standardi tase, mida hiljem, Konfutsiuse ajast alates hakati tähistama kirjämärgiga *wen* 'kultuur', oli väga kõrge. Sellele vastavus oli peamine, mille järgi hakati vahet tegema hiinlase ja mittehiinlase vahel." (Васильев, Л. С. *Проблемы генезиса китайской мысли*. Москва: Наука, 1989, lk 51.)

dünastia poollegendaarse rajaja Wen Wangi osa (ülimalt tähelepanuväärne, et tema postuumne tiitel ei tähenda midagi muud kui "Kultuurikuningat") Zhou riigi ja tsivilisatsiooni loojana, ütleb ta (IX, 5): "Wen Wang on ammu lahkunud, kas pole kultuur aga alles! Kui taevast oleks lasknud kultuuril hukka minna, kas hiljem surijad oleksid siis kultuurini jõudnud!", pidades hiljem surijate all ilmselt silmas eeskätt iseennast.

'Kultuur' seisab Konfutsiuse "õppeainete" nimekirjas esimesel kohal samas reas 'tegutsemise' (*xing*), 'ustavuse' (*zhong*) ja 'usaldusega' (*xin*) (VII, 25). Olulise täpsustuse annab Konfutsiuse õpilane Zigong lõigus V, 13, kus *wen* esineb liitsõnas *wenzhang* 'kultuurilugu'⁵⁴, vastandades sellele kui Konfutsiuse õpetuse põhiobjektile 'loomuse' (*xing*) ja 'taevakulu' (*tian-dao*) mõisted. Selles formuleeringus väljendub varajaste konfutsianistide selge püüd ja arusaamine identifitseerida ennast "kultuuriloo", tekstikorpuse ja kirjakultuuri, mitte aga spekulatsioonide kaudu looduse-loomuse ja üleloomuliku kohta.

Kultuuriloo, kultuuritekstide hoidmine, õppimine, täiendamine ja edasiandmine — sealhulgas on tähtsal kohal kirjapandud ajalugu — ongi kultuurse inimese ülesandeks ja missiooniks. Konfutsiuse juhtnõoris oma õpilastele või ka üldse noortele (*dizi* — sõna-sõnalt 'nooremad vennad ja pojad') lõigus I, 6 esitatakse nõue 'õppida kultuuri' (*xue wen*), kuid seda alles siis, kui "jõudu jääb üle" 'pojalikkusest', 'vennalikkusest', 'ettevaatusest', 'usaldusest', 'hulkade armastusest' ja 'lähedusest inimlikkusega'. 'Kultuuri' eel käib seega kõlbeline kasvatus ja hingeharidus, mis teisest küljest on aga ise 'kultuuri' osa.

'Kultuuri' tundmine pole veel piisav selleks, et nimetada ennast 'õilsaks', nagu Konfutsius enda kohta väidab, öeldes, et kultuuri alal on ta teistega (täpsemalt küll määratlemata, kellega) võrdne, õilsa käitumiseni, enese ülevalpidamiseni

⁵⁴Zhang eraldi tähendab 'raamatut, peatükki, kirjatööd, teksti, lugu'; *wenzhang* tähendab tavakeeles sama; sõna-sõnalt võiks seda tõlkida 'kultuuritekstiks', eelistan siinkohal siiski 'kultuurilugu', mis tähendab nii "lugusid kultuurist", s.t tekste kultuuri kohta, kui ka kirjapandud "kultuurilugu", tervikkäsitlust ehk kontseptsiooni kultuuri kohta, mis mõlemad on Konfutsiuse õpetusele iseloomulikud. *Wenzhang* esineb ka lõigus VIII, 19, kus seda tarvitatakse Konfutsiuse ja konfutsianistide poolt kõrgelt hinnatud müütilise valitseja Yao ajastu iseloomustamiseks koos epiteediga *huan* 'hiilgav'.

õilsana pole aga veel jõudnud (VII, 33). 'Õilis' on järelikult midagi enam kui ainult kultuurne inimene, ilma 'kultuurita' aga ei saa 'õilsaks'.

'Kultuuri' kui õpitu ja 'loomuse' ehk 'iseloomu' (*zhi*) kui loodusest antu vahekorra probleem on *Lunyu*'s mitmes kohas diskussiooni aineks. Vastanditena nad ei välista, vaid täiendavad teineteist. Harmoonilises isiksuses on 'kultuur' ja 'iseloom' tasakaalus, ükskõik kumma liigne domineerimine viib isiksuse kujunemiseni ühekülgseks äärmuseks. Lõigus VI, 18 esitatakse kolmeliikmeline tüpoloogia, kus 'kultuuri—loomuse' skaalal määratakse ära isiksusetüübid, mida taas nimetatakse tuntud sotsiaalseid kihte tähendavate sõnadega. Kui 'iseloom' surub alla 'kultuuri', on tulemuseks 'mats' (*ye*). Kui aga 'kultuur' domineerib 'iseloomu' üle, on tulemuseks 'kirjartark' (*shi*). Vaid sellist isiksust, kelles 'kultuur' ja 'iseloom' on tasakaalus, võib nimetada 'õilsaks'.

Sama probleem on taas kõne all lõigus XII, 8, kus Konfutsiuse õpilane Zigong lükkab ümber Wei ametniku Ji Zichengi argumendi, nagu oleks 'õilsal' 'iseloom' määravam ja 'kultuur' midagi teisejärgulist, väites, et 'õilsa' puhul peavad mõlemad olema esindatud 'ühepalju' (*you*): "Nagu kultuuri, nii ka iseloomu; nagu iseloomu, nii ka kultuuri."

Kuigi Konfutsius avaldab kahetsust selle üle, et "kultuurikandjaid pole piisavalt" (III, 9), räägitakse *Lunyu*'s siiski ka konkreetsetest isikutest, Konfutsiuse kaasaegsetest, kes on kultuuri tundmises ja edendamises silma paistnud. Lõigus V, 15 kõneldakse näiteks Wei suurametnikust Kong Wenzist, kellele *wen* oli antud lausa postuumseks aunimeks. Selle põhjenduses võib näha ka katset *wen*'i määratlada: "nutikas, ometi armastas õppida; ei häbenenud alamatelt küsida, sellepärast saigi nimeks Wen". Wei ametimeeste seas mainitakse veel teistki sama tiitli kandjat Gongshu Wenzid, kelle kohta Konfutsius lausub, et teda "võib tõepoolest pidada kultuurseks" (XIV, 18). Konfutsiuse õpilastest nimetatakse 'kultuuri' ja 'õpetatuse' (*xue*) poolest silmapaistvatena Ziyoud ja Zixiad (XI, 3).

'Kultuur' käib tingimata käsikäes 'kommetega'; just nendega harib ja mõjutab Konfutsius teisi, nagu väidab tema üks lemmikõpilasi Yan Hui: "Õpetaja [--] avardab meid kultuuriga, ohjeldab meid kommetega" (IX, 11).

Sama kordab Konfutsius ise lõigus XII, 15: "avardud õpides kultuuri, ohjeldad end kommetega, nii suudadki vältida vigu", ning lõigus VI, 27, kus eelmisega täpselt ühesuguses sõnastuses iseloomustatakse 'õilsat'.

'Kombeid' ja 'muusikat' (*yue*) kui 'kultuuri' põhilisi avaldusvorme ja vahendajaid nimetatakse ka lõigus XIV, 12. Selles esitatakse nimekiri konkreetsetest isikutest, kes evivad selliseid omadusi nagu 'tarkus' (*zhi*), 'kiretus' (*bu yu*), 'mehisus' (*yong*), 'kunstid' (*yi*), ning väidetakse, et "kultuuristades" neid 'kommete' ja 'muusikaga', võiks tulemuseks olla 'täiuslik inimene' (*chengren*).

'Õilsa' puhul peetakse kultuuri taustsüsteemiks lähedaste suhete kujunemisel teiste inimestega, sõprade leidmisel, mis omakorda arendab 'inimlikkust': "õilis / leiab sõpru kultuuriga / edendab inimlikkust sõpradega" (XII, 24).⁵⁵

Huvitavas kontekstis, mida võiks pidada irooniliseks, esineb *wen* lõigus XIX, 8, kus tema abil kirjeldatakse hoopiski 'lihtnimest': "lihtnimene oma vigugi peab kultuuriks." Sellelga tahetakse öelda, et lihtnimene, kel puudub haridus ja kes ei evi tõelist kultuuri, püüab iga hinna eest oma vigu ja möödalaskmisi esitada saavutustena, kiidab need üles, kaunistab ennast nendega, nagu õilis kaunistab ennast kultuuriga.

Kokkuvõtteks võib välja tuua varakonfutsianistliku kultuurimõiste neli olulisemat aspekti. 'Kultuur' (*wen*) on tsiviliseeritud ühiskonna alus, mis (a) on talletatud kirjanduspärandis, olemasolevas tekstikorpuses ehk 'kultuuriloos' (*wenzhang*), 'kommetes' (*li*) ja 'muusikas' (*yue*), s.t kõiges selles, mis tänapäeva mõistes moodustab tsiviilühiskonna põhistruktuuri ning on selle kestmise tagatiseks; (b) moodustab vastandpaari mõistega *zhi* 'loomus' ehk 'iseloom' loodusliku alge tähenduses, millele kultuur rajatakse, kuid harmoonia säilitamiseks peab olema sellega tasakaalus; (c) omandatakse indiviidi tasandil 'õppimise' ehk 'hariduse' (*xue*) kaudu, mille tulemusel indiviid (indiviidi teadvus) 'avardub' (*bo*); (d) kommunikatiivses plaanis loob võimaluse inimsuheteks kõrgemal tasemel, mida iseloomustab 'sõprus' (*you*) ja 'armastus' (*ai*) ja mis omakorda lähendavad indiviidi 'inimlikkusele' (*ren*).⁵⁶

⁵⁵Mäll, *op. cit.* (1988), lk 95.

⁵⁶Mõningaid *wen*'i määratlusi tuntud sinoloogidelt.

Raymond Dawson: “‘Kultuur’ tähendab algselt ‘triibulist’ ja edaspidi ‘mustrilist, ehitut’ või ‘kaunistatud’. Sellepärast hakati seda kasutama asjade puhul, mis ei ole tarvilikud ainult elus püsimiseks, vaid mis andsid ilu ja mitmekülgust tsiviliseeritud elule ning eristasid seda barbaarsusest.” (Dawson, *op. cit.*, lk 15–16.)

Benjamin I. Schwartz: “Tekstis leiduvate diaadiliste paaride seast leiame termini, mis näib eelkõige tähendavat lihtsat jagamatut ainet (*zhi*) ning on vastandatud terminile, mis näib eelkõige tähendavat eristatava koega liigendatud mustrit (*wen*). Seda diaadi kasutatakse mitmes erineva semantikaga kontekstis, kus see tähendab nii indiviidi kui ka ühiskonna kui terviku atribuute (hiljem kasutatakse seda isegi metafüüsilises kontekstis). Teine termin on pandud tähistama isiksuse ulatusliku harimist, kirjandust ja “kultuurimudelit” tervikuna.” (Schwartz, *op. cit.*, lk 82.)

Ivan Semenenko: “Sõna *wen*, mida uurijad tõlgivad erinevalt ja mis assotsieerub hiljem selliste mõistetega nagu kirjandus ja kultuur, mõistetakse *Lunyu*’s eelkõige kui töötlust — mustrit, mis kantakse mingile alusmaterjalile, milleks on inimloomus, “kaunistamata” looduslik inimalge — *zhi*.” (Семенинко, *op. cit.* (1987), lk 160.)

Linnart Mäll: “Kirja üha laiema levikuga hakkas *wen* tähendama kõike seda, mis on seotud kirjaga, ning Konfutsiuse-eelsetel sajanditel kujunes välja mõiste, mis on lähedane Euroopa “kultuurile”. *Wen* on kaunistus, mis asub inimloomusel, seega tähendab see “kultiveeritud loomust”, see on inimese juurde orgaaniliselt kuuluv, sest ei ole tegelikult loomusest lahutatav. *Wen* on ka see, mis ühendab tänapäeva minevikuga [---], ning see on mineviku see külg, mis annab väärtuse tänapäevale. *Wen* on Konfutsiuse arvates ka midagi niisugust, mis võib üpris kergesti murduda või kaduma minna. Seepärast on see vastandatud kõigele sellele, mis seda hävitada püüab: toorus, jõhkruks, sõda.” (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 295; (1998), lk 120.)

Robert Eno: “Varases Zhou termin *wen* ühendas rituaalsed mustrid isiklike vooruste ja sotsiaalsete normidega. Ruismis [varases konfutsianismis — *M. L.*] selline seotus normatiivse käitumisega süvenes ja ruistlikes tekstides tõlgendati *wen*’i üldiselt kui “stiili” [*style*] — *wen*’i esteetilisi kvaliteete, mis said keskseks kvaliteediks ideaalse isiksuse portrees. *Wen* ehk ‘stiil’, mida tõsteti esile muude asjade seas, kujutas endast indiviidi esteetilisi vilumusi, rakendamaks rituaali kitsast märksõnastikku, vilumusi, mida kultiveeriti kirjalike tekstide, muusika, tantsu ja sõjakunstide õppimisega. *Lunyu*’s on rituaali esteetiline as-

Mõistet *REN* 'inimlikkus' võib õigusega pidada Konfutsiuse õpetuse kvintessentsiks, omamoodi "visiitkaardiks". Esi- mesel kohal konfutsianistliku inimesekäsituse aluseks oleva viie vooruse ehk 'viie püsiva' (*wu chang*) seas, milleks on peale 'inimlikkuse' veel 'kombed' (*li*), 'kohasus' (*yi*), 'tarkus' (*zhi*) ja 'usaldus' (*xin*), on *ren* kujunenud Konfutsiuse-järgses hiina klassikalises mõtteloos enamkäsitletud mõisteks-terminiks, mis iseloomustab inimest kui ühiskondlikku olendit ja tsivili- satsiooni loojat ning koondab enda alla terve pesakonna inime- se inimlikku olemust avavaid mõisteid. *Ren* on mõiste, mille tõid hiina mõttelukku just Konfutsius ning *Lunyu* tekst, kus 'inimlikkuse' struktuur esmakordselt süsteemselt visandatak- se, nii et kogu hilisemat hiina humanistlikku traditsiooni võib tegelikult vaadelda *Lunyu*'s esitatu tõestuse ja kinnitusena.

Kirjamärgi *ren* tekkimisaeg ja päritolu ei ole päris selge. Igal juhul on tegemist tuletisega sõnast/märgist 'inimene', mil- lega tal on ka ühesugune hääldus. Kirjamärk on moodustatud sel teel, et 'inimese' märgile on lisatud number kaks, mis peaks edasi andama tähendust 'inimeselt inimesele' ehk 'inimeste- vahelised suhted'.

Seda sõna kohtab kahes *Laulude raamatu* laulus (I, VII, 3 ja I, VIII, 8), kus ta seisab kõrget sugu meest iseloomustava- te omaduste seas nagu 'kaunis' (*mei*), 'armas' või 'hea' (*hao*), 'sõjakas' (*wu*), 'vapper' (*quan*), 'tugev' (*sai*). Mida *ren* selles reas täpselt tähendab, pole teada, kuid võimalik, et silmas on peetud aadlimehele omast armulikkust, suuremeelsust, hea- tahtlikku suhtumist teistesse inimestesse. *Kirjade raamatus* tuleb sõna *ren* ette ainult ühes kohas (peatükis "Jinteng"), kus Hiina kultuuriheeros Zhou Gong ehk Zhou Vürst iseloomus-

pekt mõnikord vastandatud üksikasjalikele ettekirjutustele (*li*) kitsamas mõttes." (Eno, *op. cit.*, lk 39.)

Leonid Perelomov: "Konfutsiuse ajaks omandab termin *wen* järk- järgult teise tähenduse — seda kasutatakse juba mõistete "kirjandus" ja "kultuur" tähistamiseks. Ja selles on Konfutsiuse enda suur tee- ne: eemaldunud selle termini esialgsest tähendusest, hingestas ta selle uuele elule, seostades seda rahva kirjaliku traditsiooni ja vaimse kul- tuuriga." (Переломов, *op. cit.* (1993), lk 194; (1998), lk 149.)

tab sellega iseennast kui 'head valitsejat', kes saab hästi läbi vaimudega ja on armulik inimeste vastu.⁵⁷

Konfutsiuse tõlgenduses sai *ren* kardinaalselt uue tähenduse kui kõlbeliselt ja intellektuaalselt arenenud, isiksust läbiv karakteristik, mis ülimalt iseloomustab 'õilsa' tüüpi. Selles mõttes võib Konfutsiuses näha *Laulude raamatu* ülalmainitud traditsiooni jätkajat, kuna sealset aadlimeest, kelle üheks epiiteediks või meelitusnimeks oli samuti *ren*, nimetati ju samuti *junzi*'ks nagu hilisemat konfutsianistlikku ideaaltüüpigi.

Lunyu's kohtame mõistet *ren* 109 korral. 'Inimlikkust' avatakse ja seletatakse lahti taas arvukate paralleel- ja allmõistete kaudu, mis võivad olla selle endaga nii positiivses kui ka negatiivses korrelatsioonis. Ülevaatlikkuse mõttes esitame kaks tabelit *ren*'iga vastavalt kooskõlas ja vastuolus olevate isiksuseomaduste loeteluga.

A. 'Inimlikkusega' positiivses korrelatsioonis olevad mõisted

Mõiste	Ptk ja lõigu nr
'pojalikkus' <i>xiao</i>	I, 2, 6
'vennalikkus' <i>di</i>	I, 2, 6
'armastus' <i>ai</i>	I, 6; XII, 22
'kombed' <i>li</i>	III, 3
'muusika' <i>yue</i>	III, 3
'ilu' <i>mei</i>	IV, 1
'tarkus' <i>zhi</i>	IV, 1, 2; VI, 23; XV, 33
'rahu' <i>an</i>	IV, 2
'kasu' <i>li</i>	IV, 2; IX, 1
'armastus' <i>hao</i>	IV, 3
'viha' <i>wu</i>	IV, 3
'nimetäiustamine' <i>cheng ming</i>	IV, 5
'vaikus, rahu' <i>jing</i>	VI, 23
'pikk eluiga' <i>shou</i>	VI, 23
'õndsus' <i>sheng</i>	VII, 34

⁵⁷Mõiste *ren* tähendusest Konfutsiuse-eelsetes allikates vt: Lin Yü-sheng. "The Evolution of the Pre-Confucian Meaning of Jen and the Confucian Concept of Moral Autonomy." — *Monumenta Serica*. Vol. 31, lk 172–204; vt ka: Nikkilä, *op. cit.* (1982), lk 148–151, 195–197.

Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas

'taevatahe' <i>ming</i>	IX, 1
'enesesalgamine' <i>ke ji</i>	XII, 1
'kommiteuendamine' <i>fu li</i>	XII, 1
'napiõnalisus' <i>yan ren</i>	XII, 3
'sõprus' <i>you</i>	XII, 3
'viisakus' <i>gong</i>	XIII, 19; XVII, 6
'aupaklikkus' <i>jing</i>	XIII, 19
'ustavus' <i>zhong</i>	XIII, 19
'kindlameelsus' <i>gang</i>	XIII, 27
'otsustavus' <i>yi</i>	XIII, 27
'loomulikkus' <i>mu</i>	XIII, 27
'vaikimine' <i>na</i>	XIII, 27
'mehisus' <i>yong</i>	XIV, 4
'suuremeelsus' <i>kuan</i>	XVII, 6
'usaldus' <i>xin</i>	XVII, 6
'visadus' <i>min</i>	XVII, 6
'headus' <i>hui</i>	XVII, 6
'õppimine' <i>xue</i>	XVII, 8; XIX, 6

B. 'Inimlikkusega' negatiivses korrelatsioonis olevad mõisted

Mõiste	Ptk ja lõigu nr
'ilukõnelisus' <i>qiao yan</i>	I, 3; XVII, 17
'kauninäolisus' <i>ling se</i>	I, 3; XVII, 17
'halb' <i>e</i>	IV, 4
'erakondlus' <i>dang</i>	IV, 7
'sõnaosavus' <i>ning</i>	V, 5
'kuri' <i>yuan</i>	VII, 15; XIV, 1
'segadus, mässumeel' <i>luan</i>	VIII, 10
'mure' <i>you</i>	IX, 29
'kõrkus' <i>ke</i>	XIV, 1
'hulljulgus' <i>fa</i>	XIV, 1
'kirg' <i>yu</i>	XIV, 1
'tapmine' <i>si</i>	XV, 35
'suurelisus' <i>tang</i>	XIX, 16

'Inimlikkuse' kui arenenud inimisiksuse integreeriva karakteristiku mõistmist tuleb koos Konfutsiusega alustada selle 'juurest' (*ben*; I, 2) — 'pojalikkusest ja vennalikkusest' (*xiao*

di). Traditsionaalsest agraarühiskonnast pärit põlvkondade vahelisi suhteid ja esivanematekultusega seotud rituaalkäitumist reguleeriv kaksikmõiste sai konfutsianistliku eetika nurgakiviks, mille kultiveerimine ühekorruga kasvatas inimese 'väge' ja oli selle 'väe' väljenduseks ühiskonna hierarhia kõigil tasemetel kõige alamast orjast taevapojani välja. Kõige üldisemalt tähendab *xiao* suhteid ja kohustuslikku rituaalkäitumist n-ö vertikaalliini mööda, algselt ühe pere vanemate ja laste vahel, mis väljendub laste aupaklikkuses ning vanemate hooles ja vastutuses, hiljem universaalses subordinatsioonisüsteemis; *di* aga suhteid horisontaaltasandil, algselt ühe pere vanemate ja nooremate vendade, hiljem tervet ühiskonda läbiva ühel ja samal (ealisel või sotsiaalse staatuse alusel kujunenud) hierarhiatasandil asuva grupi liikmete vahel. Konfutsius muutis selle traditsionaalse ühiskonna mõiste oma sotsiaaleetika üheks alusmõisteks ja oluliseks terminiks mõiste *ren* kontseptuaalses struktuuris.⁵⁸

Mainitud lõigus I, 2 määratletakse 'pojalikkust-vennalikkust' *Lunyu* õpetuse struktuuri põhimõisteid — 'õilsat', 'kulgu' ja 'nimlikkust' — ühendava tegurina, defineerides seda kui inimese kvaliteeti, mis välistab temas ühiskonna stabiilsust ohustavad destruktiivsed tendentsid: "on inimene / pojalik ja vennalik / ometi meeldib ülematele vastu hakata / niisuguseid on vähe / ei meeldi ülematele vastu hakata / ometi meeldib mässu tõsta / niisuguseid ei ole / õilis otsib juurt / juur püübib / sünnib kulg / pojalikkus vennalikkus / küllap vist inimliku juur."⁵⁹ Sellest võib mõista, et 'pojalikkus-vennalikkus' kui

⁵⁸"Konfutsiuse teeneks on see, et ta oskuslikult paigutas ümber rõhuasetused ja tegi kõik, mis tema võimuses selleks, et viia *xiao* normid ja reeglid inimeste teadvusse, interioriseerida need igaühe tasemel eraldi. Loomulikult oli seejärel, nagu varemgi, tarvis välja töötada traditsiooni automatism, kuid nüüd juba teadvustatuna. [...] Konfutsius pööras tähelepanu sotsiaalse integratsiooni peamisele momendile ja püüdis kõigiti tugevdada selle võimalusi ja toimetehhanisme ühiskonnale." (Васильев, Л. С. *Проблемы генезиса китайской мысли*. Москва: Наука, 1989, lk 65.) Mõiste *xiao* käsitlusi vt ka Hsieh Yu-wei. "Filial Piety and Chinese Society." — *The Chinese Mind*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1967, lk 167–168; Dawson, *op. cit.*, lk 46–49; Läänemets, M. "The Conception of Filial Piety in Early Confucian Texts". — *Religio*. IV/1996/2, lk 139–146.

⁵⁹Mäll, *op. cit.* (1988), lk 5.

inimese sotsiaalse kvaliteedi põhiline mõõdupuu, mis saab alguse kasvatuses ja peresuhetest (millele eriti paneb rõhku Konfutsiuse ideeline pärija Meng Zi; vt järgmine osa), ongi 'inimlikkuse' alus ja 'õilsa' siht, millel püsib tema 'kulg', seega Konfutsiuse "kasvatusõpetuse" A ja O. Nõnda pole imeks panna, et *Lunyu*'s on 'pojalikkuse-vennalikkuse' spetsiifilisemaid aspekte päris mitmel pool ikka ja jälle üles võetud (vt I, 5, 11; II, 5–8, 21; VIII, 21; XIII, 20). 'Pojalikkuse' kategooria kõrget väärtustamist varajases konfutsianismis näitab ilmekalt asjaolu, et arvatavasti 3. sajandi jooksul e.m.a koostasid Konfutsiuse õpilase Zeng Zi liini järgivad konfutsianistid eraldi teksti — *Pojalikkuse raamatu (Xiaojing)*.

'Inimlikkus' saab avalduda ainult suhetes teiste inimestega, millele viitab juba vastava kirjamärgi kuju ('inimene' ja 'kaks'). Sestap ei saagi kirjeldaval tasemel rääkida ühetaolisest inimlikkusest, inimlikkusest kui sellisest, vaid inimlikkuse väljendus sõltub inimestest, kes konkreetsetes suhtlusaktis osalevad. Eespool vaadeldud 'pojalikkuse' ja 'vennalikkuse' puhulgi on ju selge, et mõlemad suhtumised, kuigi inimlikkusega seotud ja inimlikkusest tulenevad, on suunatud eri sihtgruppidele ja eeldavad inimlikult inimeselt erinevat käitumist. Ometi on 'inimlikkuses', inimlikus suhtumises kindel muutumatu aspekt — 'armastus' (*ai*). Lõigus XII, 22 annab Konfutsius küsimusele "mis on inimlikkus?" lühikese ja selge vastuse: "armastada inimest"⁶⁰

Sõna *ai* 'armastama' tähendust ei ole kusagil täpsemalt määratletud. Arvatavasti oli see juba tollal laialt levinud tavakeele sõna, mida kasutati üsna vabalt kõige tähistamiseks, mis meeldis, mis oli meelepärane, millesse suhtuti hästi. Siit on üsna loogiline järeldada, et inimlik suhtub hästi teistesse inimestesse — armastab neid. Seega peaks konfutsianistlikul 'inimlikkusel' ja kristliku kirjasõna mõjul eesti keelde juurdunud 'ligimesearmastusel' üsna palju kokkulangevust olema. Samas kontekstis on eriti huvipakkuv lõigus I, 6 öeldu, kus Konfutsius õpetab, et nooruk peaks 'üldiselt armastama kõiki' (*fan ai zhong*), ent tõelist lähedust peaks ta otsima inimlikega (*qin ren*). Seega kõikehõlmav ühetaoline armastus ilma inimeste vahel vahet tegemata on nagu vastandatud läheduse-

⁶⁰Samas, lk 94.

le inimlikega (või ka inimlikkusega) kui eelnevaga võrreldes millegi kõrgemaga.⁶¹

Inimliku inimese erinevale lähenemisele teistele inimestele juhib tähelepanu esmapilgul vastuoluline lõik IV, 3, mis räägiks nagu vastu jäägitu inimarmastuse põhimõttele: "vaid inimlik / suudab armastada inimest / suudab vihata inimest."⁶² 'Armastuseks' on siin tõlgitud vanahiina keeles *ai*'ga sünonüümne *hao* 'meeldima, kiinduma, armastama'. Õeldu mõte seisnebki selles, et 'inimliku' suhtumine teistesse inimestesse ei saa kunagi olla indiferentselt heatahtlik, vaid sõltub sellest, missuguse inimesega on tegemist. Hiina kommentaari järgi saab 'armastus' (*hao*) inimliku poolt osaks neile, keda iseloomustab kvaliteet *shan* 'hea', mis tavapäraselt on tihedas korrelatsioonis 'väega', 'vihkamine' (*wu*) aga neile, keda iseloomustab kvaliteet *e* 'halb, kuri'; kirjutatakse, muide, sama hieroglüüfiga mis *wu*. Vastuolu lahendab järgmine lõik (IV, 4), kus väidetakse, et 'inimlikkus' ongi see, mis välistab 'halva' aktualiseerumise: "kui eesmärgiks seada inimlikkus, pole enam halba."

Armastusemõistel (*ai* või *hao*) põhinevaid 'inimlikkuse' määratlusi ei ole *Lunyu*'s edasi arendatud; märksa tähendusrikkamad on mõistekolmiku *zhong* 'ustavus', *shu* 'kaastunne' ja *xin* 'usaldus' ümber koondunud määratlused. Esimest kahte on ülalpool (mõistet *dao* käsitlevas osas) juba viidatud lõike IV, 15 nimetatud Konfutsiuse õpetuse, tema 'kulu' 'läbivaks jooneks' (*guan*), mis iseenesest vihjab nende olulisusele ka 'inimlikkuse' struktuuris. Peatumata lähemalt arvukatel tekstilõikudel, kus need mõisted erinevates seostes ette tulevad, tuleb tähelepanu juhtida mõningatele 'inimlikkuse' seisukohalt kõige olulisematele väidetele. 'Ustavus' ja 'usaldus'

⁶¹Ilmselt selle lause tõttu pälvisidki konfutsianistid 5. sajandi e.m.a õpetaja Mo Di ehk Mo Zi ja tema järglaste karmi kriitika, kes jutlustasid just nimelt üleüldist ja ühesugust armastust eranditult kõikide vastu ja pidasid konfutsianistide inimlikkuse eelistust elitaarsuse ja rahva põlgamise märgiks, pidades ilmselt silmas ka sõna *ren* ülalpool vaadeldud varasemat tähendust kui aristokraadi tunnust, mille poolest see erines või oli üle tavalistest inimestest. Mo Di õpetusest vt lähemalt: Титаренко, М. Л. Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учение. Москва: Наука, 1985.

⁶²Mäll, *op. cit.* (1988), lk 25.

esinevad sageli koos ja neid võibki mõista ühe ja sama alge lahutamatu aspektidena, millele juhib tähelepanu Herbert Fingarette, kelle arvates need väljendavad ühe ja sama mentaalse kvaliteedi eri külgi: *zhong* väljapoole, teistele inimestele suunatud aktiivsust ja *xin* sissepoole, iseendasse suunatud aktiivsust, kusjuures mõlemad on kõrgema abstraktsiooniastmega mõiste *shu* konkreetseteks väljendusteks.⁶³

Shu'd võib tõlgendada kui inimese võimet võrrelda ja samastada end teistega, empaatiavõimet. Sestap ongi see defineeritud paljudest eri aegadest ja kultuuridest pärit eetikaõpetustest ja rahvatarkustest tuntud nn kategoorilise imperatiivina: "mida ei soovi endale / seda ära tee teistele" (XV, 24).⁶⁴ Veidi teises sõnastuses kordub sama lause lõigus V, 12: "ma ei soovi, et teised teeksid mulle seda, mida mina ei soovi teha teistele." Tähelepanuväärne on aga see, et lõigus XII, 2 defineeritakse sõnasõnalise kokkulangevusega sama "kategoorilise imperatiiviga" inimlikkusemõistet.

Samas juhitakse mitmes kohas tähelepanu sellele, et paljud kõrgelt hinnatud omadused, mis kindlasti kuuluvad 'inimlikkuse' struktuuri, ei ole iseenesest veel 'inimlikkus', tähendades heal juhul vaid lähenemist 'inimlikkusele'. Selliste 'inimlikkusele' lähedaste omaduste hulka kuuluvad *Lunyu* autorite arvates näiteks seesama 'ustavus', aga ka 'mehisus' (*yong*) ("inimlik on kindlasti mehine, aga mehine ei pruugi olla inimlik" — XIV, 4), 'kindlameelsus' (*gang*), 'otsustavus' (*yi*), 'loomulikkus' (*mu*), 'vaikimine' (*na*) (XIII, 27).

⁶³"*Shu* on Konfutsiuse õpetatud Tee [*dao* — *M. L.*] keskjoon, kui selline iseenesest lõpetamata, mis võib olla — ja Konfutsiuse jaoks ongi — lõpetatud sulandununa mõistesse *zhong*." (Fingarette, *op. cit.* (1980), lk 377.) "*Shu* ilma *zhong-xin*'ita on moraali seisukohalt ilma kindla suunata. *Zhong-xin*, usalduslike kohustuste võrgustik, mille juured on Tees ja mis avaldub *li*'s ['kommetes' — *M. L.*] — vürst käitudes vürstina, minister ministrina, isa isana, poeg pojana ja sõber sõbrana —, tähendab neid ühiskondlikult määratletud staatusi, mis panevad paika meie kohustused igas konkreetses olukorras. *Zhong-xin* on minu kohustus Tee suhtes ning nõnda on *zhong-xin* see, mis juhib mind Õige juurde, kui ma pean lõplikult otsustama, kuidas, samastades ennast teise isikuga, kelle suhtes mul tuleb toimida." (Samas, lk 392.)

⁶⁴Mäll, *op. cit.* (1988), lk 125.

Kaastunne, enese samastamine teistega, teistelt õppimine ja teiste aitamine kui 'inimlikkuse' põhisuundumus kajastub lõigus VI, 30: "inimlik, ise soovides tuge, toetab teisi; ise soovides edasi jõuda, viib edasi teisi. Oskust lähimast eeskujut võtta võibki pidada inimlikkuse kunstiks."

Küsimus 'inimlikkuse' õpitavusest, kasvatatavusest või sünnipärasusest, mille üle hilisemas konfutsianismis on palju spekuleeritud, jääb *Lunyu*'s otseselt tõstatamata. Konfutsius, kes, nagu ülalpool kõneldud, tegi panuse 'kultuurile' ja inimesele kui kultuursele olendile, kaldub kindlalt esimese poole. Nagu 'kulg' ja 'vägi', need iseenesest "tühjad" mõisted, millele alles 'inimlikkus' oma rikkalike alastruktuuridega sisu annab, on ka 'inimlikkus' siiski sõltuv inimese-subjekti motivatsioonist ja jõupingutustest. "Kas on inimlikkus kaugel? Tahan olla inimlik — saangi inimlikuks," väidetakse lõigus VII, 30. Inimlikkust saab endas teadlikult kasvatada ja arendada aga siiski vaid 'õilis' ("õilis [---] soovib inimlikkust / saabki inimlikuks" — XX, 2),⁶⁵ kellele see on ainuvõimalik olemisviis: "õilis jättes inimlikkuse, kuidas saaks täiustada nime; õilis silmapilgukski ei tagane inimlikkusest; olgu kiire, ikka hoiab alles, olgu hädas, ikka hoiab alles." Teisal (XII, 1) esitatakse siiski ülalmainitud dilemma vaimus küsimus: "kas inimlikuks saadakse iseenda kaudu või teiste kaudu?" Vastus on tegelikult antud sealsamas juba enne küsimust: "ohjeldades ennast, naastes kommetesse saabki inimlikuks."

Viimase lausega luuakse väga oluline seos konfutsianistliku inimeseõpetuse kahe aluskategooria — 'inimlikkuse' ja 'kommete' (*li*) vahel, mida analüüsime üksikasjalikumalt järgmises alalõigus. Õeldust järeldub aga selgelt, et inimlikuks saadakse süstemaatilise enesekasvatuse teel, mille tähtsaks osaks on enese kohaldamine 'kommetega', mida tuleb mõista laiemalt kui ühiskonna, inimeste ühiselu reguleerivate normide kogumit. Kombed on seotud 'kultuuriga', on selle tugi ja väljund. Sestap öeldaksegi, et inimene, selleks et inimlikuks saada, peab 'kommetesse naasma', s.t jõudma oma "metsiku", looduspärase loomuse juurest tõeliselt inimlikku olemist määravate kultuuri-kommete juurde, "tagasi" sinna, kust see pärit on. 'Inimlikkus' ongi ühtekuuluvus kultuuri-kommetega. Samas annab 'kommete' ja teistele kultuurinähtustele (muusi-

⁶⁵Samas, lk 163.

ka) tõelise tähenduse alles 'inimlikkus' ise: "inimene / ometi pole inimlikkust / miks kombed / inimene / ometi pole inimlikkust / miks muusika" (III, 3).⁶⁶

'Inimlikkus' on tihedalt seotud ka inimese intellektuaalseid võimeid tähistava mõistega *zhi* 'tarkus', mis esineb sageli paralleelkonstruktsioonides samatasemelise mõistena, ja mõlemad iseloomustavad ideaaltüüpi 'õilsat'. Lõigus VI, 23 antud

⁶⁶Samas, lk 18.

'Inimlikkuse' ja 'kommete' vahekorda on oma põhjalikus uurimuses käsitlenud Kwong-loi Shun (Shun Kwong-loi. "Jen and Li in the Analects." — *Philosophy East and West*. Vol. 43. No. 3, lk 457–479.) Ta esitab kaks võimalikku lähenemist selle n-õ "muna ja kana" küsimuse käsitlemiseks. Nn instrumentalistliku lähenemise kohaselt "Konfutsius vaatleb *li* järgimist kui midagi, mis on vaid instrumentaalses suhtes *ren*'i ideaaliga. [...] *ren*'i aga vaadeldakse kui meeelseisundit, mis sisaldab teatud emotsionaalseid kalduvusi ja suhtumisi, mis on lahus ja sõltumatud *li* üldisest järgimisest. [...] *Li* teostamises osalemine mõjub isiksusele tagasiside kaudu ja teeb isiku vastuvõtlikuks ideaalsetele emotsionaalsetele kalduvustele ja suhtumistele." (Samas, lk 461.) Definitsionistliku lähenemise järgi: "Konfutsius vaatleb *ren*'i ideaali kui sellist, mis on ära määratud tema ajal Hiina ühiskonnas olemas olnud *li* eeskirjade üldise järgimise poolt. *Ren*'il ei ole sel juhul enam hinnangulist ülimuslikkust *li* suhtes [...], vaid *ren* ise ongi *li* kui ülimald väärtuse järgimine, millest tuleneb selle isiksuse väärtus, kes järgib *li*'d. [...] Et ideaaliks ongi nende tegelikult olemasolevate *li* eeskirjade järgimine, siis *ren*'i ja *li* vaheliste suhete kontseptsioon on oma vaimult konservatiivne ja seisab vastu olemasolevate *li* eeskirjade igasugusele korrigeerimisele või neist eemaldumisele." (Samas, lk 462.) Shun leiab, et Lunyu's on väiteid mõlema kasuks ja peab võimalikuks, et nende arusaamade vastuolu on kõrvaldatav Lunyu enda tekstisituatsiooni jälgides, mis lubavad sünteetilist lähenemist ega absolutiseeri äärmuslikke seisukohti, mis on Konfutsiusele üldse omane.

Lin Yü-sheng jõuab samuti umbes samasuguste järeldusteni: "Ideaalne situatsioon on täiuslik tasakaal ehk harmoonia *ren*'i ja *li* vahel, kusjuures *ren* saab areneda ainult *li* sees ja *li*'d hoitakse loominguiliselt alal *ren*'i kultiveerimiseks. Loomulikult on sellise tasakaaluni raske jõuda, kuid see näib olevat inimkonna kõrgeimaks ideaaliks, mille poole püüda. Siinkohal tuleb rõhutada, et loominguilises pinges *ren*'i ja *li* vahel on *ren*'il prioriteet *li* üle, vaatamata *li* möödapääsmatusele. *Ren* on tulemus, *li* on aga vahend." (Lin, *op. cit.*, lk 194.)

huvitavast kujundlikust määratlusest võib tõdeda, et intellektuaalsust mõistetakse inimese dünaamilise, inimlikkust aga staatilise, püsiva aspektiga: "tark tunneb rõõmu veest / inimlik tunneb rõõmu mägedest / tark on toimekas / inimlik on rahulik / targal on naudingud / inimlikul on pikk eluiga."⁶⁷ Üks ei saa toimida teiseta; tarkusega jõutakse sihile, kuid kui saavutatut ei toeta inimlikkus, kaob siht käest, nagu väidetakse lõigus XV, 33, kus lõppjärgeldusena tuuakse esile, et kui kõike seda kommetega ei kohandata, siis ei ole tulemus ikkagi hea (*shan*).

Kokkuvõtteks võib öelda, et diskussioon inimlikkusemõiste üle *Lunyu* tekstis kajastab olulisel määral seda muutust mõtlemises ja ühiskondlikus teadvuses, mis sai alguse Konfutsiusest ja mida võib määratleda kui üleminekut humanistlikule, inimkesksele maailmamudelile.⁶⁸ *Ren* kujutab endast varakonfutsianistliku inimesekäsituse koondmõistet, mis (a) iseloomustab isiksuse kvaliteeti konfutsianistliku ideaaltüübi 'õilsa' tasemel; (b) on tugevas vastastikusel seoses ja sõltuvuses välise ühiskondlik-kultuurilise miljöö ehk 'kommete' ja indiviidi sisemise intellektuaalse miljöö ehk 'tarkusega'; (c) avaldub inimestevahelistes suhetes tema konkreetsetes sotsiaalses tegevuses, olles sel tasemel kirjeldatav teatud hulga positiivsete ja negatiivsete mõistetega, mis vastavalt on kooskõlas või vastuolus 'inimlikkusega'; (d) on vaadeldav indiviidi ja ühiskonna kvaliteedi hindamise teatava ekvivalendi või etalonina, millega võrdlemisel selgub iga konkreetse indiviidi väärtus konkreetsetes situatsioonides.⁶⁹

⁶⁷Mäll, *op. cit.* (1988), lk 46.

⁶⁸Vt ka: Läänemets, M. "Konfutsianism — maailma iidseim humanismiõpetus." — *Ajalaval: kangelane ja väärtused*. Tartu—Helsinki, 1995, lk 171–193.

⁶⁹Juba ülalpool tsiteeritud sinoloogid Konfutsiuse-uurijad on inimlikkusemõistele andnud üsna erinevaid interpretatsioone. Herbert Fin-garette: "Pole kahtlust, et Konfutsiusele oli *ren*, nagu ka *li*, vähemalt sama tähtis kui iga teinegi mõiste. Kuid erinevalt *li*'st on mõiste *ren Lunyu*'s paradoksaalne ja ümbritsetud salapäraga. Tundub, et *ren* rõhutab isiklikku, subjektiivset alget, iseloomu, tundeid ja tuju, s.t, et see on pandud kandma psühholoogilist tähendust. Kuid *ren*'i mõistmise probleem muutub eriti teravaks, kui oletada koos minuga, et *ren* moodustab *Lunyu* põhialuse ja et selles peituv mõte ei põhine psühholoo-

gillistel mõistetel. Üheks olulisemaks ülesandeks mõiste *ren* analüüsil ongi kindlaks teha kuidas Konfutsius, jättes kõrvale psühholoogia, võis mõista seda probleemi, mida meie Läänes oleme harjunud väljendama psühholoogiaterminites." (Fingarette, *op. cit.* (1972); tsiteeritud Семёненко, *op. cit.* (1995) järgi, lk 337.) "*Ren*'i puhul peame endale ette kujutama suunavat väge, mis toimib tegevuses, ühiskondlikus ruumis ja ajas. Inimene on siin selle vastasmõju nii algus- kui ka lõpp-punkt. Tegemist on loomulikult inimliku, mitte füüsilise väega. [---] *Ren* kujutab endast üksikute jõuvektorite — täieliku ustavuse ja usalduse, aupaklikkuse jne — täielikku ja kontsentreeritud kehastust. Igaüks neist omakorda ei ole mitte sisemine seisund, vaid vägi selle sõna ot-seses mõttes, vägi, mis kiirgab inimesest, inimese väe vektor." (Samas, lk 354–355.) "Kirjamärk *ren* annab nii kirjalikul kujul kui ka tähenduse poolest olemusliku ettekujutuse maailmast, mille põhiline inimlik rea-liteet on inimene kahekesi, inimene koos inimesega. [---] *Ren* ei ole spetsiifiline akt kui selline, vaid dünaamiline hoiak, tee, mida mööda me jõuame teise inimeseni." (Fingarette, *op. cit.* (1980), lk 197–198.)

Lin Yü-shi: "*Ren* on intellektist erinev kvaliteet. Intellekti saab kasvatada ja arendada loodusnähtuste mõistmisse süvenedes. *Ren*'i ei saa arendada sel moel. *Ren* on mitmepalgeline väe kvaliteet [*quality of virtue*], mida saab kasvatada ja arendada inimestevaheliste suhetes, s.t sotsiaalses kontekstis. Kui inimkeskkond on *ren*'i arendamise eel-tingimuseks, siis ei saa mööda minna ka *li*'st (sotsiaalsed ja rituaalsed normid). Kaootiline olukord, kus sotsiaalsed ja rituaalsed normid on lagunened, ei ole sobiv koht *ren*'i kasvatamiseks ja arenguks. Antud ühiskonna sotsiaalsed ja rituaalsed normid on nendeks kanaliteks, mille kaudu *ren*'i saab kasvatada ettenähtud viisil." (Lin, *op. cit.*, lk 193–194.)

Raymond Dawson: "*Ren* tähendab põhiliselt ideaalse inimloomuse avaldumist; ja et konfutsianistlik eetika ei tegele niivõrd meele ja südame kvaliteetidega, vaid pigem käitumisega ja mitte niivõrd inimesega eraldi, vaid pigem inimesega tema suhetes kaasinimestega, siis inimese võimed [*virtues*] tähendavad eeskätt inimsuhete reeglites avalduvaid võimeid, ning *ren*'i võib defineerida kui läbikäimist teiste inimestega nii, nagu igaüks seda ideaalis peaks tegema." (Dawson, *op. cit.*, lk 38.)

Artemi Karapetjants: "[Inimlikkus on — *M. L.*] võime hinnata ja pidada oluliseks mõningaid omadusi, mida see nimetus hõlmab. See on passiivne 'inimlikkus', nii nagu see esineb väljendis 'inimene pole inimlik'. Võime ja kutsumus valitseda inimesi. See on valitseja 'inimlikkus', mis langeb kokku sellega, kuidas mõistab seda Mo Zi [---]. Teatud loo-bumuse seisundid, milleni on raske jõuda ja kuhu jõudnud inimene võib

olla teistest üle või teistest eraldi. [---] On selge, et algkonfutsianistliku termini 'inimlikkus' esitatud kolme tähendust ühendab teatud ühine tähendus, mis avaldub eri tasemel erinevalt: valitsetavate, valitsejate ja väljaspool ühiskonda seisjate tasemel. Esimesel juhul on tegemist 'inimliku' inimesega, teisel juhul 'inimliku' valitsejaga, kolmandal juhul õndsaga." (Каралетянц, *op. cit.*, lk 20–21.)

Benjamin I. Schwartz: "Vaatomata *ren*'i ainukesele definitsioonile '*li*'le allumise" mõttes on selge, et *ren*'il on palju teisi dimesnsioone. Seda on pidevalt järele proovitud kõikides keerulistes olukordades, millesse Konfutsius suhtub kui segipaisatud maailma. *Li* ettekirjutused ei selgita alati, mis on 'kohane' (*yi*) elusituatsioonide lõputus mitmekesisuses ja 'kohasus' on just niisama oluline *ren*'i atribuut kui allumine *li*'le. Tegelikult on *ren* kõikide vooruste [*virtue*] hoidja ja palju rohkem diskuteeritakse nende vooruste dispositsioonide kui *li* üle. [---] *Ren*'i subjekti [*man of ren*] ülim missioon on tuua rahu teistele inimestele ja ühiskonnale tervikuna." (Schwartz, *op. cit.*, lk 80, 81.)

Ivan Semenenko: "Armulikkust [*ren* — *M. L.*] (ja koos sellega *sheng*'i) võib mõista kui erilist õndsuse, pühaduse seisundit, sakraalset olemist, mis tõstab inimese teistest inimestest ja kogu maisest elust kõrgemale, mütoloogilise pärimuse kangelaste surematusse kilda. Konfutsianistliku pühaduse spetsiifika seisneb selles, et see viib inimese üle loomuliku maailma piiride ja samaaegselt samastab teda selle maailmaga, muutes inimese elu igaveseks antinoomiaks." (Семенинко, *op. cit.* (1987), lk 191.)

Linnart Mäll: "Inimlikkus tähendab küll inimarmastust, kuid eelkõige tähendab see "inimeselikkust", s.t seda, mis eristab inimest loomast: kultuuri, haridust, kombeid, õiglustunnet. Inimlikkus on õpitav ja arendatav, kuid vähesed suudavad olla pikemat aega tõeliselt inimlikud. Küllap seepärast Konfutsius keeldubki tihti vastamast küsimusele, kas see või teine on inimlik." (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 293; (1998), lk 118.)

Angus Graham: "*Ren*'i peaks ilmselt vaatlema kui orientatsiooni toimida õigesti ilma pingutuseta, millega saavutatakse õige tasakaal enda ja teiste vahel, habras tasakaal, mida keegi vaevast et suudab hoida. Täiesti ja kogu aeg omakasupüüdmatu isik on väga harvaesinev olend ja Konfutsius ongi väga ettevaatlik nimetama isegi suurimaid isikuid nimetusega *ren*, tegemata iseendale erandit." (Graham, *op. cit.*, lk 22.)

Robert Eno: "On üsna tõsi, et *Lunyu*'s on *ren* eetilises vaatepunktist esmane *li* suhtes: *li* väärtus tuleneb tema väest luua *ren*'i, mis on iseenesest hea. Kellel pühaku totaalne seisund on juba käes, võib *li*

LI 'kombed' on 'inimlikkuse' kõrval hiina kultuuri kandvaid mõisteid läbi ajaloo. Sõna ja kirjamärgi *li* algupära ulatub kaugesse arhailisse, tõenäoliselt isegi Shang-Yini eelsesse aega, mil see tähendas rituaalseid kultustseremooniaid. Juba Konfutsiuse ajaks, s.o I aastatuhande keskpaigaks e.m.a oli *li* tähendus aga laienenud kitsalt rituaalilt ühiskondlikele normidele üldse kogu nende mitmekesisuses ja keerulisuses, kus rituaalne käitumine mängis muidugi edasi keskset osa, nagu võib järeldada selle sõna esinemise põhjal *Kirjade raamatus* ja *Laulude raamatus*, kus kummaski tuleb kirjamärk *li* ette oma tosin korda. Lääne-Zhou ajastu tekstidele oli iseloomulik *li* ja selle lahutamatu kaaskomponendi *yue* 'muusika' seostamine taevaga. Rituaale täideti nii sakraalsel kui ka profaansel tasandil taeva soosingu võitmiseks, millest sõltus inimeste heaolu maa peal. Vastutavaks isikuks oli taas kuningas, kes pidi isikliku eeskujuga hea seisma, et kombed püsiksid ja neid täidetaks. Kitsamas mõttes tähendaski *li* nn käitumismustreid, mida viljelesid kuningas ja õukond ning mis pidi olema sakraalseks eeskujuks muule rahvale.⁷⁰

Konfutsiuse teeneks, kes oma õpetussõnadega 'kommete' väga tihti viitab (*Lunyu*'s esineb see mõiste li 75 korda), tuleb pidada taas seda, et ta täitis iidse sõna/kirjamärgi uudse sügava, seostades selle 'õilsa' ideaaltüübi poole pürgiva inimese suundumustega. 'Õilis' ja 'inimlikkus' ongi mõisted, millega 'kommetel' on kõige rohkem tekstisiseseid seoseid ja vastastikuseid määratlusi.

'Õilsa' tuginemisest kommete oma toimingutes ja igapäevases elus on juttu paljudes kohtades. Lõigus XII, 5 ise-

õpetusraamatud kõrvale panna; ta suudab siis loomulikult täita kõiki rituaale." (Eno, *op. cit.*, lk 69.)

Pertti Nikkilä: "Konfutsiusel on see au, et tegelikult ta võis viia õpilase kõrgema standardini kui ta ise. See ongi Konfutsiuse *ren* õpetaja-õpilase suhetes. [...] *Ren* tähendab peamiselt 'sisemisi' kvaliteete, kuna *li* on rohkem 'väline'." (Nikkilä, *op. cit.* (1992), lk 130, 133.)

Kwong-loi Shun: "*Ren* on teatav suhtumine, mis vastab esivanematele ohverdamisele ja avaldub teatud kvaliteedina. *Ren* sisaldab seda emotsionaalsete kalduvuste ja suhtumiste kogumit, *li* aga, laienatud tähenduses, sisaldab inimkäitumise reguleerimise erinevaid norme." (Shun, *op. cit.*, lk 471–472.)

⁷⁰Nikkilä, *op. cit.* (1982), lk 140–145, 190–192.

loomustatakse õilsat tüübina, kes ühendab endas 'kombed' ja 'aupaklikkuse': "Õilis [---] on inimeste vastu aupaklik ja kombekas." 'Õilsale' on vastumeelne 'mehisus' (*yong*) ilma 'kommeteta' (mille tulemuseks VIII, 2 järgi on *luan* 'mässumeelsus'): "Õilsale [---] on vastumeelsed need, kes on mehised, aga ilma kommeteta" (XVII, 24). 'Kultuur' ja 'kombed' on peamised valdkonnad, millele 'õilis' suunab oma jõupingutused ja tänu millele ta täiustab ennast ja püsib endale võetud raskel teel: "Õilis avardub õppides kultuuri, ohjeldab end kommetega, nõnda ei saa minna üle piiri" (VI, 27; vt ka IX, 11). 'Kultuuri'-sfääri kuulusid Vana-Hiinas 'laulud' (*shi*) ja 'muusika' (*yue*), mis muiste oli ka rituaalide lahutamatuks osaks, Konfutsiuse ajal aga juba saamas omaette valdkondadeks, mis moodustasid koos kommetega tänapäeva mõistes humanitaarse osa kuuest kunstist, mida iga haritud inimene pidi tundma. Konfutsius tõstis neid kolme eriliselt esile: "laulud aitavad tõusta / kombed aitavad jalule / muusika aitab täiuslikuks" (VIII, 8).⁷¹

Konfutsius ei eita ega lükka ümber *li* varasemat tähendust, milles tõstab esile vanemate austuse ja esivanemate kultusega seotud rituaalset käitumist, mis väljendab 'pojallikkust' selle traditsioonilises tähenduses: "elavaid teenida kombekohaselt, surnuid matta kombekohaselt, ohverdada neile kombekohaselt" (II, 5). See ei ole aga 'kommetes' kõige tähtsam, vaid tähendab nende madalaimat taset, millest inimesel peaks algama 'kommete' interioriseerumine, nende muutumine välistest rituaalinõuetest sisemiseks sunniks käituda normikohaselt, teisi inimesi ja olukorda arvestavalt, mis tähendab sisemist kultuuri ja 'inimlikkust'. Sellepärast esitabki Konfutsius, vastates küsimusele "Mis on kommete juur?", nõude, et kommete täitmisel ei tule tähtsaks pidada mitte välist sära ja pedantsust, vaid sisemist veendumust ja siirust: "kommetes tuleb toredusele eelistada kokkuvõidu, matustel tuleb minnalaskmisele eelistada kurbust" (III, 4). 'Kombed' peaksid tulema "päras", nii nagu aluskruundile pannakse värv, öeldakse lõigus III, 8, mis tähendab, et 'kombed' kaunistavad inimest (olles nõnda 'kultuuri' väljenduseks) siis, kui need on sisemisele veendumusele, sisemisele eetikale tuginedes täielikult omaks võetud. See "aluskrunt", millele kantakse 'kommete' "värv", aga ongi 'inimlikkus'.

⁷¹Mäll, *op. cit.* (1988), lk 59.

'Kommete' rakendamine kogu ühiskonna tasemel toimub poliitika, valitsemise kaudu. Valitsemine peaks olema 'õilsate' kätes (ideaalne valitseja, taevapoeg, peaks olema muidugi juba 'õnnis', nagu muistne müütiline valitseja Shun, kes valitses toimimata, ainuüksi väega, pöördudes näoga lõunasse) (XV, 5), kes 'inimlikena' valdavad 'kombeid' ja neid oskulikult rakendades suurendavad omakorda 'inimlikkust' taeva all. Ühesõnaga, konfutsianistliku ideaali järgi valitsetakse rahvast kommete ja eeskujuga, mitte seaduste ja vägivallega: "riiki valitsetakse kommetega" (XI, 26); "kas saab kommetel lasta valitseda riiki? miks ei saa? kui ei saaks kommetel lasta valitseda riiki, mis kombed need oleksid" (IV, 13); "kui ülemad armastavad kombeid, siis rahvast on kerge rakendada" (XIV, 41); "kui ülemad armastavad kombeid, siis rahvas ei söanda olla aupaklikkusetu" (XIII, 4).

'Kommete' ja 'inimlikkuse' kui 'õilsa' välise ja sisemise mõõtme vahekorda sai käsitletud eelpool, selles suhtes eriti tähendusrikka lõigu III, 3 ja XII, 1 najal. Sellepärast piirdume siin vaid kokkuvõtva väitega. 'Kombeid' ja 'inimlikkust' saab ja tuleb *Lunyu* kontekstis vaadelda kahe omavahel seotud ja funktsionaalses sõltuvuses oleva mõiste dünaamilise paarina, mis teineteist ühtaegu nii eeldavad kui ka põhjustavad. 'Inimlikkus' eraldi 'kommete' välisest raamistikust oleks võimatu ja mõttetu, niisama kui 'kombed' ilma 'inimlikkuse' seestpoolt tuleva väeta. 'Inimlikkus' rakendub ainult 'kommetes', 'kombed' tuginevad üksi 'inimlikkusele'. Neid ühendavaks aktiivseks subjektiks on 'õilis'. 'Õndsas' tasemel võib rääkida mõlema ületamisest.⁷²

⁷²Herbert Fingarette võtab probleemi kokku järgmiselt: "Nõnda on *li* ja *ren* ühe ja sama nähtuse kaks aspekti. Kumbki neist viitab inimese käitumise teatud küljele, kui inimene täidab oma rolli inimesena. *Li* suunab meie tähelepanu käitumise ja sotsiaalsete suhete traditsioonilistele eeskujudele, *ren* — inimesele kui sellisele, kes järgib neid eeskujusid ja paneb sellega paika neile vastavad suhted. *Li* vastab ka teatud kindla toimingule, mis kujutab endast muutumatu normi näidet; *ren* viitab toimingule, milles väljendub inimese orientatsioon, tema pühendumus toimingule, mille *li* on talle ette kirjutanud. *Li* kuulub toimingu kui järjekindla käitumise tunnusmärgi juurde, *ren* — toimingu kui selle sooritaja ainukordse tervikliku žesti juurde, just nimelt tema erilise ja individuaalse toimingu juurde, mis on lahutamatu seotud selle sooritaja unikaalse

Kokkuvõtvalt võib *li*'d mõista kui ühiskonnas üldkehtivat ja -aktsepteeritavat normatiiv-rituaalsete käitumisviiside kogumit, mis (a) avaldub erinevate sotsiaalse tegevuse tasanditel (isiklik, perekondlik, kultuslik, poliitiline) eripäraste püsivate käitumismustritena, mida kultiveerides indiviid integreeritakse ühiskondlike suhete süsteemi ühel või teisel sotsiaalse hierarhia tasandil; (b) on eriti tugevas vastastikususes seoses mõistega *ren*, moodustades sellega koos dünaamilise terviku, milles *li* väljendab välist, *ren* aga sisemist (sealjuures mitte kitsalt psühholoogilist) märgilist tegevust; (c) kõrgemal tasemel vastab eelkõige 'õilsa' (*junzi*) tüübile kui viimase poolt ülimaks väärtuseks hinnatud sotsiaalne elukeskkond ja tegevusala, mille kaudu ta saab väljendada ennast ja mõjutada teisi inimesi jõudma samade väärtuste tunnetamiseni ja tunnistamiseni.⁷³

isiksuse ja selle erilise toimingu unikaalse kontekstiga." (Fingarette, *op. cit.* (1972), tsiteeritud Семёненко, *op. cit.* (1995), lk 342 järgi.)

Lin Yü-sheng käsitleb *li* ja *ren*'i vahekorda järgmiselt: "Kui inimkeskkond on *ren*'i arengu eeltingimus, siis eeldatakse ka *li* (sotsiaalse ja rituaalse käitumise normide) olemasolu. Kaootiline situatsioon, kus sotsiaalsed ja rituaalsed normid on hävinud, ei ole sobiv koht inimeskonnale kasvatada ja arendada *ren*'i. Sotsiaalse ja rituaalse käitumise normid antud ühiskonnas on kanaliks, mille kaudu *ren*'i saab õigesti kultiveerida." (Lin, *op. cit.*, lk 193–194. Vt ka viited 66 ja 69.)

⁷³Mõiste *li* mõningaid interpretatsioone tänapäeva sinoloogidelt.

Fung Yu-lan: "Sõna *li* tähendus, nii nagu seda Vana-Hiinas kasutati, oli väga lai, tähistades siis lisaks oma tavapärasele tänapäevasele määratlusele nagu 'viisakus' [*politeness*] või 'kombekus' [*courtesy*] kogu tavade ja kommete kompleksi, poliitilisi ja sotsiaalseid institutsioone. [...] Lühidalt, termini *li* alla võib viia kõik juhised igaks käitumise puhuks." (Fung Yu-lan. *A History of Chinese Philosophy*. Vol. 1. Princeton: Princeton University Press, 1952, lk 68.)

Harlee G. Creel: "Konfutsius kasutas terminit *li* kogu konventsionaalse ja sotsiaalse kompleksi kohta, millele ta andis moraalse kõrvaltähenduse. Sellises kombinatsioonis moraalieeskirjad ja kombekus võimendasid üksteist." (Creel, *op. cit.*, lk 34.)

Herbert Fingarette: "Inimene saab tõeliselt inimlikuks siis, kui tema stiihilised tungid võtavad *li* mõjul kindla kuju. *Li* aga kujutab endast inimlike tungide teostamist, nende kultuurset väljendust, millel ei ole

midagi ühist inimlikud jooned kaotanud formalismiga. *Li* kujundab inimeste vastastikuste suhete dünaamika, annab neile inimlikud jooned.

Uueks ja loominguks elemendiks oli Konfutsiusel inimliku eksistentsi selle aspekti mõistmine, mis seisneb õpetatud traditsioonis ja *li* kujundi täideviidud ilmutuse tinglikkuses vastavalt selle termini kui "sakraalse rituaali", "püha tseremoonia" tunnustatud tähendusele enne Konfutsiust." (Fingarette, *op. cit.* (1972), tsiteeritud Семёненко, *op. cit.* (1995), lk 310 järgi.)

"*Li* on spetsiifiliste, ühiskondlikult aktsepteeritud käitumisviiside võrgustik, mis on seotud igapäevase asendiga ühiskonnas." (Fingarette, *op. cit.* (1980), lk 390.)

Raymond Dawson: "*Li* tähendab algupäraselt ohverdämist [*to sacrifice*]. Selle kasutusala esimene laiendus oli religiooni kontekstis veel piiratud rituaaliga. Hiljem selle tähendus avarus ka tseremoniaalsele käitumisele ilmalikus kontekstis. [...] Konfutsius rõhutas rituaali eetilist tähendust ja nägi selles vahendit, mis loob korda indiviidi elus ja tema suhetes perekonnaga ning läbikäimises ühiskonna kui tervikuga. [...] Sakraalsus ei ole midagi, mis on lahutatud tavalisest elust, vaid miski, mida peaks teadvustama kõigis elulistes toimingutes." (Dawson, *op. cit.*, lk 26, 29.)

Artemi Karapetjants: "Kitsamas tähenduses tähistab see [*li* — *M. L.*] korralduste, tavade, rituaalide summat, mis ühendab ühiskonna üksikliikmeid ja nende gruppe ning piiritleb nende vahelisi suhteid. [...] Eelöeldu lubab väita, et kuigi ükski termin "nelja aluse" seas (s.t *ren* 'inimlikkus', *li* 'kombed', *yi* 'kohasus' ja *zhi* 'tarkus') ei ole üksteise suhtes väga täpselt piiritletud ja need on mõnes kontekstis üksteisega asendatavad, võib kategooriat *li* ülejäänud kolmele vastandada kui midagi "teaduslikku", formaalset ja täiendavat. Selle kõige mahukamaks antipoodiks on 'inimlikkus', kuna aga 'teadmist' ja 'kohasust' võib vaadelda viimase kahe aspektina — "teadusliku" ja "konventsionaalsena". Sellega saab ilmselt ka põhjendada "nelja aluse" jagunemist hiljem kaheks paariks — "mitteteaduslikeks" ('inimlikkus' ja 'kohasus') ning "teaduslikeks" ('tarkus' ja 'kombed')." (Карпетянц, *op. cit.*, lk 27, 29.)

Benjamin I. Schwartz: "Kui sõna *dao* paistab tähistavat kõikehõlmavat asjade käiku, haarates nii "välist" sotsiopoliitilist korda kui ka "sisemist" — indiviidi moraalselt elu, siis sõna *li* tähendab kõige konkreetsemal tasemel kõiki neid käitumise "objektiivseid" ettekirjutusi, mis hõlmavad rituaali, tseremooniat, kombeid või üldist käitumishoiakut, mis ühendab inimolendeid ja vaimse vastastikku suhtlevate rollide võr-

ZHI 'tarkus' kuulub koos 'inimlikkuse' ja 'kommetega' ning allpool vaadeldava mõistega *yi* ('kohasus') varakonfutsianistlikus inimeseõpetuses neljaks aluseks nimetatud põhimõistete kompleksi, mis eeskätt iseloomustavad 'õilsat'. Ilmselt naturaalfilosoofiast üle võetud maagilise arvu 5 mõjul lisati hiljem neljale alusele veel *xin* 'usaldus', mis nüüd moodustasid koos

gustikus perekonnas, inimühiskonnas ja teispoole ilmaga." (Schwartz, *op. cit.*, lk 67.)

Ivan Semenenko: "Rituaal [*li* — *M. L.*], mis esineb välise kujundi tingliku vormina, muutub sisemiseks ajendiks, inimese olemuseks. Rituaal, mis oli algselt inimloomuse kunstlikuks kaunistuseks, muutub lõpuks inimese loomupäraseks põhiolemuseks." (Семениченко, *op. cit.* (1987), lk 153.)

Linnart Mäll: "Selge on, et *li* väljendab pigem välist kui sisemist suhtumist, kuid ometi midagi sellist, mis lähtub kaugest minevikust ja kannab endas mineviku aktsepteeritud norme — seega on *li*'s esindatud ka traditsiooni järjepidevus." (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 294; (1998), lk 119.)

Angus Graham: "Sõna *li* 'tseremoonia' hõlmab kõiki rituaale, tavasid, kombeid, konventsioone alates esivanematele ohverdamisest kuni sotsiaalse etiketi üksikasjadeni välja. Ühiskondliku läbikäimise tasandil vastab *li* suurel määral Lääne "heade kommete" mõistele; konfutsianistlik 'õilis' liigub elegantselt ilma pingutuseta paikapandud konventsioonide raamistikus, ilmutades igas toimingus tähelepanelikkust ja respekti teiste inimeste vastu. *Yue* 'muusika', mis hõlmab ka tantsu, on algupäraselt pühade rituaalide muusika ja tants; sellele vastavalt käib tseremoonia alati koos muusikaga ning seda etendatakse kunstilise näitemängu stiilis. Mis aga eelkõige eristab *li*'d Lääne "heade kommete" mõistest, on see, et Konfutsiuse jaoks oli sellel kõikjal püha rituaali mõjuvõim, võim muuta kõrgematest vägedest sõltumatud inimsuhted millekski, millele religioossed rituaalid on otseselt suunatud." (Graham, *op. cit.*, lk 11.)

Robert Eno: "Põlistades nõnda *li* kui peamise väärtuse rolli, formuleeriti varases ruismis ümber need põhimõtted, mille *li* oli seadustatud. Rituaali ei sanktsioneeritud enam selle maagilise mõjuvõimu ega koha tõttu kujunenud sotsiaalses süsteemis. Nüüd seadustati esteetiliselt pühendatud ja universaalse tegevuskategooriana mõistetud *li* oma väe tõttu luua korda ühikonnas ja viia pühakuseisundisse [*Sagehood*] indiviide." (Eno, *op. cit.*, lk 41.)

Pertti Nikkilä: "*Li* on juhtnõor, mille järgi viiakse ellu seda, mis on õige." (Nikkilä, *op. cit.* (1992), lk 98.)

nn viis püsivad, korreleerudes mitme teise "viiega", nagu 'viis toimet' (*wu xing* — puu, tuli, maa, metall, vesi), viis värvi, viis ilmakaart, viis maitset, viis heli jne.

Noole- ja suumärgist koosnev kirjamärk *zhi* tähendas algsest arhailist noolerituaali, mille kaudu saadi kinnitus jumaluselt, et ohver ja palved on vastu võetud, seega maagiliserituaalses kontekstis oluline teadmine. Hiljem omandab see nii tarkuse ja mõistmise kui teadmise ja teadmiste ning verbi *teadma* ehk *tundma* tähenduse, mis on tal ka tänapäeva hiina keeles. Konfutsius rakendas seda 'inimlikkuse' paralleelmõistena. Tema jaoks ei olnud võrdset tarkust inimliku tarkusega ehk inimeste tundmisega. Sellepärast vastaski Konfutsius küsimusele "mis on inimlikkus?" — "armastada inimest" ja küsimusele "mis on tarkus?" — "mõista inimest" (XII, 22). Viimane kehtib ülimal määral 'õilsa' kohta, kes "ei kurvasta, kui inimesed ei mõista teda, vaid kurvastab, kui ta ise ei mõista inimesi" (I, 16; vt ka I, 1; XIV, 30; XV, 19). Kui 'õilis' ei leia mõistmist, ei lange ta masendusse, vaid "püüab teha, et saaks mõista" (IV, 14).

Konfutsius jõuab isegi järeldusele, et tema mõistjaid ei olegi olemas ja ebatüüpiliselt oma inimkesksele õpetusele väidab, et teda mõistab "üks taevas" (XIV, 35). Kuna tema õpetuse põhisisuks ja eesmärgiks oli kasvatada arusaamist 'inimlikkusest' kui 'õilsa kulu' ehk elukäigu läbivast joonest, postuleerib ta sellega inimesemõistmise erakordse keerulisuse. Sedasama silmas pidades tunnistab Konfutsius mitmel pool, et ta ei tea, kuidas on lood ühe või teise isiku 'inimlikkusega', ehkki näeb ja tunneb nende mitmeid voorusi (vt V, 5, 8, 19).

Inimeste, seega ka 'inimlikkuse' tundmise ja mõistmiseni jõuab inimesi pikka aega jälgides ja uurides. Nagu mainitud, on positiivsete omaduste põhjal tavaliselt raske öelda, kas keegi on inimlik. Sestap Konfutsius väidabki, et "jälgides eksimusi mõistab inimlikkust" (IV, 7), pidades silmas ilmselt tõsiasja, et ka väikseid voorusi on inimene võimeline teadlikult suurendama ja esile tõstma, pettes teised ära, vigade varjamine on aga palju raskem. Mida vähem vigu inimene teeb, seda lähemal on ta 'inimlikkusele'.

Kuigi Konfutsius mõnab ka sünnipärase 'tarkuse' võimalikkust, mida arvab ülemaks õpitud 'tarkusest' (XVI, 9), peab ta õppimist ning kõige jälgimist ja tähelepanemist 'tarkuseni' jõudmisel kõige tähtsamaks (VII, 28). Enda kohta väidab

ta, et on oma 'tarkuseni' jõudnud just nimelt õppimisega: "all õppisin, üles jõudsin" (XIV, 35). Kõige tähtsam, mida õppida, on kultuurilugu, eelkäijate muistne tarkus, mille järgi ennast seada, kujundada ning täiustada: "ma pole sündinud tark; armastades muistset püüan selle poole" (VII, 20). Just muistse kaudu mõistetakse uut, muistsest õppides saab ette näha isegi tulevikku (II, 11, 23). Mitte ilmaaegu ei ole Lunyu esimeseks lauseks mõttetera õppimisest: "õppida / ometi pidevalt korrata / eks ole see nauding."⁷⁴

Kuigi, nagu öeldud, 'õilsa' tarkus seisneb eelkõige inimeste, sealhulgas ka iseenda tundmises, mida toonitab hulk väiteid *Lunyu's*, räägitakse siiski ka n-õ universaalsest kõikehõlmavast tarkusest ehk 'taevatahte' (*tianming*) mõistmisest. Selleni jõudmiseks on aga väga pikk tee, mis on jõukohane vaid vähestele. Konfutsius ise ütleb ennast olevat jõudnud 'taevatahte' mõistmiseni alles viiekümneaastaselt (II, 4). Ometi väidetakse teisel, et "taevatahet mõistmata ei saa olla õilis" (XX, 3).

Konfutsius siiski pigem distantseerib ennast igasugusest üleloomulikust 'tarkusest', näiteks öeldes, et ta ei mõista nn suurt ohvritalitust, — kui mõistaks, siis võiks ta näha kõike taeva all nagu peopesal (III, 11). Igal juhul soovitab ta õppijail keskenduda "siinpoolsuse" tundmaõppimisele: "teenida rahvast kohaselt / austada haldjaid ja vaimusid / ometi hoida neist eemale / sellest võib öelda tarkus" (VI, 22);⁷⁵ "ei suuda inimestega ümber käia / kuidas suudad vaimudega ümber käia [--] ei mõista elu / kas mõistad surma" (XI, 12).⁷⁶

'Tarkus, mõistmine' vabastab kahtlustest, s.t ebakindlusest ja kõikumisest (IX, 29), ning annab terava pilgu ja kindluse inimeste suhtes: "tark ei eksi inimestes ega sõnades" (XV, 8); "õilis / ütleb sõna / paistab tark / ütleb sõna / paistab rumal" (XIX, 25).⁷⁷

Lõigus IV, 2 öeldakse, et "targale on inimlikkus kasuks",⁷⁸ mis viitab kaudselt 'inimlikkuse' pidamisele 'tarkusest' ülemaks. Selles mõttes on väga tähelepanuväärne ka lõigus VI,

⁷⁴Mäll, *op. cit.* (1988), lk 5.

⁷⁵Samas, lk 45.

⁷⁶Samas, lk 79.

⁷⁷Samas, lk 160.

⁷⁸Samas, lk 25.

20 esitatud kolmeastmeline hierarhia inimese suhtest millegi või kellegagi, millele tema seestpoolt tuleb aktiivsus on suunatud. Intellektuaalne suhe on selles kõige alamal kohal: "teada midagi pole võrreldav sellega kui armastada midagi; armastada midagi pole võrreldav sellega kui tunda rõõmu millestki."

Tarkusemõiste esiletõstmine varakonfutsianistliku õpetuse süsteemis näitab selgelt selle õpetuse ratsionalistlikku suunitlust: 'õilsa' tee algab õppimisest, mis ei lõpe aga kunagi. Õppimine annab teadmisi, teadmine viib tarkuseni, mida tuleb mõista tegelikult ühe ja samana. Kuid mitte igasugune teadmine/tarkus ei ole ühevõrra väärtustatud. Kõige tähtsam on inimlik tarkus, inimesetundmine ning selle põhjal kaastunde ja teiste 'inimlikkust' iseloomustavate omaduste kasvatamine. Seepärast ei nähta 'tarkuses' niivõrd eesmärki iseneses, vaid pigem vahendit, mis annab 'õilsa' kõikidele teistele voorustele kindluse ja selguse.⁷⁹

⁷⁹Mõned mõiste *zhi* interpretatsioonide näited.

Artemi Karapetjants: "Teadmist mõistetakse igal juhul kui seaduspärasuse omandamist, mitte aga piilumist. See on midagi objektiivset ja osadeks jaotatavat, kusjuures piisab sellest, kui üks osa ei ole tõene, et kõik muutuks ebatõeseks. Lõpuks on see midagi, mida saab lihtsalt ära õppida, mistõttu Konfutsius hoiduski ennast Teadjaks nimetamast." (Карпетянц, *op. cit.*, lk 25.)

L. I. Golovatševa: "*Zhi* all ei mõisteta lihtsalt teadmist, vaid erilist moraalselt teadmist. [...] Tundub olevat õigustatud kasutada selle tõlkimiseks kirjeldavat tõlget "südametunnistuse teadvustamine tehtud vea tulemusel". Juhul kui *zhi* ei esine tekstis nimisõnana, vaid verbina, saab seda lühemalt tõlkida väljendiga "südametunnistusele koputama" või "südametunnistuse piinu tundma". (Головачева, Л. Ю. О взаимосвязи понятий "жэнь"—"чжи"—"сюэ" в раннеконфуцианском памятнике "Луньюэ". — 14 научная конференция "Общество и государство в Китае". Москва: Наука, 1983, lk 86, 87.)

Benjamin I. Schwartz: "Kuigi ta [Konfutsius — *M. L.*] eitas iga-sugust etteantud teadmist, paistab siiski, et ta uskus tuliselt, et kumulatiivne empiiriline õppimine, kui see toimub õiges vaimus, kutsub esile ettekujutuse tervikust, ning võib jääda mulje, et ilma sellise kindla usuta ja vähemalt mingi ennetava intuitsioonita terviku kohta, on kogu ettevõtmine kasutu." (Schwartz, *op. cit.*, lk 88.)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbrist eest 45 krooni) ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

Lunyu inimeseõpetuse viimase osana vaatleme mõistet *YI* 'kohasus'. Alates Meng Zist esineb see hilisemas konfutsianismis sageli 'inimikkuse' saatemõistena, moodustades koos viimasega eetika ja poliitika nõutava aluse. *Lunyu*'s on *ren* ja *yi* veel suhteliselt iseseisvad paralleel-, mitte paarismõisted, kuigi on 'õilsa' tüübi struktuuris omavahel loomulikult tihedasti seotud.

Kirjamärgi *yi* graafiline kuju on tuletatud ohvri lamba ja ohverdamiskirve kujutisest, mis viitab selle algupärasele sakraalsele tähendusele, arvatavasti lambaohvri abil lepituse leidmisele jumalatega, mis muistses valitsemispraktikas oli väga oluline. Juba *Kirjade raamatus* esineb *yi* üsna täpselt määratletud kvaasiterminoloogilises tähenduses kui kuninga või ametnike kompetentsus valitsemisega toimetulekul, kui võimu haldamisega seotud teatud normatiivse käitumise kriteerium. Kuninga iseloomustamiseks on kasutatud ka liitsõna *yide* 'kohane vägi' või 'kohasusvägi'. Selle tähendus on tõenäoliselt laenatud iidsemalt homofooniliselt sõnalt *yi* 'sõprus, lähedus, sobivus, kohusetunne', mida varasemates tekstides mõnikord ka *yi* sünonüümina kasutatakse.⁸⁰

Lunyu's esineb mõiste *yi* 23 korda, enamasti 'õilsat' iseloomustava tunnusena. Lõigus IV, 10 viitab see 'õilsa' erapooletusele: "õilis on taeva all niisugune / ei ole poolt / ei ole vastu / on kohane."⁸¹ Edasi (IV, 16) vastandatakse õilsa kohasust lihtinimese kasule ehk omakasule ('kohasuse' ja 'kasu' vastandamisest muistse Hiina õpetustes ja ideoloogias oli põgusalt juttu esimeses osas ja tuleb pikemalt järgmises).

Loodusest antud 'iseloomu' (*zhi*) ja õpitud 'kultuuri' (*wen*) vahekorra õilsa puhul oli samuti eespool juttu. Kuna *Lunyu*'s kõneldakse iseloomu ja kultuuri tasakaalust (XII, 8),

Ivan Semenenko: "Eriti oluline on armulikkuse [s.o 'inimikkuse' — M. L.] vastandamine teadmisele, mis *Lunyu*'s samastatakse eelkõige elutarkuse ja praktilisusega." (Семеновко, *op. cit.* (1987), lk 85.)

Linnart Mäll: "Inimikkuse üheks aspektiks on *zhi*, mis väljendab inimese vaimseid, intellektuaalseid omadusi. [...] *Zhi* ülimalt sage esinemine rõhutab Konfutsiuse ratsionalismi, seda osa konfutsianismis, mis on jäänud õpetuse iseloomulikuks jooneks tänapäevani." (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 293; (1998), lk 118.)

⁸⁰Nikkilä, *op. cit.* (1982), lk 145.

⁸¹Mäll, *op. cit.* (1988), lk 27.

võib sellest aru saada nii, et Konfutsius ja tema õpilased ei pidanud õigeks iseloomu maha suruda, asendada seda millegi muuga, olgu või kultuuriga. Nende eesmärgiks oli iseloomu n-ö kultuuristada, kaunistada kultuuriga, nagu põllumees või aednik loodust kultuuristavad. 'Iseloomu' kujundamisel tuleb nüüd mängu ka kohasusemõiste, seda paralleelkonstruktsioonides kommete-, alandlikkuse- ja usaldusemõistega: "õilis kujundab iseloomu kohasusega, teostab seda kommetega, väljendab seda alandlikkusega, täiustab seda usaldusega" (XV, 18).

'Kohasus' määrab ära teiste iseloomujoonte suuna ja sotsiaalse rakenduse, nagu öeldakse eespool juba viidatud näites mehisuse kohta, mis ilma kohasuseta teeb 'õilsast' mässaja (tänapäeval võiks ilmselt kasutada ka sõna revolutsionäär), 'lihtinimesest' aga lihtlabase rövli (XVII, 23). Samas nõuab kohasuse teostamine mehisuse tuge: "näeb kohasust ja ei teosta — mehisust ei ole" (II, 24).

'Kohasus' on oluline inimese sotsiaalsete rollide teostamisel, ükskõik missugusesse tüüpi või seisusse ta ka kuulaks. Inimene peaks "tegutsedes kohaselt edendama oma kulgu" (XVI, 11), kuigi Konfutsius ise sealsamas kriitiliselt nendib, et ta on küll kuulnud sellest räägitavat, pole aga näinud seesuguseid inimesi. Ehk ainult tõeline 'õilis' on selleks võimeline, nagu on öeldud lõigus XVIII, 7: "õilis ametis olles tegutseb kohaselt", s.t järgib kõiki norme ja nõudeid, mida antud amet või staatus talle esitab, ei ületa oma volitusi ega tegutse üle oma võimete. Seda nõuet illustreerib kõige paremini krestomaatiline lõik (XII, 11), kus Konfutsius vastuseks Qi vürst Jingi küsimusele valitsemise kohta ütleb: "valitseja olgu valitseja / ametimees olgu ametimees / isa olgu isa / poeg olgu poeg."⁸²

Kohasusemõistet varases konfutsianismis võiks kokkuvõtlikult määratleda nõnda. See on ilma kindla eetika-, psühholoogia- või sotsiaalterminites kirjeldatava sisuta mõiste, mis tähistab indiviidi võimet interioriseeritud eetilistest imperatiividest (inimlikkus, kaastunne, ustavus, usaldus jt) lähtudes kohandada oma käitumist vastavalt kohale ja olukorrale. Mida kõrgem on indiviidi omaksvõetud eetiline mõõdupuu ja mida vastutusrikkam tema ühiskondlik positsioon,

⁸²Samas, lk 90.

seda järjekindlamalt peab ta kohasuseprintsipi arvestama ja rakendama. Samas ei ole see niivõrd mingi institutsiooni poolt kasutatav indiviidi välise mõjutamise ja hindamise abinõu, vaid pigem tema sisemise enesekontrolli vahend.⁸³

⁸³Mõistet *yi* on tänapäeva sinoloogid interpreteerinud järgmiselt.

Fung Yu-lan: "See sõna [*yi* — *M. L.*] hõlmab kõiki neid moraalseid kvaliteete, mis peaksid juhtima inimest tema suhetes teistega. Lühidalt defineerides on see tõelise loomuse manifestatsioon, mis toimib vastavalt kommetele (*li*) ning põhineb teistele kaasa tundmisel." (Fung, *op. cit.*, lk 69.)

Raymond Dawson: "Selle [*mõiste yi* — *M. L.*] esialgne tähendus paistab olema loomulik õiglus, nii nagu see tundus loomulikule inimesele enne, kui võeti kasutusele sellised mõisted nagu seadus ja rituaal." (Dawson, *op. cit.*, lk 52.)

Artemi Karapetjants: "Selle all [*yi* — *M. L.*] mõistetakse eelkõige seda, mis on kohane: midagi piisavalt määratletud, mille järel võib käia. [...] See mõiste võib *Lunyu*'s esineda kui 'inimlikkuse' konkretiseerunud analoog, mis eristub viimasest selgelt selle poolest, et ei võimalda eriti laialdasi tõlgendusi. [...] *Lunyu*'s rõhutatakse igal võimalusel mõtet, et 'kohasus' on etalon, millele vastavalt ennast üleval pidada ja ümbritsevatega käituda. Sellest järeldub vältimatult ettekujutus iseenda muutmise vastavalt 'kohasusele' ja isegi 'kohasuse' enda mõningale muutlikkusele." (Карпетянц, *op. cit.*, lk 25, 26.)

Benjamin I. Schwartz: "Mõiste [*yi* — *M. L.*] näib spetsiifiliselt vastavat õigele käitumisele kordumatute elusituatsioonide tohutus meres, kus enamasti ei ole olemas lihtsat asjakohast *li* juhtnööri." (Schwartz, *op. cit.*, lk 79.)

Ivan Semenenko: "'Kohasus' tähendab inimese kohta inimeste seas (olgu siis valitsejana, pojana jne), mis on talle antud temast endast sõltumatult. Kuid see hõlmab endas mitte ainult inimese sisemist olemust, vaid ka inimese elu väliseid tingimusi. [...] Sellest tuleneb 'kohasuse' dünamism, mis samastab selle inimese saatusega, tema eluteega. Just sellepärast võib 'kohasus' esineda ühe või teise inimese tee sünonüümina." (Семеновко, *op. cit.* (1987), lk 166.)

Linnart Mäll: "Mida tähendab *yi* kui mõiste? Kõige üldisemalt — võimet jääda inimühiskonnas inimeseks. See avaldub kahes — täita tuleb kõike seda, mida positsioon (koht) ette näeb, ning kõigisse tuleb suhtuda inimlikkuse reeglite kohaselt. Esimest poolt väljendab sõna "kohustus", teist "õiglus", kuid kuna kohustuse omaksvõtmine eeldab

ka õiglast suhtumist iseendasse, siis valisin tõlkevasteks hoopis sõna “kohasus”, sest “õiglus” ei ole ju muud kui kohane suhtumine.” (Mäll, *op. cit.* (1988), lk 293–294; (1998), lk 119.)

Angus Graham: “Tal [Konfutsiusel — *M. L.*] on üks sõna, *yi* (mis on suguluses teise sõnaga *yi* — ‘sobiv’), õiguse tähistamiseks, mis on mõeldud kui rollile või staatusele sobiv käitumine, näiteks isa või poeg, valitseja või minister.” (Graham, *op. cit.*, lk 11.)

Robert Eno: “Rituaalis kattuvad omavahel üsna tugevalt eetiline ja esteetiline. Rituaalses tegevuses tähendab see, mis on õige, sageli ka seda, mis on ilus. Spontaanne väljendusavalduks rituaalse protseduuri käigus, näiteks enesega rahulolev rõhatus pidulikult õhtusöögil võib olla ühtviisi solvav nii oma lugupidamatuse tõttu sotsiaalsete ettekirjutuste vastu kui ka sellepärast, et see on inetu. Seda kattuvust peegeldab hiina keeles sugulus kahe sõna vahel: *yi* — ‘õige, kohane’ ja *yi* — ‘vorm, maneer, standard’.” (Eno, *op. cit.*, lk 36.)

Pertti Nikkilä: “*Yi* on viis, kuidas ‘õilis’ kohtleb inimesi. [---] *Yi* ei ole absoluutne, vaid sõltub konkreetsest olukorrast. [---] *Lunyu* tõstatab eetilise neutraalsuse, sotsiaalse keskkonna ja *yi* paindlikkuse teema erinevates olukordades.” (Nikkilä, *op. cit.* (1992), lk 118, 119, 122.)

(Järgneb)

CONTENTS

Economic globalisation and associated problems	435
. <i>Janno Reiljan, Ele Reiljan</i>	
A few pages from recent Estonian history: How the State Security Committee was founded at the Council of Ministers of the Estonian SSR	459
. <i>Jaak Pihlau</i>	
Dissolution of the KGB in Estonia	478
. <i>Vyacheslav Shironin</i>	
Analytic and continental: The division in philosophy	490
. <i>Ralph Humphries</i>	
Analytic philosophy and cognitive norms	520
. <i>Pascal Engel</i>	
Our first poet	542
. <i>Gustav Suits</i>	
On Hungarian measure-based accentual verse	548
. <i>Sander Liivak</i>	
From the three-dimensional space of trees into the fourth	559
. <i>Alar Läänelaid</i>	
Orientalia Tartuensia: Oriental history and languages at Tartu University (1919–1940)	572
. <i>Martin Hallik</i>	
<i>Review: Hellar Grabbi's one-man history of literature. Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust. Tallinn: Virgela, 1997. 302 lk;</i>	584
<i>Hellar Grabbi. Tulgu uus taevas: Mõtteid vüekümnest kirjanikust. Tallinn: Virgela, 1999. 278 lk.</i>	
. <i>Sirje Olesk</i>	
<i>Review: On the party but not on the government yet. Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990. Koostanud Olev Liivik, Külli Niidassoo, Valdur Ohmann, Peep Pillak. Toimetanud Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2000. 132 lk.</i>	588
. <i>Vello Helk</i>	
Editorial note. Summaries	592
.	599
Humans and humanity in Old China: Confucius, Meng Zi, Zhuang Zi. II	
. <i>Märt Läänemets</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 07719